

Fortbildningen

Läroplan för särskolan

Lsä73

GÖTEBORGS UNIVERSITETSBIBLIOTEK

100159 1362

Allmän del

SKOLOVERSTYRELSEN 1973

TILLHÖR REFERENSBIBLIOTEKET
UTLÅNAS EJ

plan

er

Pedagogiska biblioteket

*Läroplaner
ECC*

Lsät⁷³ |

Läroplan för särskolan

SKOLOVERSTYRELSEN

Liber UtbildningsFörlaget Stockholm

Allmän del

PEDAGOGISKA
BIBLIOTEKET

Förord

Föreliggande läroplan för särskolan utges av SÖ med stöd av Kungl Maj:ts stadga angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda (SFS 1972: 456 § 39).

Läroplanens innehåll fördelas vid utgivningen på en allmän del (del I) och en supplementdel (del II).

I **Läroplanens allmänna del** ingår mål och riktlinjer, timplaner och kursplaner med mål och huvudmoment i förekommande ämnen. I denna del ingår vidare allmänna anvisningar för skolans verksamhet i anslutning till nämnda mål och riktlinjer.

Läroplanens supplementdel innehåller kursplaner och mera detaljerade anvisningar och kommentarer till dessa samt närmare anvisningar för verksamheten i särskolans förskola, grundundervisning, träningskola, yrkesskola samt särskild undervisning. Ett speciellt supplement berör särskolelevens personlighetsstruktur.

Supplementdelen är av praktiska skäl uppdelad på flera häften, varierande i fråga om både omfång och karaktär. SÖ avser att efter hand revidera och komplettera supplementdelen med hänsyn till erfarenheterna vid läroplanens tillämpning.

Läroplanen träder i kraft den 1 juli 1974.

Stockholm den 1 juni 1973

Kungl Skolöverstyrelsen

Innehåll

Mål och riktlinjer	6	Arbetslag	20
Undervisning	10	Lärostoffets gruppering och ämnessamverkan	20
Eleven	10	Dramatisk verksamhet	24
Personlighetsstrukturen — allmänt	10	Friluftsverksamhet	26
Mognad och miljöpåverkan	11	Lägerskolverksamhet	26
Inlärnin	11	Rastaktiviteter	27
Mognad och utveckling	11	Skolbibliotek	28
Personlighetsstrukturen hos utvecklingsstörda	12	Hemuppgifter och arbetsfostran	28
Utveckling genom erfarenhet	13	Elevassistans	29
Elevens anpassning	15	Studie-, yrkes- och verksamhetsorientering	31
Inskolningsperioden	17	Undervisning i klasstyp b och B	34
Undervisningsformer och arbetssätt	19	Speciella moment	36
Varierande elevgruppering	19	Miljövårdsfrågor	36
Behandlingsprogram	19	Trafikundervisning	36
		Alkohol, narkotika och tobak	37
		Samlevnads- och sexualfrågor	38
		Lag och rätt	39
		Kost- och motionsfrågor	40
		Specialundervisning	41
		Elever med beteendestörningar och anpassningssvårigheter	43
		Elever med läs- och skrivsvårigheter	49
		Elever med talsvårigheter	52
		Hörselskadade elever	55
		Synskadade elever	59
		Rörelsehindrade elever	61
		Särskild undervisning	65
		Samverkan	69
		Skola — hem	69
		Skola — samhälle	71
		Elev — lärare	72
		Kollegier och konferenser	74
		Elevråd	75

Elevvård 76

Elevakt och pedagogisk journal 77

Skolpsykologisk verksamhet 79

Skolhälsovård 80

Skolkurativ verksamhet 83

Elevernas fritidsverksamhet 85

Undervisning av elever med annat modersmål än svenska 87

Bedömning av elevernas arbetsresultat 89

Betygsättning i grundskola, träningskola och yrkesskola 89

Läromedel 93

Olika slag av läromedel 93

Planering 97

Skolan som arbetsplats 97

Rektor som arbetsledare 98

Klassföreståndaruppgifter 98

Gemensamma aktiviteter 99

Raster, uppehåll och förflyttningar 100

Timplaner 101

Grundskola 101

Allmänna bestämmelser 101

Träningskola 104

Allmänna bestämmelser 104

Förskola 107

Allmänna bestämmelser 107

Skolarbetets organisation 109

Undervisningens planering och genomförande 109

Arbetspassens längd 110

Dagsschema och arbetsätt 110

Kursplaner 112

Grundskola 112

Svenska 112

Matematik 112

Religionskunskap 113

Hembygdskunskap 113

Samhällskunskap 113

Historia 114

Geografi 114

Naturkunskap 114

Sinnesträning 115

ADL-träning 115

Musik 115

Teckning 116

Slöjd 116

Hemkunskap 116

Gymnastik 117

Praktisk yrkesorientering 117

Maskinskrivning 117

Engelska 117

Träningskola 119

Svenska 119

Matematik 119

Orienteringsämnen 119

Sinnesträning och grundläggande träning av de kognitiva funktionerna 120

ADL-träning 120

Praktiskt arbete 120

Gymnastik 121

Musik 121

Schemaexempel 122

Exempel på planeringsblankett 125

Förkortningar 128

Sakregister 128

Den genom samhällets försorg bedrivna undervisningen av psykiskt utvecklingsstörda barn och ungdomar har till syfte att meddela eleverna kunskaper och färdigheter som är av betydelse för deras situation i och utanför skolan och senare som vuxna, samt att i samarbete med hemmen främja elevernas utveckling.

Beträffande undervisningen anger 3 § i lagen angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda (SFS 1967: 940) att den skall meddelas i särskola. I samband därmed skall eleverna beredas den personliga och medicinska omvårdnad som behövs. Särskola omfattar förskola, skola för grundundervisning, träningskola eller yrkesskola eller flera av dessa skolformer.

För psykiskt utvecklingsstörda som har svårt att anpassa sig till verksamheten i särskolan eller för vilkas undervisning fordras särskilda anordningar, meddelas specialundervisning i särskola eller undervisning i special-särskola.

För psykiskt utvecklingsstörda som på grund av rörelsehinder, långvarig sjukdom eller liknande omständighet inte kan delta i särskolans vanliga arbete, anordnas särskild för dem lämpad undervisning.

Undervisning av sådana psykiskt utvecklingsstörda som på grund av syn- eller hörselskada inte kan följa undervisningen i särskola meddelas i specialskola.

Eleven i centrum

I centrum för särskolans verksamhet står den enskilde eleven. De som verkar inom skolan skall visa aktning för elevens människovärde och söka skaffa sig kännedom om hans individuella egenart och förutsättningar samt söka främja hans personliga utveckling. Alla utvecklingsstörda i särskolpliktig ålder har rätt till undervisning.

Personlighetsutveckling och undervisning

Särskolan skall utveckla eleverna allsidigt, stimulera vakenhet, ge studie- och arbetsmotivation och främja emotionell balans, meddela kunskaper och öva färdigheter, träna samarbetsförmåga och utveckla eleverna fysiskt och psykiskt. Därför måste skolan så långt möjligt söka hjälpa varje elev att lära känna sig själv, att utveckla sina olika egenskaper och komma till rätta med personliga problem och samtidigt bilda sig en uppfattning om de uppgifter som skola och samhälle ger den enskilde.

I särskolan måste undervisningen anpassas efter varje elevs individuella nivå inom olika inlärnings- och träningsområden. Undervisningen skall utformas i samråd mellan lärarna — i samverkan med eleverna, hemmen samt skolans konsulter.

Den utvecklingsstörda elevens speciella svårigheter och särdrag leder till vissa speciella konsekvenser rörande undervisningen. Sålunda måste tillrättalagda inläringssituationer skapas för varje enskild elev. Därvid uppmärksammas elevens inlärningshastighet, fysiska status, förmåga att bilda begrepp, använda språket etc. Därtill kommer att de utvecklingsstörda — liksom andra elever — kan ha komplicerande handikapp antingen oberoende av utvecklingsstörningen eller med gemensamt ursprung i förståndshandikappet.

Jämsides med uppgiften att stimulera och öva elevens tankeförmåga är strävan att utveckla hans känslö- och viljeliv väsentlig för personlighetsutvecklingen. Därför bör skolan ta vara på alla tillfällen att främja denna utveckling. Skolan bör så långt som möjligt söka lära eleven att uppfatta och njuta av konst, litteratur, musik och natur samt frigöra hans personliga uttrycksmöjligheter och på olika sätt låta honom få ge utlopp åt fantasi och spontan skaparlust. Vidare är det väsentligt för elevens allsidiga utveckling att skolan ger honom bästa möjliga stimulans för den fysiska och motoriska utvecklingen. Därvidlag bör undervisningen kompletteras med för eleven meningsfyllda och fysiskt utvecklande rast- och fritidsaktiviteter.

Som allmänna principer för undervisningen skall gälla att lärarens viktigaste uppgift är att motivera eleven och ge honom möjligheter att komma i kontakt med sådant material och sådan information som ökar hans kunskaper, erfarenheter och färdigheter. Att eleven själv får arbeta konkret med uppgifter och se resultat av arbetet är viktiga undervisningsprinciper. För att nå dessa mål måste läraren söka bilda sig en uppfattning om varje elev och med utgångspunkt i den pedagogiska kartläggningen individualisera undervisningen.

Föräldrarna bör i samråd med eleven föreslå vilket studiemål eleven skall försöka uppnå. Valet skall föregås av yrkes- och verksamhetsorientering och bör göras efter elevens intresse, förutsättningar och önskemål — inom de gränser som skolan och samhället kan erbjuda.

Läroplanens roll

Genom tim- och kursplaner och genom anvisningar och kommentarer av mera allmänt eller speciellt slag skall läroplanen vara ett hjälpmedel för att förverkliga de för skolan uppställda målen. Den anger ramen för särskolans verksamhet och utbildningens innehåll.

Kursplanerna anger i huvudmoment de områden, det stoff och de färdigheter som skall vara det väsentliga i undervisningen. På samma gång som läroplanen därigenom ger viss stadga och enhetlighet åt lärogången, lämnar den inom huvudmomentens ram goda möjligheter att på olika sätt variera undervisningens uppläggning och bedrivande. Undervisningen och lärostoffet kan därför jämförelsevis lätt anpassas till den enskilde elevens förutsättningar, till lärarens läggning och intressen samt till de nya krav som förändringar i samhällsstrukturen kan ställa. En sådan förnyelse av lärostoffet måste ständigt pågå.

Undervisningsformer och arbetssätt

Till sin yttre form kan elevernas verksamhet i skolan organiseras i klass, i grupp eller individuellt. En grupp kan omfatta del av klass, delar av klasser

eller mera än en klass. Eleverna kan utföra sitt arbete gemensamt eller enskilt.

Ingen av de nämnda verksamhetsformerna kan användas ensidigt. En planmässig kombination av undervisningsformer ger variation i elevernas arbetssätt och åstadkommer de allsidigaste och bästa resultaten. Valet av undervisningsform och arbetssätt måste ske med hänsyn till elevernas förutsättningar och önskemål, lärostoffet och de inlärningsresultat man söker uppnå.

Det är av stor betydelse att läraren är i takt med utvecklingen såväl på den allmänna undervisningsmetodikens som på ämnes- och specialmetodikens områden och att han med ledning av egna erfarenheter också söker sig fram till personligt tillägnade metoder. Film, radio och television bör planmässigt utnyttjas i undervisningen. Värdefulla pedagogiska uppslag framför allt för arbetet med särskolans äldre elever bör också kunna hämtas från det frivilliga folkbildningsarbetet.

Vilka undervisningsformer eller arbetssätt som bör användas kan inte generellt anges, och det är varken önskvärt eller möjligt att ge anvisningar för varje uppkommande situation. Läraren bör i samverkan med skolledning, andra lärare och eleverna utforma sin undervisning så, att den med det arbetssätt som är bäst för honom själv och eleverna leder till åsyftade resultat. Lärares frihet i arbetet medför sålunda också ett stort ansvar att ständigt verka för en förbättrad undervisning.

Placering samt gränsdragning i särskola

Placering av elev i särskola skall föregås av en individuell pedagogisk, psykologisk, social och medicinsk utredning.

Till grundsärskola hänvisas elever som inte kan följa undervisningen inom det allmänna skolväsendet men som anses kunna tillgodogöra sig undervisningen i denna skolform. För placering i grundsärskola krävs i regel att eleven bedöms kunna lära sig läsa så att han kan tillägna sig övrig undervisning. Från denna riktlinje bör emellertid undantag kunna göras för t ex elev vars brister i fråga om själva läsförmågan inte står i proportion till den allmänna förmåga han uppvisar.

Elever som ej kan tillgodogöra sig grundsärskolans undervisning erbjuds undervisning i träningskolan.

Skillnaderna mellan grundsärskolan och träningskolan kan i vissa fall vara svår att fastställa. Båda skolformerna avser att föra fram eleverna till en god social funktionsduglighet. Den sociala funktionsträningen är i större utsträckning samordnad med den teoretiska undervisningen i grundsärskolan än i träningskolan, där undervisningens tyngdpunkt mera läggs på praktisk färdighetsträning.

Till särskolans yrkesskola hänvisas elever som bedöms inte kunna tillgodogöra sig gymnasieskolans undervisning. I yrkesskolan meddelas yrkesutbildning och yrkesträning. Yrkesutbildningen syftar till att ge eleverna utbildning för ett visst yrkesområde medan yrkesträningens mål är begränsat till uppträning av allmän arbetsförmåga inom ett begränsat område.

De elever på tidig utvecklingsnivå som inte kan delta i förskolans, träningskolan eller yrkesträningens klass- eller gruppverksamhet utan kräver en undervisning inriktad på helt individuell träning erbjuds särskild undervisning. En strävan skall dock vara att dessa elever efter hand tas in i gruppundervisning.

Samverkan för elevens bästa

En god omvårdnad om eleverna utgör underlaget för all skolans verksamhet. Varje elev skall kunna känna sig tillhöra skolans gemenskap, kunna

påräkna dess stöd och vara föremål för dess omvårdnad. För att uppnå dessa mål krävs inte endast speciella elevvårdande åtgärder av skilda slag. De uppställda målen måste sätta sin prägel på skolans hela verksamhet och leda till att särskilda ansträngningar görs för att stödja de elever som har det svårast i skolarbetet. Skolans elevvårdande uppgifter kan endast fullgöras genom samverkan med eleverna och mellan alla dem som har erfarenhet av och ansvar för eleverna. Ett huvudansvar måste dock vila på klassföreståndare, skolledning och omsorgsstyrelse.

Över huvud gäller att goda resultat av en skolas verksamhet väsentligen är en frukt av god planering och gott samarbete. Förverkligandet av särskolans målsättning och en fortskridande förnyelse av det inre arbetet fordrar i hög grad samverkan såväl utåt med föräldrar, myndigheter och enskilda i det omgivande samhället som inåt mellan dem som i olika befattningar har att leda, utföra och vidareutveckla arbetet i skolan. Viktiga uppgifter faller i dessa avseenden på omsorgsstyrelsen.

Eleven

Som utvecklingsstörd betecknas enligt omsorgslagens första paragraf den person "som på grund av hämmad förståndsutveckling för sin utbildning eller anpassning i samhället eller i övrigt behöver särskilda omsorger genom det allmänna". En av dessa omsorger utgörs av undervisning i särskola.

Eleverna i särskolan karakteriseras av minst lika stora individuella variationer som elever i andra skolformer. Härtill kommer i mycket hög grad speciella svårigheter vilka också kräver speciella åtgärder. Därför är kravet på anpassning av undervisningen efter varje elevs individuella nivå och särart inom olika inlärnings- och träningsområden särskilt starkt.

Då forskningen på detta område intensifierats och gjort påtagliga framsteg är det nödvändigt med en mera ingående pedagogisk-psykologisk bakgrund till den utvecklingsstördes personlighetsstruktur.* Kunskap härom är av stor betydelse för uppläggnings- och utformandet av det vardagliga arbetet i särskolan och för utformandet av mera långsiktiga behandlingsprogram.

Personlighetsstrukturen — allmänt

Vid en analys av särskolelevens inlärningsituation är det av speciellt intresse att närmare behandla tre huvudtyper av processer i den mänskliga personlighetsstrukturen:

1. Informerande processer
 2. Kognitiva processer (förståndsprocesser)
 3. Agerande processer
1. De *informerande processerna* uppfångar retningar (stimuli) i kroppen eller i miljön. Hit hör *perception*, som i allmänhet upplevs som information om egenskaper hos tingen, *motivation*, som har med vilja att göra, och *emotion*, dvs information av karaktären lust eller olust.
 2. De *kognitiva processerna* omfattar *kortminne*, *långminne* och *tänkande*. I kortminnet sker en tillfällig upplagring av information dels för att ge sammanhang i upplevelsena, dels för tillfälligt bruk. Under vissa förhållanden sker genom *inläring* en överflyttning av informationen till

* Den utvecklingsstördes personlighetsstruktur finns mera ingående beskriven i speciellt supplement, "Särskolelevens personlighetsstruktur".

långminnet, där den har möjlighet att stanna något längre. Det lagrade kallas föreställningar eller mer vardagligt för kunskaper och färdigheter. Tänkandet innebär dels jämförande av ny information med tidigare lagrade föreställningar, dels organiserande av information som skall lagras samt reorganiserande av information och tidigare föreställningar.

3. De *agerande processerna*, som innebär motorik av olika slag, verkställer de beslut som fattats genom kognitiva processer och leder alltså till svar (respons) på den aktuella retningen (stimulus).

Mognad och miljöpåverkan

Utveckling är en produkt av mognad och miljöpåverkan. Den mognad som är styrd av gener leder till att vissa egenskaper utvecklas relativt oberoende av miljön. Sådan mognad kan t ex gälla olika förändringar som inträder under puberteten, klimakteriet och seniliteten. Exempel på miljöpåverkan är utvecklandet av förutsättningar för att lära sig gå, tala och utföra tankeoperationer.

Mognaden kan inte påverkas, men en person som står på en viss mognadsnivå kan utvecklas genom att skaffa sig nya erfarenheter med hjälp av de funktioner som mognaden ställt till hans förfogande.

Inläring

Den typ av påverkan som mer eller mindre systematiskt används i uppfostran och undervisning är inläring. Inläring ger eleven erfarenheter.

Användning av det inlärd i en ny situation kallas transfer eller medövning. Därmed avses således förmågan att använda sig av sina erfarenheter i andra situationer än där inläring skett. Detta är viktigt för all undervisning och av avgörande betydelse för de utvecklingsstördas utveckling.

Undersökningar visar att många utvecklingsstörda har förmåga till transfer och att denna förbättras avsevärt om en mer systematiserad undervisning utformas.

Mognad och utveckling

Mognaden sätter vissa gränser för utvecklingen. De processer individen har förutsättningar att utveckla måste tas i bruk, men träning och övning som bygger på icke utvecklade processer eller föreställningstyper är gagnlös.

Undersökningar rörande möjligheten att öva upp förmågan att använda nya föreställningstyper eller mer avancerade tankeprocesser ger ganska nedslående resultat. Det är osannolikt att begåvningen kan uppövas i denna bemärkelse. Däremot kan en utveckling ske genom övning av redan utvecklade processer och föreställningstyper och utökning av erfarenheter inom ramen för dessa. Det kan vara svårt att avgöra vad som beror på personlig erfarenhet och vad som är mognadsmässiga begränsningar. Att utifrån elevens funktionsnivå bestämma mognadsnivån är således mycket vanskligt.

För att erhålla en bild av elevens mognadsnivå bör läraren sträva efter att skapa sig en uppfattning om mängden av erfarenheter och träning som eleven erhållit.

Utvecklingspsykologisk forskning har lärt oss att utvecklingen av förståndsprocesser och föreställningstyper sker i en bestämd ordning som förenklat brukar indelas i tre etapper.

Olika inlärningsformer är möjliga på de olika stadierna. På det första stadiet är klassisk och operant betingning möjlig. På det andra stadiet

Förståndsprocesser	Allmän utvecklingsnivå	Funktionsnivå hos utvecklingsstörda	Föreställningstyper
Förmåga till medvetna, systematiska tankeoperationer	3	C	Förmåga att läsa och förstå skrivet språk
Förmåga att organisera i rum och tid klass och serie antal	2	B	Förmåga att tolka bildsymboler Förmåga att tala och/eller förstå tal
Förmåga till vissa spontana handlingar			
Förmåga att uppleva, minnas och jämföra, känna igen, agera	1	A	Förmåga att uppleva behov känslor konkret verklighet

tillkommer imitation och muntliga instruktioner som inlärningshjälpmedel och på det tredje stadiet blir skriftliga instruktioner möjliga.

Denna utveckling bör inte ses som en serie förvandlingar utan som en utveckling bestående av ett tillägg av nya processer och innehåll.

Personlighetsstrukturen hos utvecklingsstörda

Utvecklingsstörning är främst en avvikelse i fråga om utvecklandet av föreställningstyper och förståndsprocesser. Utvecklingsstörda utvecklas långsammare genom de tidigare nämnda stadierna och kan som vuxna kvarstanna på något av dem. Detta innebär, att de inom ramen för varje stadium hinner skaffa sig mer erfarenheter och kunnande än ett barn på motsvarande nivå, under förutsättning att uppfostran och undervisning hjälper dem med detta. Det är således fel att jämföra utvecklingsstörda med barn och använda begrepp som utvecklingsålder o.d. Det vore även förledande att kalla utvecklingsstadierna för 1, 2 och 3 som gjorts för den genomsnittliga utvecklingen. I stället kallas de olika stadierna hos utvecklingsstörda för A, B och C. En utvecklingsstörd på nivå A kan alltså använda samma förståndsprocesser och samma föreställningstyper som ett barn på 1:a utvecklingsstadiet men har en längre tids erfarenhet och har då fyllt sin föreställningsvärld med ett större, mer eller mindre användbart innehåll av konkreta upplevelse- och rörelsemönster.

De vuxna utvecklingsstörda skiljer sig dessutom väsentligt från barn på motsvarande utvecklingsstadium, eftersom de är äldre. Detta gäller speciellt i social utveckling samt emotions- och behovsutveckling, där de överlag är mer utvecklade än i förståndsfunktionen. Detsamma gäller motoriken, t ex beträffande styrka och kroppslängd. En vuxen utvecklingsstörd på A-, B- eller C-nivå liknar inte i dessa avseenden barn på 1:a, 2:a eller 3:e utvecklingsnivån. En förbarnsligande behandling har ibland lett till att de utvecklingsstörda uppträtt barnligt, vilket förlätt en del människor till felaktiga slutsatser. För att bättre förstå sådana avvikelser hos de utvecklingsstörda

som förorsakats av miljön, kan man i tankarna försätta sig i samma situation som många utvecklingsstörda befinner sig och tänka sig effekterna.

Utvecklingsstörda har ofta svårt att koncentrera sig på väsentligheter i informationen. Träning i sådan koncentration under lärarens direkta ledning ger emellertid ofta goda resultat.

Vidare förefaller de utvecklingsstörda ha en lägre kortminneskapacitet. Om man i undervisningen begränsar antalet moment vid varje inlärnings-tillfälle kan kortminneshandikappet dock minskas.

Dessutom har man funnit att utvecklingsstörda har svårare än andra att organisera och reorganisera information. På B- och C-nivå kan de flesta organisera men har stora svårigheter att reorganisera. Detta leder till svårigheter att planera och klara oförutsedda händelser. Däremot utgör en sammansatt miljö inte något större hinder. På A-nivå blir planering och förmågan att klara det oförutsedda en nästan oöverkomlig svårighet medan den sammansatta miljön kan kompenseras efter en längre tids övning.

Man har även funnit svårigheter vid användning av abstrakta symbol-funktioner som för flertalet utvecklingsstörda gäller både bildsymboler och det talade och hörda språket. Orden blir signaler men inte ord. Elever som befinner sig på B-nivå förstår bilden och kan tala och förstå tal i varierande utsträckning, medan de utvecklingsstörda på C-nivå även förstår den skrivna symbolen.

Utvecklingsstörda har sämre inlärningsförmåga men lika bra minnes-funktioner som normalbegåvade. De har dock större svårigheter att lära in något nytt som avviker mot det redan inlärd.

En av de största svårigheterna för den utvecklingsstörde är emellertid den begränsade förmågan att utföra tankeoperationer, dvs att reorganisera informationen i nya situationer och att klara planering av t ex ekonomi, klädinköp, matinköp och liknande.

I en torftig miljö blir språkfunktionen mer försämrad än vad som är be-tingat av utvecklingsstörningen p g a den starkt begränsade mängden av användbara erfarenheter. Detta beror på brister i stimulans, förmed-lande av kunskaper, socialt-emotionellt engagemang och överbeskyddande rutiner.

Dessa avvikelser gäller perceptuella funktioner och förstånds-funktioner. Man kan emellertid även finna avvikelser i de emotionella, de motivatio-nella och de motoriska funktionerna.

Om det föreligger avvikelser i de emotionella funktionerna beror detta ofta på miljöeffekter. Bristande förståelse för de utvecklingsstördas behov och otillräcklig social och emotionell stimulans är ofta orsaken. Varje män-niska skulle i den situation som utvecklingsstörda ibland försätts i utveckla likartade symtom.

Motivationellt kan man ibland konstatera en låg ambitionsnivå samt en vilja att hellre undvika att göra något än att misslyckas. Detta torde till den allra största delen bero på orealistiska förväntningar som ställts på den ut-vecklingsstörde med både för höga och för låga krav.

Även motoriskt finns det avvikelser. Som grupp uppvisar de utvecklings-störda i genomsnitt en sämre motorik, men i flera fall kan det normala genomsnittet överträffas.

Utveckling genom erfarenhet

Utveckling genom erfarenhet ställer frågan om utvecklingsstördas inlärnings- och generaliseringsförmåga i centrum. Det har redan framhållits att utvecklingsstörda kan lära och generalisera samt att de har en normalt

fungerande minnesfunktion. Om hänsyn tas till olika faktorer som försämrar de utvecklingsstördas inlärningsförmåga, kommer emellertid detta handikapp att reduceras avsevärt.

Särskoleleven har ofta svårt att fästa uppmärksamheten på viktiga detaljer, men detta kan motverkas om man betonar dem på olika sätt.

Svårigheter att organisera informationen i klasser och serier förekommer ofta. Detta kan klaras genom betoning av väsentliga delar och genom övning i att klassificera och ordna i serier. Sådan träning har i undersökningar även visat transfer-effekter.

Dessutom har utvecklingsstörda mer eller mindre uttalade svårigheter att använda sig av abstrakta föreställningstyper som bilder och språk. Många kan emellertid förstå bilden och det talade språket, varför undervisning som bygger på konkret information och bilder, stödd av talat språk, är den lämpligaste undervisningsmetoden. Endast den skrivna instruktionen står i vissa fall utanför gränsen för deras förmåga. Man kan således inte utesluta möjligheten av att inlärningshandikappet endast eller till en stor del är ett sekundärhandikapp, som kan kompenseras helt eller delvis. Sådana åtgärder är emellertid tidskrävande, varför inlärningstiden blir längre. Men frågan om möjligheterna att ge de utvecklingsstörda erfarenheter av betydelse blir i stor utsträckning en fråga om vad vi väljer att ge under den tid som står till vårt förfogande.

Oförmågan att läsa och skriva och begränsningar i förmågan att utföra tankeoperationer är emellertid av mer handikappande karaktär därför att dessa är av betydelse för hela anpassningen och därför att de med nuvarande kunskaper ej går att kompensera.

Någon uppföljning av utvecklingsstördas genomsnittliga utveckling finns inte, men om man gör ett starkt förenklat antagande att de utvecklas likformat fram till 16-årsåldern kan man konstatera följande:

En utvecklingsstörd som förblir på A-nivå även som vuxen kommer att utvecklas med hjälp av erfarenheter som bygger på A-nivåns förståndsprocesser och föreställningstyper.

En utvecklingsstörd som stannar på B-nivå som vuxen har i regel lämnat A-nivån vid 5—16 års ålder.

En utvecklingsstörd som når upp till C-nivå som vuxen har i regel lämnat A-nivån vid 2,5—5 års ålder och B-nivån vid 9—16 års ålder.

En person som utvecklas över C-nivå som vuxen är ej utvecklingsstörd.

Det torde således vara klart att de flesta vuxna utvecklingsstörda på A- och B-nivå har gått i träningskola medan de på C-nivå gått i grundskola.

För att bedöma funktionsnivån hos en utvecklingsstörd måste man således beakta mognadsnivå, erfarenhetsmängd, den personliga läggningen och den aktuella situationen. Vidare bör hänsyn tas till de ofta förekommande tilläggshandikapp som i form av rörelsehinder, syn- och hörsel-skador samt svårare beteendestörningar kan inverka på bedömningen. Inadekvata erfarenheter leder ibland till störningar i den sociala, emotionella, behovsmässiga och kognitiva utvecklingen oavsett förståndshandikappet.

Å andra sidan kan ett rätt upplagt pedagogiskt program som tillvaratar

de förståndsprocesser och de föreställningstyper som står till förfogande på respektive A-, B- och C-nivå bidra till elevernas utveckling, så att de med självkänsla och god anpassning kan leva ett meningsfullt liv.

Elevens anpassning

Utvecklingsnivån avgör inte anpassningen. Anpassning är samverkan mellan individ och miljö. Om anpassningen är god eller dålig beror på relationen mellan individen och hans miljö. Det bör finnas en lämplig miljö för varje individ så att han blir välanpassad och känner mening och tillfredsställelse med livet.

De utvecklingsstördas anpassning till en miljö som inte är gjord för dem kan bli problematisk, men detta beror inte på utvecklingsstörningen utan på dem som utformar miljön. Utformningen av miljön är lika viktig som elevens egen utveckling. Vid anpassningssvårigheter är det därför lika motiverat att analysera miljön som individen.

Den sammansatta miljön, som dessutom är oregelbunden och föränderlig, blir svår att uppfatta för den utvecklingsstörde. Språket är inte ett villkor för att klara denna miljö men är ofta till god hjälp. Språkhandikappet innebär således ytterligare en begränsning i förmågan till anpassning.

Som beskrivits tidigare utvecklas föreställningstyper och tankeprocesser i bestämd ordning, något som lagts till grund för en indelning av utvecklingsstörda i kategorierna A, B och C.

Den praktiska konsekvensen av denna indelning är att utvecklingsstörda på de olika utvecklingsnivåerna som vuxna har olika förutsättningar för anpassning i boende, arbete och under fritid. Miljön måste därför utformas med olika typer av service. Eftersom skolans uppgift är att förbereda eleven för hans liv som vuxen, måste varje moment i undervisningen antingen direkt eller indirekt syfta till övning av sådana förmågor som behövs för den dagliga anpassningen till boende, arbete och fritid.

När det gäller boendet visar erfarenheten att utvecklingsstörda på *C-nivå* kan klara självständigt boende om de utöver den service som alla kan anlita har tillgång till en speciell service som t ex kan ges från ett närbeläget inackorderingshem. Detta gäller givetvis under förutsättning att den utvecklingsstörde är adekvat tränad. Han har i allmänhet inte utbyte av fritids-samvaro med enbart icke utvecklingsstörda och behöver tillgång till ett större antal "likasinnade" att välja vänner bland. Den speciella service som då och då behövs kan vara hjälp med planering av t ex klädinköp, matinköp och ekonomi samt hjälp vid oförutsedda lite mer komplicerade situationer. Om utvecklingshandikappet är komplicerat genom andra handikapp, t ex emotionella störningar, hörsel- eller synsvårigheter eller rörelsehinder, kan boendet kräva speciella arrangemang.

På *B-nivå* gäller i stor utsträckning samma förhållanden. Behovet av extra service är större men förmågan att bo självständigt finns hos flertalet. Antalet utvecklingsstörda som kan behöva bo i inackorderingshem är större av olika skäl, bl a därför att dubbelhandikappen är vanligare.

På *A-nivå* torde alla behöva kontinuerlig tillgång till speciell service i en integrerad bostad. Detta innebär för särskolans undervisning att alla behöver träning i olika ämnen och färdigheter som siktar mot förmåga att i varierande utsträckning vara bekant med eller i någon mån kunna klara sin boendesituation.

När det gäller arbete kan många på *C-nivå* klara ett arbete på den öppna marknaden. Dock behövs stöd när arbetet ibland blir alltför komplicerat. Detta kan ges genom att man följer den utvecklingsstördes arbets-

anpassning och ingriper om problem uppstår. En del behöver dock halvskyddat arbete eller arbete i skyddad verkstad därför att den öppna marknaden av olika skäl kan bli alltför krävande.

På *B-nivå* torde alla behöva arbete i skyddad verkstad eller annan typ av arbete där ett mer kontinuerligt stöd kan ges. I några fall kan komplikationer i form av andra handikapp på såväl *C-* som *B-nivå* innebära att verksamhet vid dagcenter eller annan form av ordnad sysselsättning blir nödvändig. Detta torde dessutom gälla alla på *A-nivå*.

Detta innebär att utvecklingsstörda vilka som vuxna kommer att fungera på *B-* och *C-nivå* under sin skoltid behöver bekanta sig med olika arbetsplatser som kan bli aktuella. Vidare bör de olika skolämnena ta upp moment som förbereder eleverna för skyddat eller halvskyddat arbete eller arbete på den öppna marknaden. De som kommer att fungera på *A-nivå* bör bekanta sig med industriell terapi, annan terapi eller likartad verksamhet.

När det gäller fritiden behöver alla på *C-nivå* vara bekanta med den allmänna service som finns i form av biografer, bad, turistresor m m. De bör känna till olika former av rekreation och avkoppling på kvällar, helger och under semester. Dessutom behöver dessa utvecklingsstörda föreningsvana och tillgång till egna fritidsklubbar. Vuxna på *B-nivå* behöver bekanta sig med de vardagliga fritids- och rekreativsmöjligheterna. För speciella arrangemang, särskilt under semester, behövs i hög grad en specialservice. Egna fritidslokaler och specialservice behövs för alla på *A-nivå*. Detsamma gäller givetvis många med tilläggshandikapp.

Med tanke på särskolans övergripande målsättning att utveckla eleverna till "harmoniska, dugliga och ansvarsställande samhällsmedlemmar" är det av stor vikt att den utvecklingsstördes vuxenroll — som skolan skall förbereda för — och den helhetssyn som här framförts står i blickpunkten för den pedagogiska verksamheten i särskolan.

Inskolningsperioden

Skolstarten medför viktiga förändringar i alla barns liv. Detta gäller i särskilt stor utsträckning elever som börjar i särskolan. Deras första kontakt med skolan kan ske redan i förskolan, vid uppnådd skolpliktsålder eller någon gång under skolpliktstiden.

Den introduktionsperiod som inleder elevens inträde i förskolan beskrivs i supplementet Förskolan. Där påpekas vikten av en successiv inskolning då eleven får bekanta sig med omgivningen — lokaler, kamrater, vuxna — om möjligt tillsammans med en vuxen person från det egna hemmet. Har eleven på ett varsamt sätt inlemmats i förskolans verksamhet och sedan under de följande åren funnit sig väl tillrätta i förskolmiljön blir överflyttningen till den egentliga särskolundervisningen betydligt underlättad. Ett nära samarbete måste etableras mellan förskolan och tränings- och grundskolan. Såväl informella kontakter som konferenser måste föregå en överflyttning. Får den mottagande läraren en god information och kunskap om barnens möjligheter och problem redan från början, kan många svårigheter undvikas. Samverkan är lika viktig då eleven varit integrerad i en vanlig förskolgrupp.

Skolstarten för ett barn som vid sju års ålder börjar direkt i särskolan innebär oftast en större förändring än om barnet skulle börja i vanlig grundskola. Lekkamraterna börjar i den närliggande skolan medan det utvecklingsstörda barnet ofta får en längre skolväg eller placeras i elevhem. Föräldrarnas inställning till särskolplaceringen har stor betydelse för introduktionen i den nya skolan. Här krävs noggrann förberedelse med saklig information och möjlighet för föräldrar och barn att besöka skolan och träffa barnets blivande klasslärare och rektor.

En mjuk skolstart innebär att elevens skoldag avkortas så länge som det anses nödvändigt. Utökningen av timtalet bör ske successivt. Detta kan ibland vara svårt att ordna med hänsyn till bl a gruppindelning och skolskjutsar men bör genomföras i så stor utsträckning som möjligt (se anmärkningar till timplaner s 103 och 107).

Undervisningen bör under inskolningstiden innehålla sådana arbetsformer som nära anknyter till förskolverksamhet: rörliga lekar, musik, målning, modellering etc. Under denna tid tar läraren vara på alla tillfällen att iakttä elevens manuella färdigheter, språkutveckling, ADL-förmåga m m samt hans beteende i skolmiljön och vid kamratkontakter. Dessa iakttagelser, som senare ligger till grund för elevens individuella behandlingsprogram, förs in i elevaktens pedagogiska journal.

Föräldrakontakten är av stor betydelse för att såväl föräldrar som elev skall känna trygghet och förtroende för skolan. Om barnet verkar oroligt och otryggt och om föräldrarna önskar vara med i skolan den första tiden bör detta ordnas om läraren bedömer det lämpligt. Det får dock inte leda till en ytterligare bindning till föräldrarna. En av skolans uppgifter bör vara att hjälpa eleven till frigörelse från den överbeskyddande miljö som det utvecklingsstörda barnet ofta lever i.

För att eleven från början skall känna trygghet i skolan bör läraren orientera honom i den närmaste skolmiljön, så han lär sig hitta till utgångar, toalett, matsal, slöjdsal m m. Läraren bör så långt möjligt själv delta i lekar

och annan sysselsättning på rasterna, framför allt på stora skolgårdar med många elever — trygghetskänslan har även här stor betydelse för en nybörjare.

Blir skolstarten en positiv upplevelse för såväl elev som föräldrar underlättas det fortsatta skolarbetet.

Många av eleverna kommer till särskolan sedan de gått ett eller flera år i grundskolan. Denna överflyttning till särskola har ofta föregåtts av en rad misslyckanden. Såväl föräldrar som elever upplever ofta en överflyttning som en förändring i negativ riktning. Denna inställning förändras oftast i positiv riktning när föräldrarna upptäcker att eleven fått en adekvat skolplacering. Eleven blir oftast lugnare, frimodigare och tryggare bland jämlika kamrater, och föräldrarna känner sig tillfreds då de finner att deras barn trivs i en skola som visar förståelse för barnets svårigheter och inte ställer krav över dess förmåga.

Även för en äldre utvecklingsstörd elev kan det vara lämpligt med en successiv introduktion i den nya skolan. Eleven kan således under en kortare tid erhålla nedsättning av undervisningstiden (se Allmänna bestämmelser till timplanerna s 101 p 8 och s 104 p 8). Läraren bör givetvis ägna den nya eleven speciellt intresse och orientera honom i den nya skolmiljön, följa med till ämnesrum och presentera honom för övriga lärare, hjälpa till med kamratkontakterna om det anses lämpligt och i övrigt medverka till att han känner trygghet i den nya skolan.

Föräldrarna skall så fort eleven anlänt till skolan informeras om schema, skolskjutsar, lovdagar, rektors och klasslärares telefonnummer och tider m m. Se i övrigt beträffande samarbete hem—skola under avsnittet Samverkan (s 69).

Undervisningsformer och arbetsätt

Varierande elevgruppering

Elevernas verksamhet i skolan organiseras i klass, grupp eller individuellt. En grupp kan omfatta del av klass eller delar av klasser eller mer än en klass.

Undervisning i mindre grupper än en klass kan genomföras på olika sätt. Klassen kan uppdelas i grupper, som var för sig har en i förhållande till klassen i dess helhet mera enhetlig struktur, varigenom lärarens möjligheter till gemensam information, instruktion och handledning inom den aktuella gruppen ökas. På samma sätt kan elever ur olika klasser bilda större eller mindre grupper i t ex ämnena svenska, matematik, ADL och gymnastik.

Som indelningsgrund kan tas bestämmelser och bedömningar av t ex mognadsnivå, fysiska förutsättningar, arbetstakt etc.

Att beteckna någon undervisningsform eller något arbetsätt som fördelaktigast för alla lärare, elever, ämnen och skolstadier går inte. En kombination ger de allsidigaste och bästa resultaten.

Behandlingsprogram

För varje elev utformas individuella behandlingsprogram som syftar till att eliminera brister hos eleven och ge en adekvat undervisning avpassad efter elevens svårigheter och förutsättningar.

Det gäller alltså att finna både de färdighetsområden där eleven har sin styrka och de områden där han visar sin svaghet. Läraren eller arbetslaget (se s 20) måste genom en pedagogisk kartläggning kunna ställa en relevant diagnos med hänsyn till de individuella variationer i utveckling som eleven uppvisar och utarbeta behandlingsprogram utifrån denna diagnos. I detta avseende bör beaktas att varje elevs individuella handikapp kan habiliteras till en viss grad, samt att det är av vikt att ytterligare utveckla elevens färdigheter inom områden där han visar sina bästa förutsättningar. De insatser som måste göras i det enskilda fallet beror helt på arten och graden av elevens svårigheter.

När ett visst moment skall inläras av en elev, krävs flera olika aktiviteter från lärarens sida för att han skall lyckas i sina föresatser.

Först måste det mål som han avser uppnå vid slutet av träningsperioden bestämmas. Därefter måste innehåll och undervisningsmetoder fastställas med hänsyn till det uppsatta målet. Till sist utvärderas elevens prestation mot det mål som ursprungligen bestämts.

Programmen skall vara noggrant planerade, individuellt utformade och genomföras systematiskt. Det är ofta nödvändigt att dela upp behandlingsprogrammet i ett antal delprogram vilkas sammantagna effekt beräknas leda till slutmålet.

Vid utformning av ett delprogram utgår man från ett delmål och tänker igenom hur eleven om möjligt steg för steg skall nå fram till detta mål, hur undervisning och träning skall läggas upp och vilka områden de olika deltagarna i arbetslaget bör svara för. Av praktiska skäl är det nödvändigt att det avgörs vem eller vilka som skall bära huvudansvaret för programmets

utformning och genomförande, exempelvis klassföreståndaren, gymnastikläraren, psykologen etc. I en del fall kan det också vara lämpligt att utsätta preliminära tidsgränser för ett behandlingsprogram.

Utvärdering av programmen måste ske. Man bör kontinuerligt kontrollera om eleven närmar sig de uppställda målen. Om resultat skulle utebli, är det nödvändigt att ompröva målen och utformningen av programmet samt göra justeringar till mera relevanta mål och förändra programmet med anledning härav.

Arbetslag

Om särskolan skall lyckas nå det mål som anges i läroplanen är detta i hög grad beroende av samverkan mellan de olika personer som arbetar med eleven (*arbetslaget*) samt av ett gott lagarbete. Alla aktiviteter måste tillsammans bilda ett mönster, där alla delar är lika nödvändiga. Det är därför varken möjligt eller önskvärt att klassificera vissa insatser som t ex pedagogiska och andra som terapeutiska eller kurativa, då varje insats bör fylla flera funktioner.

Ett arbetslag kan bestå av samtliga som har med eleven att göra i hem-, skol-, fritids- och arbetsmiljö eller av mindre grupper, t ex lärarlag inom ett ämne eller mellan olika ämnen, lärare och vårdpersonal, lärare och fritidspersonal eller lärare och elever etc. Lagsamarbete lärare emellan och mellan lärare och övrig personal är en nödvändig arbetsform.

Inom den samordnade specialundervisningens ram ges möjligheter till olika former av undervisning med lärarlag. Detta sker t ex då någon lärare övertar handledningen av en eller flera elevers arbete jämsides med att klassläraren undervisar övriga elever i klassen. Ett arbetslag bestående av lärare, vårdpersonal och psykolog effektiviserar i hög grad den särskilda undervisningen för elever på tidig utvecklingsnivå.

Ovannämnda exempel på modeller för lagsamarbete ger från arbetspsykologisk synpunkt ett förbättrat samarbete lärare emellan och mellan lärare och övrig personal och därmed en ökad förståelse för varandras kompetensområden.

Lärostoffets gruppering och ämnessamverkan

Ämnesstoff som enbart består av från varandra isolerade fakta är tidsödande att inlära och svårt att varaktigt behålla. Så är också fallet med sådant som eleven uppfattar som meningslöst att lära. Om eleven däremot finner att det är mening med att lära, om färdigheterna verkligen kommer till användning och om fakta ingår i sammanhang som det går att överblicka och förstå, lär han lättare och behåller det inlärdas bättre. Skolan bör därför sträva efter att lägga till rätta inlärningsituationen så att lärostoffet ordnas upp i lämpliga enheter.

Vid en utpräglad *ämnesundervisning* är lärostoffet ordnat i ämnen, där varje ämne karakteriseras av sin egen systematik. För ämnesundervisning lämpar sig främst de grundläggande momenten i ämnena svenska, matematik och sinnesträning samt delar av ämnena för estetisk-praktisk och fysisk fostran. Många elever har svårt att tillägna sig isolerade och mera abstrakta ämnessammanhang. Det blir därför nödvändigt att välja ut och lägga huvudvikten vid för eleverna naturliga och lämpliga enheter inom ämnet och på så sätt reducera en del av nackdelarna med ämnesundervisningen. I samband med studiet av dessa valda *ämnesområden* går det också lättare att ge eleverna tillfälle till en motiverad färdighetsträning, i synnerhet i svenska.

En konsekvent tillämpad ämnesundervisning leder till att ett flertal ämnen

måste studeras vid sidan av varandra. Därvid uppkommer lätt en ogynnsam splittring i skolarbetet. Denna bör motverkas bl a genom periodundervisning. En fördelaktigare inlärningsituation kan åstadkommas också genom att ämnesområden som stöder eller ansluter till varandra placeras parallellt eller i bestämd tidsföljd efter varandra i läroängan.

Periodundervisning kan beröra två eller flera ämnen som förekommer i samma klass. Ett utbyte av undervisningstid sker därvid på så sätt, att samtliga på timplanen upptagna timmar för dessa ämnen under bestämda perioder av lämplig längd används för undervisning i endast ett av dem. Antalet samtidigt lästa ämnen begränsas därigenom. En alltför stor splittring i arbetet undviks, och förutsättningar skapas för tillämpning av olika arbetsformer. Anordningen gör det bl a möjligt att samla behandlingen av vissa ämnesmoment till de tider på året då detta lämpligen bör ske med hänsyn till de yttre omständigheterna och till skolarbetet i dess helhet. En plan för periodundervisningen bör uppgöras av vederbörande lärare eller av det arbetslag som gemensamt förbereder undervisningen och träningen.

Vid *samlad undervisning* utgår man inte från ett ämnesindelade stoff utan bygger upp undervisningen kring valda stoffenheter i den form eleverna möter dem ute i livet. Vid studiet av sådana *samlade områden* sker orienteringen helt eller delvis utifrån ett eller flera centrala motiv, och man inhämtar kunskaper, övar färdigheter och utövar skapande verksamhet inom ifrågavarande områdes ram. Exempel på lämpliga samlade områden finns i supplementen för träningskolan och grundsärskolan.

Vid tillämpningen av samlad undervisning bör läraren beakta att det föreskrivna lärostoffet i tillräcklig grad blir behandlat och att varje ämne sammanlagt får ungefär det utrymme som anges i timplanen. Detta får inte innebära att den sociala och emotionella utvecklingen försummas. Vidare får elevernas planmässiga övning i att tala, läsa, skriva och räkna inte åsidosättas. Med hänsyn härtill syns det mindre lämpligt att inordna all undervisning i en klass i samlad undervisning.

Läroplanens kursföreskrifter har för överskådlighetens skull i regel ordnats ämnesvis. De utgörs av kursplanernas huvudmoment, som skall tjäna till huvudsaklig ledning för undervisningen. Dessa omfattar de områden, det stoff och de färdigheter som skall vara det väsentliga föremålet för undervisningen av eleverna. De lärare som så önskar och anser lämpligt kan utöver de angivna momenten ta med även andra som faller inom ramen för undervisningens målsättning. Ett huvudmoment kan för vissa elever ges ett mera konkret och praktiskt innehåll, medan det för andra kan göras till föremål för studier på ett mera teoretiskt plan. Huvudmomenten kan behandlas mer eller mindre ingående. Det är inte heller nödvändigt att alla elever fördjupar sig i varje moment i kursen. Dock bör alltid krävas, att eleven säkert skall behärska sådant som är väsentligt i sammanhanget och som ligger inom gränsen för hans möjligheter. Vid tillämpningen av kursföreskrifterna har lärarna sålunda en inte obetydlig rörelsefrihet.

Den komplexa karaktär undervisning och träning emellertid har i särskolan innebär en långtgående ämnesintegration. Varje ämne i sig innehåller moment från andra ämnen. Det är sålunda omöjligt för läraren att under en lektion endast behandla det ämne som står på schemat. T ex ämnet gymnastik innehåller vid så gott som varje övningstillfälle moment ur andra ämnen såsom svenska, matematik, sinnesträning och ADL samt musik. Ämnet ADL innehåller i stort sett läroplanens samtliga övriga ämnen.

På grund av detta måste behandlingsprogrammen planeras och genomföras så att de olika momenten och ämnena förstärker varandra i en för eleven gynnsam utveckling. Möjligheter till samverkan mellan ämnen, lärare och övrig personal bör utnyttjas i naturliga sammanhang och så ofta tillfälle ges.

Motivation *Motivationen*, dvs beredskapen att ta emot den aktuella undervisningen, bygger på elevens behov och intresse. Om läraren inte lyckas väcka elevens intresse och härigenom föra hans uppmärksamhet mot den föreliggande uppgiften blir undervisningen utan större mening.

En förutsättning för att eleven skall visa intresse är att undervisningsformer och arbetssätt är tillrättalagda för hans mognadsnivå. Metoder och material måste också anpassas efter elevens kronologiska ålder. Ungdomar och vuxna skall inte behandlas som förskolbarn även om de utvecklingsmässigt står på sådan nivå.

Till en god motivation bidrar en trivsamt arbetsmiljö, trygg kontakt mellan lärare och elever, lustbetonade arbetsformer och stimulerande arbetsmaterial. Att arbeta med bandspelare och arbetsprojektor kan t ex stimulera eleverna och skapa omväxling vid nödvändiga repetitioner. Väsentlig är lärarens förmåga att i sin undervisning få eleverna med sig. Han måste tala enkelt och naturligt och välja ord som eleven förstår samt ta hela sin fantasi till hjälp för att kunna utnyttja alla möjligheter att skapa arbetsglädje. Det gäller att få en bra utgångspunkt antingen i en naturlig och stimulerande situation eller i något som eleven i fråga intresserar sig för, t ex djur, bilar och kläder. Läraren måste försöka lära känna elevens intressen och komma underfund med vad han i sin undervisning bäst bör anknyta till. Lek och spel av lagom svårighetsgrad väcker i regel intresse. Det är viktigt att eleven finner skolarbetet meningsfullt och att han får känna framgång i sitt arbete. Läraren kan bidra till detta genom att skapa sådana inläringssituationer att eleven i regel lyckas. Ett lyckat arbetsresultat är emellertid inte alltid förstärkning nog för eleverna. De behöver också yttre förstärkningar i form av belöningar av olika slag eller i form av social kontakt genom uppmuntran och beröm, kramar o d. Förstärkningarna måste följa omedelbart på prestationen och ges på ett sådant sätt att eleven verkligen förstår att han gjort något bra. Härigenom stimuleras han att upprepa det önskvärda beteendet. De yttre förstärkningarna skall anpassas till elevens utvecklingsnivå och levnadsålder. För yngre elever kan den yttre belöningen bestå i något att äta, ett bokmärke, en leksak e d. Äldre elever kan kanske uppskatta löfte om en rolig sysselsättning när en viss uppgift är avklarad. Samtidigt bör emellertid också varnas för de risker som lätt kan uppstå med inflexibilitet i stället för nyansering i anpassningen som resultat. Detta beskrivs mera ingående i supplementet Särskolelevens personlighetsstruktur.

Förstärkningen bör så långt möjligt vara positiv. Det är det riktiga beteendet, initiativet och viljan som skall framhävas och betonas. Berömmet får inte vara av allmän slentrianmässig natur. Det är också viktigt att eleverna om möjligt småningom fostras till mera realistiska reaktioner, så att de yttre belöningarna kan ersättas av de sociala förstärkningarna och de sociala förstärkningarna kanske till sist av tillfredsställelsen över arbetsresultatet.

Aktivitet Aktivitet är grunden för all inlärnin g. Läraren arrangerar undervisnings- och inlärnin gssituationer men eleven måste själv tillägna sig kunskapen. Därvid spelar leken en viktig roll. Särskolans elever måste i regel steg för steg lära sig att leka. Därför bör lek och spel så mycket som möjligt ingå i undervisningen.

Fysisk aktivitet samt manuell och skapande verksamhet ger kanske mer än annat skolarbete tillfälle till egna initiativ och självständigt arbete.

Man bör i möjligaste mån välja sådana arbetsuppgifter att eleverna kan vara aktiva utifrån sina egna förutsättningar, genom att tillämpa sådant som de tidigare lärt in. Läraren bör se till att han inte hjälper eleverna för mycket. Det gäller i stället att i så stor utsträckning som möjligt aktivera eleverna.

Flertalet elever i särskolan har begränsad förmåga att aktivt och koncentrerat närma sig ett lärostoff. Inte ens så relativt okomplicerade aktiviteter som att med skärpt uppmärksamhet lyssna och iaktt a är för dem självklara. Dessa aktiviteter måste därför övas upp. Långa ordrika förklaringar har dålig effekt. Undervisningen kan emellertid kortare stunder utgöras av samtal kring en naturlig eller arrangerad situation. Också detta kan bli till elevaktivitet i den mån läraren kan få eleverna att medverka.

Självverksamhetens princip är vanligen lättast att konsekvent tillämpa vid undervisning av enskilda elever och av mindre grupper. Det är emellertid av vikt att man vinnlägger sig om att ta väl vara på de många möjligheter som ändå finns att aktivera eleverna när de ingår i stora grupper. Sålunda bör läraren berätta, beskriva, utreda och använda läromedel så att eleverna i den stora gruppen blir intresserade och engagerade. De kan därigenom bibringas den värdefulla vanan att aktivt lyssna och iaktt a, dvs på ett sådant sätt att deras tanke och fantasi är i verksamhet.

Andra former av aktivitet som att experimentera, upptäcka, samarbeta och värdera är svåra att genomföra inte enbart på grund av sin komplexitet utan också av andra skäl. Utvecklingsstörda barn har ofta blivit föremål för alltför mycket beskydd från omvärlden och omgivits av förmaningar att akta sig.

Genom undervisning i sinnesträning, tal- och språkträning samt ADL-träning stimuleras eleverna så att de efter hand förmår komma upp på mera komplicerade och krävande aktivitetsnivåer.

Konkretion Konkretion är en nödvändig förutsättning för undervisningen. Man måste ge eleverna tydliga och klara erfarenheter av verkligheten omkring dem och utifrån dessa erfarenheter småningom bygga upp begreppen. Verkliga föremål och konkret undervisningsmaterial måste finnas då eleverna föreläggs olika arbetsuppgifter. Särskolans undervisning bör också i stor utsträckning bedrivas i verkliga situationer: i affären, på gatan, på posten, i banken osv.

Det gäller att så mycket som möjligt anknyta undervisningen till sådana föremål och situationer som möter eleverna i deras vardagsliv. Detta är synnerligen viktigt i särskolans undervisning som till största delen innebär att lära eleverna att så bra som möjligt klara vardagliga rutiner. Därför bör man arbeta med text mynt, livsförnödenheter i olika former, kläder och sådant som hör hem och fritid till.

Böcker, tidningar, tidskrifter och broschyrer kan hjälpa till att konkretisera undervisningen. Detsamma gäller autentiska föremål, modeller, bilder, planscher, kartor, filmer, ljudband, televisions- och radioprogram etc. Ytter-

ligare konkretion kan man nå genom verksamhetsformer som elevförsök, demonstrationer, studiebesök, exkursioner, lägerskolor m m.

Individualisering

Det grundläggande villkoret för en tillfredsställande anpassning av undervisningen till de enskilda elevernas förutsättningar är att skolan individualiserar kraven på eleverna. Eleven bör få skolans hjälp att göra det bästa av sina speciella förutsättningar. En sådan inriktning av individualiseringen är också sedan länge självfallen i vissa ämnen, t ex slöjd, teckning, musik och praktisk yrkes- och verksamhetsorientering.

En individualisering av kraven på eleverna ställer stora anspråk på lärarna. Deras möjligheter att hjälpa eleverna att övervinna svårigheter som de möter och att göra det bästa utifrån elevernas egna förutsättningar sammanhänger med förmågan till inlevelse i den enskilde elevens situation och förmågan till omställning, samt med kunskaper och organisatorisk begåvning. Ofta kan läraren i klassituationen bli tvingad att under samma lektion organisera undervisningen i flera ämnen samtidigt med olika elever, på grund av elevernas tillfälliga sinnelag, motivation o d.

Vissa elever kan ha särskilda skolsvårigheter. För dessa elever krävs särskilda pedagogiska insatser i form av samordnad specialundervisning (se s 41). Elever som kommer i åtnjutande av denna undervisning erhåller individualiserad undervisning i större utsträckning än elever i klassituationen. En strävan skall dock vara att individualisera undervisningen så långt som möjligt även inom klassens ram och endast undantagsvis kan renodlad klassundervisning förekomma.

All individualiserande undervisning kräver rutin och arbetsro för att ge gott utbyte, och om eleverna ständigt har full sysselsättning med ett för dem meningsfullt arbete skapas goda förutsättningar för en utvecklingsfrämjande inläring.

Samarbete

Eleverna bör tidigt tränas att klara uppgifter på egen hand. En dylik självständighetsträning är nödvändig som förträning till olika former av samarbete eleverna emellan.

Samarbete enligt allmänna undervisningsprinciper, exempelvis grupp- arbete, kan i allmänhet inte med framgång tillämpas i särskolan. Den form av samarbete som där kan förekomma tar sig närmast uttryck i lek och spel.

Läraren måste dock avgöra från fall till fall om grupparbete är en meningsfull arbetsform. Under alla omständigheter kräver den ett ingående förarbete. Detta innebär först och främst att eleverna målmedvetet tränas i att fungera självständigt, vidare att samarbetsgrupper successivt byggs ut och slutligen att läraren inledningsvis styr gruppernas arbete och efter hand lämnar över ett ökande ansvar till eleverna själva.

Dramatisk verksamhet

Eleverna skall under skoltiden beredas så många tillfällen som möjligt till aktiv medverkan i olika former av dramatisk verksamhet. Både det fria improviserade dramatiska skapandet och upplevelsen av dramatisk framställning i olika former är av stor betydelse för elevernas personlighetsutveckling. Ängsliga och avskärmade elever och de som har svårt att uttrycka sig i ord eller som helt saknar ett språk kan till en början få ge uttryck för sina tankar och stämningar i färg, form, ljud och rörelse. Småningom bör så många elever som möjligt lära sig att utnyttja personliga

uttrycksmedel såsom tonfall, minspel och åtbörder. Olika former av agerande bör därför ofta återkomma i olika undervisningssituationer.

Utvecklingsstörda barn har ofta inte "lekt färdigt" då de kommer till skolan varför undervisningen måste ge utrymme för bl a *symbol-lekar* av olika slag. Elevernas fantasi måste stimuleras till inlevelse i t ex en vardags-situation genom att läraren arrangerar en situation eller ställer material till förfogande som inspirerar till agerande. Det som för det normala barnet sker spontant måste introduceras hos den utvecklingsstörde. I den tidiga symbol-leken fäster barnet mycket litet avseende vid den faktiska likheten med verkligheten. En kloss kan vara en telefonlur och vridandet på en osynlig ratt tillsammans med brummande ljud räcker för att föreställa såväl bil som förare. Läraren bör därför ej på detta stadium erbjuda alltför realistiska och färdiga modeller.

Symbol-leken utvecklas ytterligare då barnet får möjlighet att leka tillsammans med en kamrat. Denna samvaro innebär ej att barnen leker *med* varandra utan *snarare bredvid* varandra (bredvidlek). Efter symbol-leken följer *roll-leken* med alltmera imitativa inslag. Nu uppstår behovet av mer realistisk rekvisita. Roll-lekar har stor betydelse för den känslomässiga utvecklingen och barnet behöver få ge uttryck för både positiva och negativa känslor.

Roll-lekarna utvecklas småningom till *improvisationer*, där eleverna framställer situationer och händelseförlopp genom enkel spontan rörelse och för en del elever i improviserat tal. Händelseförloppet kan utvecklas helt fritt eller bygga på en faktisk situation som resoneras fram mellan elever och lärare. En bild, en berättelse eller saga, stoff från hembygdsundervisning och orienteringsämnen, TV-program etc kan vara utgångspunkt för en improvisation.

Det individuella agerandet i gruppen kan efter hand utökas till agerande parvis och i mindre grupper för att senare leda till att hela gruppen tillsammans agerar i miljöer och situationer, exempelvis torghandel och järnvägsstation. Kring dessa situationer kan samtal utvecklas och eleverna upplever då det naturliga i att kommunicera med varandra genom tal, gester eller pantomimiska rörelser.

Stödövningar är samlingsrubriken på aktiviteter som vill hjälpa eleven att använda fantasin och utveckla sina uttrycksfärdigheter. Sådana övningar kan bl a utgöras av att röra sig fritt till musik, att sträcka och spänna samt slappna av, att lyssna, iaktta en rörelse, lukta, känna och utforska. Rörelseövningar, som är en form av stödövningar, kan även vara rytmövningar.

Improvisationerna i den större eller mindre gruppen övergår ofta naturligt i spel för varandra eller utomstående, varvid eleverna kan utveckla improvisationerna till ett *dramatiskt formande*. Dessa övningar bör dock oftast omfatta korta enkla scener och uppföras inför en begränsad publik. Spel i det egna klassrummet på en arenascen, dvs en fri plats mitt i rummet är oftast att föredra framför spel på en större scen.

Roll-lekar, improvisationer och dramatiska övningar kan även utföras i form av dockteater. Många elever i särskolan föredrar att låta speldockan gestalta egna upplevelser och känslöstämningar. Slutna och inaktiva elever kan lockas till agerande och utspel då en speldocka fått överta rollen. Aggressioner och negativa känslouttryck kan kanaliseras genom dockans beteende liksom kontakt- eller ömhetsbehov.

Vid inlärnin g av olika beteenden i t ex ADL-träning kan dockor få medverka i situationer där olika beteenden kan åskådliggöras.

Till all dramatisk verksamhet hör bild och formarbete samt olika slag av ljudlaborationer. Även sångspel och rytm- och dansövningar är en viktig del i arbetet. Ankn ytnin gen till de flesta aktiviteter i skolan är naturlig, varför den dramatiska verksamheten bör integreras i all undervisning.

Friluftsverksamhet

Syftet med friluftsverksamheten är att bereda eleverna möjlighet till aktiv rekreation och att låta dem få tillfälle att pröva på och utöva sådana friluftaktiviteter som i regel inte kan bedrivas inom den reguljära gymnastikundervisningens ram.

Vid planering av verksamheten bör man utgå från att friluftsverksamheten skall leda fram till att eleverna

- blir förtrogna med naturen
- kan ta sig fram i naturen så att de hör och ser vad som finns och händer där
- lär sig hur man vårdar naturen
- lär sig lämpliga friluftaktiviteter så att de kan fylla sin fritid med fysiskt och psykiskt stimulerande aktiviteter som motvikt mot en alltmer passiv och stressbetonad vardagstillvaro.

Skolans friluftsverksamhet är även en värdefull tillgång för att ge eleverna möjlighet till samvaro och kontakt med kamrater och vuxna utanför den närmaste kretsen inom skolan. Arbetslagsmetodik en måste därför tillämpas både vid planering och genomförande av verksamheten. Samverkan med övriga skolformer vid integrerad verksamhet bör beaktas.

För sarskolans elever måste läraren i stor utsträckning tillämpa aktivitetspedagogiska principer som leder fram till att eleverna successivt får ökad säkerhet och förtroende för sin egen förmåga.

Det är vidare väsentligt att eleverna utöver att bli väl förtrogna med närterrängen vid skolan även får lära känna längre bort belägna naturområden och uppleva glädjen och spänningen i att ströva omkring på upp-täcksfärd i okänd natur under olika årstider.

Lägerskolverksamhet

Vid lägerskolverksamhet får elever tillfälle att på annan plats än skolorten uppleva och träna olika situationer i natur och samhälle. Verksamheten utgör en del av den reguljära undervisningen och innebär ett värdefullt komplement till denna.

Lägerskolverksamheten behöver inte nödvändigtvis förläggas särskilt långt bort från skolorten. I allmänhet bör inte alltför stor del av den anslagna tiden gå åt till förflyttning. Det är emellertid väsentligt att eleverna får möta natur och bygd av annat slag än de är vana vid. Det är lämpligt att börja med en lägerskola på två dagar och småningom förlänga tiden till en vecka.

Arbetslivet och den kulturella verksamheten i en bygd kan vanligen utan större olägenhet studeras oberoende av årstiden, men höst och vår är speciellt lämpliga tidpunkter för lägerskola. Även möjligheten att vintertid anordna lägerskola bör emellertid beaktas. En lägerskola bör förberedas gemensamt av elever och medverkande lärare och annan personal.

Då en lägerskolvistelse kan innefatta praktisk träning av alla de ADL-

moment som av olika skäl blir teoretiska i den dagliga undervisningen, kan en sådan vistelse positivt påverka undervisningssituationen och göra eleverna välmotiverade.

Det är av stor vikt att lägerskolvistelsen förbereds väl och att verksamheten inte omfattar alltför många moment åt gången. Lägerskolan bör planeras så att eleverna får tillfälle att under vistelsen i största möjliga mån sörja för sin egen livsföring och trivsel. Möjligheterna att skaffa sig erfarenheter från olika miljöer utanför skolan och hemmet bör utnyttjas liksom möjligheterna att umgås med andra människor.

En väl genomförd lägerskolverksamhet skapar en naturlig samhörighet mellan alla deltagare och ger på så sätt erfarenheter av värde för det fortsatta arbetet. Upplevelsen av ett gemensamt ansvar för varandra och för arbetet kan ytterligare förstärkas genom den gemensamma planeringen. I samband därmed är föräldrarnas samt vård- eller elevhems personals medverkan både önskvärd och värdefull.

Rastaktiviteter

Syftet med rasterna är att ge eleverna rekreation och minska känslan av trötthet som uppstår under det vanliga skolarbetet.

Elevernas behov av att få röra på sig är stort liksom behovet av spontan lek och sysselsättning av friare slag.

När det gäller särskolans och i synnerhet träningskolans elever måste ofta speciella åtgärder vidtas för att aktivera dem så att de inte vänjer sig vid en rörelsemässigt passiv tillvaro. De måste stimuleras till fysisk och psykisk aktivitet. Sådana stimulansåtgärder kan vara

- en väl planerad rastmiljö med anordningar som lockar till att pröva på redan inlärd rörelselek och att skapa nya
- att i undervisningen och därvid kanske främst inom ämnet gymnastik ge eleverna tillfälle att träna aktiviteter som de kan ägna sig åt på såväl raster som övrig fritid
- att skolans personal är observant på de "ensamma barnens" liksom de "passiva barnens" problem och söker utvägar till att locka in dem i rastgemenskapen
- att rastmiljön och organiserandet av rastaktiviteter kontinuerligt tas upp till diskussion vid skolans elevvårdskonferenser
- att utemiljöns betydelse som en del av den pedagogiska miljön med effekter på såväl den kognitiva och sociala utvecklingen som personlighetsutvecklingen betonas.

De inomhusaktiviteter som kan förekomma beror på skolornas tillgång på lokaler och material. Tillgång till spel, bibliotek, möjlighet att lyssna på musik och att spela bordtennis är endast några exempel på lämpliga inomhusaktiviteter. Utomhusaktiviteterna är beroende av skoltomtens utformning, terrängförhållanden, skolgårdens utrustning med lekanordningar och tillgången till närbelägen idrottsplats m m.

De senare årens krav på bättre utformade skolgårdar har gett vissa erfarenheter, bl a att de anordningar som anskaffas för elevernas stora rörelselek bör kunna användas på många olika sätt. Eleverna skall exempelvis kunna alternera mellan att klättra, balansera, hänga osv.

Man måste även se till att de äldre elevernas behov av något lugnare

aktivitetsval blir tillgodosett t ex genom att anlägga en promenadslinga eller ett lugnt hörn med sittplatser för samvaro.

På olika sätt och med olika medel bör eleverna stimuleras till att vistas ute under rasterna om vädret inte sätter hinder i vägen.

Ledning och övervakning av rastaktiviteterna åvilar främst lärarna, men här kan även "skolvärdinnor", fritidspersonal, vårdpersonal m fl medverka. Speciell uppmärksamhet bör ägnas åt de anpassningsproblem som kan uppstå för integrerade särskolelever.

Skolbibliotek

Om skolbiblioteket skall kunna bidra till att så småningom göra eleverna skickade att utnyttja allmänna bibliotek, bör eleverna få lära sig grunderna för att låna böcker och i övrigt utnyttja ett biblioteks förmåner. För att tillmötesgå dessa krav erfordras samverkan mellan skolans lärare och den som har ansvaret för biblioteket.

Om eleverna skall känna sig stimulerade att låna böcker måste de på egen hand kunna tillgodogöra sig text eller bild. För att få en inblick i hur eleverna klarar detta och för att kunna ingripa hjälpande bör läraren bedriva den första låneverksamheten i *klassrummet*. Den inledande låneverksamheten kan länkas in i den ordinarie undervisningen i svenska, ADL och orienteringsämnen. För icke läskunniga elever skall bokurvalet i skolbiblioteket vara sådant att även deras behov tillgodoses. De läskunniga eleverna tränas att läsa på egen hand, att skaffa information samt att använda alfabetisk ordning.

Efter hand förläggs övningarna till *skolbiblioteket*, där övningarna av den alfabetiska ordningen kan kompliceras och själva läsningen förläggas till fritiden.

Eleverna bör informeras om att ett bibliotek inte enbart är en lokal där man lånar böcker utan att där även finns andra aktiviteter såsom sagostunder, musiklyssnande m m.

En svårighet som lån vid de *allmänna biblioteken* medför och som också i viss utsträckning visar sig redan i skolbiblioteket är att eleverna finner det oöverkomligt att själva söka sig fram till önskade böcker. För att komma till rätta med den svårigheten bör man, om särskolan har eget skolbibliotek, kunna göra avkall på de för ett allmänt bibliotek giltiga reglerna för katalogisering och litteraturbeteckning och helt enkelt ordna litteraturbeståndet efter rubriker som kan ligga eleverna nära. Man bör exempelvis kunna använda någon indelning som sammanhänger med orienteringsämnenas arbetsområden. Om eleverna genom en förenklad presentation av böckerna lär sig att söka i hyllorna kan man hoppas att de upplever tillfredsställelse i att välja själva och att själva bestämma vad de vill låna. För de särskolelever som tycker om att läsa och att själva söka reda på böcker bör det inte vara alltför svårt att lära sig de låneregler som gäller på ett allmänt bibliotek.

Hemuppgifter och arbetsfostran

Utvecklingen av skolans inre arbete har efter hand resulterat i åtskilliga förändringar i undervisningsformer och arbetssätt vilka bör beaktas vid undervisningens planering och utformning. Dessa förändringar innebär bl a att skolarbetet i princip helt bör förläggas till skolan. Dock torde eleven ofta vara betjänt av att även föräldrarna, då så kan ske, får information och uppslag om hur skolarbetet kan kompletteras och berikas genom fritidssysselsättningar av olika slag. I samband med att föräldrarna på klassmötet informeras om innehåll och arbetssätt i undervisningen i olika ämnen är det naturligt att läraren också beskriver syfte, innehåll och omfattning

av eventuella hemuppgifter och hur de är inordnade i den totala verksamheten. Med en ömsesidigt förtroendefull attityd mellan skolan och hemmet/elevhemmet bör hemuppgifterna få den förstärkande effekt på arbetet i skolan som åsyftas.

Hemuppgifter är i princip av två slag, dels moment som måste tränas ofta för att leda till automatisering av en aktivitet, t ex elementär ADL-träning, dels moment som måste förläggas till sociala situationer utanför klassrummet. Hemuppgifterna bör till en början göras mycket enkla. Eleven kan till exempel få i uppgift att ta med till skolan någon sak som har röd färg, att stryka under bokstaven o i en tidningsrubrik eller att framföra ett meddelande till hemmet och ge svar till skolan. Hemuppgifternas syfte bör vara att bidra till att grundlägga goda arbetsvanor och öka intresset för inhämtandet av kunskaper genom fördjupning inom områden där intresse väckts i skolan.

Hemuppgifter av mera traditionellt slag bör däremot förekomma i ringa omfattning och i största möjliga utsträckning vara frivilliga för eleverna.

Skolan måste således, om hemuppgifter ges, hjälpa eleverna genom att ställa material till deras förfogande, ge behövlig handledning samt bibringa dem sådana färdigheter att de i så stor utsträckning som möjligt kan bearbeta och eventuellt redovisa ett undervisningsstoff.

Det är viktigt att lärare och föräldrar gemensamt diskuterar formerna och principerna för hemuppgifter.

Elevassistans

Verksamheten i särskolan kommer för många elever att bestå av såväl undervisning som vård. I allmänhet är det inte möjligt eller ens lämpligt att göra en klar avgränsning däremellan. I stället bör undervisningen och vården integreras i en utvecklingsbefrämjande pedagogisk aktivitet.

Med hänsyn till elevernas handikapp måste personaltätheten vara stor. Verksamhetens innehåll gör att lärarna med fördel kan kompletteras med annan personal.

Vissa särskolelever behöver kontinuerlig assistans för att utan alltför stor svårighet kunna följa undervisningen och fungera i skolsituationen. Som exempel på sådant behov av assistans kan nämnas hjälp i undervisningen, vid studiebesök och övningar utanför skolan, vid förflyttning inom och utom skolsalen, vid måltider, toalettbesök, vid på- och avklädning osv. Inte sällan inträffar situationer som är svårbemästrade för läraren — en elev springer bort, behöver besöka läkaren, behöver tvättas eller badas etc.

Personalfrågan inom den verksamhet som bedrivs för de gravt utvecklingsstörda kan lösas på olika sätt. I förskola och träningskola kan vid sidan av läraren arbeta barnsköterskor, vårdare eller praktikanter beroende på elevernas behov och tillgången på personal.

Även inom andra särskolformer kan behov av elevassistans föreligga, företrädesvis för elever med rörelsehinder, synskada, hörselskada eller anpassningssvårigheter.

Arbetsuppgifterna för de befattningshavare som fullgör elevassistansen varierar beroende på den aktuella elevens eller elevgruppens behov. Ibland är arbetsuppgifterna av pedagogisk art, vid andra tillfällen är det mer fråga om vårdande uppgifter.

Planläggningen av åtgärder för elevassistans görs av rektor i samråd med vederbörande klassföreståndare och skolläkare eller den läkare som svarar för elevens medicinska behandling.

En betydande del av särskolans elever bor i inrättningar, elevhem, vårdhem etc. Denna omständighet gör det möjligt att få en samverkan till stånd mellan aktiviteter i boendesituationen och i skolan. I vissa fall kan därför den vårdande personalen dimensioneras så att den täcker även behovet av elevassistans i skolan. I andra fall torde det bli nödvändigt att anställa särskild befattningshavare som elevassistent.

Studie-, yrkes- och verksamhetsorientering

Syfte och förutsättningar

I skolans mål ligger att föräldrarna i samråd med eleven, om detta är möjligt, bör föreslå vilket studiemål eleven skall försöka uppnå. Valet skall föregås av studie-, yrkes- och verksamhetsorientering och bör göras efter elevens intresse, förutsättningar och önskemål — inom de gränser som skolan och samhället erbjuder.

Verksamhetsorienteringen är främst avsedd för de elever i tränings-skolan och yrkesskolans yrkesträning som ej bedöms kunna delta i praktisk yrkesorientering.

Studie- och yrkesorientering innebär att eleverna bibringas en så realistisk uppfattning som möjligt om sina egna möjligheter att komma ut i yrkeslivet eller orienteras om möjligheterna för en meningsfull verksamhet samtidigt som de också skall göras i viss utsträckning allmänorienterade om yrkeslivet i ett samhälle. Verksamhetsorienteringen innebär att eleven bereds möjlighet att under längre eller kortare perioder få ägna sig åt de uppgifter som kommer att ingå i hans verksamhet som vuxen. Undervisningen kommer därmed att röra sig kring yrken i allmänhet och kring sådana yrken, arbeten och verksamheter i vilka eleverna kan komma att få sina arbetsuppgifter. Det är här av vikt att läraren hjälper eleverna till att själva komma fram till vilka yrken och arbetsuppgifter som de har förutsättningar för och de kan tänkas klara.

Studie-, yrkes- och verksamhetsorienteringen är till en del *obligatorisk*, till en del *frivillig*. I skolan förmedlas de grundläggande kunskaperna om arbetsliv samt studie- och yrkesval främst inom ramen för ämnet samhällskunskap. Detta är ett *obligatoriskt* moment liksom den praktiska yrkesorienteringen (pryo). Den enskilda vägledningen på elevens och föräldrarnas fritid är frivillig. Studie-, yrkes- och verksamhetsorientering är inte enbart ett program för att ge elever och föräldrar information och vägledning i speciella valsituationer — den är också en del av skolans totala program. I varje ämne kan alltid något om utbildning och arbetsliv belysas. Orienteringen är emellertid inte ett program enbart inom skolan utan också en del av samhällets totala yrkesvägledningsprogram, som börjar på högstadiet och fortsätter i yrkesskolan, vid arbetsförmedlingen, i samband med vuxenutbildning, arbetsmarknadsutbildning etc.

Genom pryon får eleverna en direktkontakt med det samhälle som omger skolan. Den kräver en samverkan, som då fördjupas och blir en god hjälp i skolans arbete.

Den praktiska yrkes- och verksamhetsorienteringens omfattning

Den praktiska yrkes- och verksamhetsorienteringen riktar sig till alla elever i årskurs 8, 9 och 10. En sådan orientering ger vissa grundläggande kunskaper om arbetsliv och yrkesval. Den måste till såväl organisation som innehåll anpassas till den enskilde elevens förutsättningar och behov och ge så många valmöjligheter som möjligt.

Praktisk yrkesorientering omfattar för grundsärskolans elever:

- Årskurs 8 — minst tre yrkesorienterande studiebesök på företag
Årskurs 9 och 10 — vardera högst 18 veckors praktisk yrkesorientering, uppdelad på sammanhängande perioder om 4—6 veckor.

För dem av träningskolans elever som kan tillgodogöra sig praktisk yrkes- eller verksamhetsorientering gäller i tillämpliga delar samma bestämmelser. Denna orientering ger alltså alla elever minst tre obligatoriska studiebesök i årskurs 8 och tre perioder i vardera årskurserna 9 och 10. I förberedelsen för dessa spelar studiebesöken, som skall konkretisera skolans samhälls-, studie-, yrkes- och verksamhetsorientering, en avgörande roll genom att eleverna får upprepade kontakter med arbetslivet såväl inom öppna marknaden som vid skyddad verkstad och dagcenter.

Inom vissa delar av arbetslivet kan det av olika skäl vara svårt att erbjuda en sammanhängande period på ett företag. Uppdelning kan då göras.

I yrkesutbildningen kan pryon ersättas av provanställning eller växelutbildning, vilket för varje elev innebär att han under sin utbildningstid under en period om minst sex veckor ges möjlighet att arbeta i och studera arbetsförhållanden och arbetsmiljöer inom något företag vars verksamhet ligger i linje med yrkesutbildningen.

Om möjligt bör en period i såväl träningskola, grundsärskola som yrkeskola förläggas till elevens hemort. Vidare bör eleven i grundsärskola eller träningskola lämpligen få tillfälle att fullgöra en period vid yrkeskola.

Valet av arbetsplats bör i görligaste mån ske på grundval av elevens och föräldrarnas önskemål. Vederbörlig hänsyn måste dock tas till de svårigheter handikappet kan medföra för eleven inom ett önskat arbetsområde. Eleven kan ha svårt att inför sig själv konkretisera och klargöra sina önskemål. Mindre väl grundade eller helt orealistiska önskemål kan framställas. I regel skall yrkesvalsläraren organisera den praktiska yrkes- och verksamhetsorienteringen. Därvid skall samråd ske med klassläraren framför allt beträffande kontaktarbetet i samband med praktiken på arbetsplatsen. Samråd skall även ske med skolläkare och skolsköterska för att utröna om eventuella medicinska hinder för den önskade praktiken föreligger.

En relativt permanent organisation av praktikplatser är önskvärd inom såväl öppna marknaden som vid skyddade verkstäder och dagcenter. Ett sådant arrangemang underlättar och ger förutsättningar för en kontinuerlig kontakt mellan skola och arbetsplats. Handledaren lär känna de speciella svårigheter handikappet för med sig för eleverna och kan lämna värdefulla bidrag till deras studie- och anlagsorientering.

Orienteringen bör förberedas i klassrummet på så sätt att benämningen på verktyg, redskap och arbetsmoment inom det aktuella yrket eller verksamheten övas. Elevens erfarenheter under praktikperioden bör beträffande grundsärskolans elever om möjligt följas upp med enkla skriftliga redogörelser.

Den praktiska yrkes- och verksamhetsorienteringen ger eleverna rika möjligheter att få kunskaper om olika sidor av arbetslivet. Det kan t ex gälla arbetsmiljöns utformning, arbetsuppgifternas art, arbetstider, utbildning, löneläge och arbetarskydd.

Kontakt och samverkan

I studie-, yrkes- och verksamhetsorienteringsprogrammet ansvarar yrkesvalsläraren för en stor del av utrednings- och kontaktarbetet inom och utom skolan. Det gäller att belysa elevens utveckling och valsituation genom kontakt med föräldrar, lärare, vårdpersonal, handledare m fl. Praktisk yrkesorientering, studiebesök m m läggs upp i samråd med bl a arbetsmarknadsmyndigheter och näringsliv.

Det åligger alla skolans befattningshavare att lämna erforderligt bistånd i kontaktarbete inom studie-, yrkes- och verksamhetsorienteringen.

Skolläkare, skolsköterska, skolpsykolog, skolkurator och vård- och fritidspersonal kan ha särskild kännedom om elevens förutsättningar och behov och därmed också viktiga bidrag att ge i kontaktarbetet. Det bör särskilt understrykas, att stor varsamhet skall prägla denna kontaktverksamhet vad gäller uppgifter om eleven. Personliga uppgifter skall behandlas med stor takt och diskretion. Uppgifter för studie- och yrkesvägledning skall noteras endast om de har betydelse för bedömningen av elevens fortsatta utbildning.

När eleven lämnar grundsärskolan eller träningsskolan skall samverkan mellan avlämnande och mottagande skola ske dels genom samtal mellan avlämnande yrkesvalslärare och mottagande tjänsteman, dels genom att yrkesvalslärorens anteckningar bifogas elevakten. Som en grundregel bör gälla, att anteckningarna vid överlämnandet bör innehålla nödvändiga sakuppgifter, elevens och föräldrarnas egna uttalade erfarenheter och önskemål samt de iakttagelser och omdömen som har värde för bedömningen av elevens situation.

Kontaktarbetet med företrädare för arbetsmarknadsverket är av stor betydelse. Yrkesvalslärare och exempelvis lärare i yrkesämnen bör dra nytta av fortlöpande information om utbildning, yrken och arbetsmarknad samt om arbetslivets konkreta villkor. Också för genomförandet och för uppföljning och efterkontakt krävs samverkan mellan skola och arbetsförmedling.

Efterkontakt—uppföljning

När eleven bedöms vara färdigutbildad och skall lämna sarskolan, bör skolan medverka till att någon form av anställning ordnas för honom. Här är det främst yrkesvalslärorens uppgift att i samråd med lärare i yrkesämnen, kurator och arbetsförmedling ordna arbetsplaceringen. För att eleven skall lyckas i sin nya situation krävs en aktiv efterkontakt. Denna kan lämpligast ske genom att ett arbetslag ansvarar för uppföljningen. Arbetslaget bör under rektors ledning bestå av yrkesvalslärare, lärare i yrkesämnen, kurator, psykolog och skolhälsovårdspersonal samt representant för arbetsförmedling och i mån av behov ytterligare personer.

Fördelningen av arbetsuppgifterna inom arbetslaget kan ske enligt olika modeller. En modell kan vara att kurator följer den sociala anpassningen under det att yrkesvalsläroren och läraren i yrkesämnen följer yrkesanpassningen. Tiden för den aktiva efterkontakten måste avgöras från fall till fall. Vissa elever kräver ringa efterkontakt medan andra är i större behov av att under längre tid hålla kontakt med skolan. Härvid bör man uppmärksamma elevernas och deras anhörigas möjligheter att i fortsättningen ta kontakt med arbetsförmedlingen.

Undervisning i klasstyp b och B

Kursplanering

Undervisningen i klasser där eleverna tillhör två eller flera årskurser måste anpassas efter de enskilda elevernas förutsättningar och arbetstakt. Gruppundervisning kan där bli en karaktäristisk undervisningsform. Naturligast sker gruppindelning utan hänsyn till årskurs. Där gruppundervisning inte är adekvat, anpassas undervisningen som tidigare nämnts efter varje elevs individuella förutsättningar.

Arbets sättet är beroende av bl a elevernas mognad och förutsättningar, klassens struktur, disponibla lokaler och skolans utrustning, ämnets karaktär och tillgängliga hjälpmedel.

Arbetsresultatet i en klass som omfattar flera årskurser är i hög grad avhängigt av att läraren organiserar läsårets, terminens, veckans och dagens arbete och ordnar upp lärostoffet på ett sätt som underlättar och effektiviserar arbetet.

När lärostoffets art så medger och det för övrigt är lämpligt, kan alla årskurser i en flerklassig avdelning undervisas gemensamt. Genom en väl genomtänkt kursplanering kan sådan samläsning ordnas under kortare perioder varje läsår inom arbetsområden som återkommer i alla årskurser. Genom samläsning mellan två eller flera årskurser vinner läraren tid för omedelbar undervisning i var undervisningsgrupp för sig. Det är angeläget att noggrannhet iakttas vid fördelning på olika läsår av huvudmoment i ämnen där sådan samundervisning sker.

Som exempel på gemensam undervisning av detta slag kan följande nämnas. I religionskunskap och religionsorientering kan samläsning ske vid behandling av valda berättelser ur Jesu liv och verksamhet. I samhällskunskap, samhällsorientering och naturkunskap utgör bl a exkursioner och studiebesök samt bearbetning av uppgifter som då aktualiserats lämpliga gemensamma undervisningsmoment. Matematiklektionerna är till större delen gemensamma, men eleverna fullgör vanligen vitt skilda uppgifter. Undervisningen i ämnena praktiskt arbete (Pra), slöjd, teckning och musik kan i stor utsträckning vara gemensam. Detta är särskilt lämpligt där eleverna huvudsakligen arbetar individuellt och i sin egen takt.

Kursplaneringen kan vara tvåårig eller flerårig och utföras enligt olika principer.

Innehåller en klass två på varandra följande årskurser kan en tvåårig kursplanering ske på bl a följande sätt: Ena året behandlas de huvudmoment som föreslagits för den lägre årskursen, andra året de som föreslagits för den högre. Som en hållpunkt i planeringen kan man behandla huvudmoment för årskurs med jämnt tal under jämnt kalenderårstal och för årskurs med udda tal under udda kalenderårstal.

Till följd av organisatoriska förändringar kan det emellertid bli nödvändigt att övergångsvis frångå denna reguljära uppläggnig.

En annan modell för tvåårig planering innebär att det studiestoff som föreslagits för två på varandra följande årskurser i A-klasser slås samman till en kurs, vilken ena året fördjupas på vissa avsnitt, medan andra avsnitt behandlas mer överskådligt för att andra året fördjupas på de avsnitt som året innan tagits översiktligt.

Vissa delar i arbetsområden med anknytning till bl a högtider kan med fördel brytas loss ur arbetsområdet för att i stället föras in i sitt naturliga tidssammanhang. Även andra sätt att disponera studieuppläggnigen kan med fördel tillämpas i b- och B-klasser.

Vid den kontinuerliga planeringen under läsårets gång för ett arbetsområde, görs förberedelser även för elevernas självständiga arbete. Inte minst då läraren syftar till att lära dem att arbeta självständigt och att ta egna initiativ, är det viktigt att han är väl förtrogen med de hjälpmedel som finns att tillgå. Han måste se till att möjligheter finns för eleverna att själva kunna utnyttja materielen. Arbetskort och andra i förväg iordningställda uppgifter erfordras för att tiden skall kunna utnyttjas effektivt, t ex då en elev väntar på lärarens handledning. Tryckta arbetsuppgifter kan aldrig helt ersätta dem läraren själv utarbetar med hänsyn till elevernas förutsättningar och intressen samt till den arbetsplanering han gjort.

Undervisningssätt

Gemensam tid kan vara upptagen på schemat för ett ämne även då samläsning inte sker. De olika årskurserna, grupperna eller eleverna arbetar då med skilda uppgifter, och läraren delar sin tid mellan dem. Så sker framför allt i läroämnena samt i teckning och slöjd. Hur samtliga lektioner i ett orienteringsämne disponeras, beror på vilket arbetssätt som används.

En förutsättning för att läraren skall kunna ägna sig åt den grupp som har omedelbar undervisning är att uppgifterna för de återstående elevernas självständiga arbete är väl planlagda och förberedda. De bör vara utformade så att de helt tar elevernas självverksamhet i anspråk. Uppgifterna måste sålunda vara avpassade efter deras förutsättningar och färdigheter, te sig meningsfulla och fånga intresset samt ha konkret anknytning.

Jämsides med den omedelbara undervisningen i en grupp skall läraren i möjligaste mån uppmärksamma även de elever som arbetar självständigt, så att de vid behov kan få anvisningar och hjälp.

Varje elev bör kunna sysselsättas med instruktivt undervisningsmaterial som hjälper honom att komma fram till meningsfulla kunskaper. Självinstruerande och programmerat material, som fångar elevens intresse, lockar honom till arbete och för honom fram mot fasta kunskaper, är av största värde för att undervisningen skall göras effektiv och givande i klasser och undervisningsgrupper där en stark individualisering är nödvändig.

Av största betydelse för självständigt arbete och gruppundervisning är att grupprum finns att tillgå.

Speciella moment

Miljövårdsfrågor

Begreppet miljö används i vidsträckt betydelse. Det har beröring med det mesta av mänsklig aktivitet. Miljökunskap, miljöstudier och miljöskapande verksamhet berör exempelvis utformningen av bostadscentra, inredningen av hem, utformningen av arbetsplatser, olika slag av estetisk verksamhet och allmänna trivselsfrågor.

För att man i skolarbetet skall kunna ge en saklig orientering som underlag för en bedömning av frågor som gäller människans livsmiljö, bör i undervisningen ingå en viss orientering om naturtillgångarna och om de biologiska sammanhangen i naturen. Ett viktigt syfte med detta är vidare att engagera eleverna för en aktiv vård av naturen.

Miljövården är ett av det moderna samhällets väsentligaste problem. Den industriella utvecklingen och förändringarna i sättet att bruka jord och skog har medfört allvarliga störningar i livsmiljön. Utnyttjandet av naturresurser som inte kan förnyas, liksom ett alltför hårt och biologiskt oriktigt utnyttjande av naturkapitalet, ger anledning till berättigade farhågor för framtiden. Den moderna människans ökade rörlighet under den efter hand allt längre fritiden och den ofta förekommande dubbla bosättningen har ytterligare ökat problemets omfattning och allvar. Skolan måste mot denna bakgrund ge eleverna en grundläggande orientering om miljövårdsfrågornas art och omfattning och söka väcka eleverna till ansvar för att medverka till att hejda miljöförstörelsen.

För att kunna ta del av och i någon mån förstå miljövårdsfrågor måste eleverna få tillfälle att tillägna sig vissa elementära kunskaper om naturvetenskapliga och samhällsvetenskapliga fakta. Deras förmåga att uppfatta och tränga in i aktuella miljövårdsproblem är beroende av på vilket sätt och i vilken omfattning dessa fakta tagits upp i undervisningen. Problemen växlar emellertid både till innehåll och omfattning från tid till tid och det är inte sannolikt att skolan genom en aldrig så målmedveten undervisning skall kunna ge eleverna insikter i framtidens miljöproblem. Viktigt är att miljövårdsundervisningen inte förekommer enbart under vissa begränsade perioder. Den bör få bilda ledmotiv för en stor del av den orienterande undervisningen om natur och samhällsliv och ge ofta återkommande aspekter på lärostoffet i denna undervisning.

För att miljövårdsundervisningen skall kunna ge tillfredsställande resultat är det angeläget att eleverna bereds tillfälle att genom studiebesök, exkursioner och enkla experiment skaffa sig de direkterfarenheter och upplevelser som är nödvändiga för att de skall förstå de frågor som det gäller.

Trafikundervisning

Trafikundervisningen har till syfte att utveckla elevens färdigheter så att han självständigt och med säkerhet kan fungera i olika trafiksituationer, känna respekt för gällande trafikregler och visa hänsyn till andra trafikanter. Den skall även utgöra en inledning till eventuell körkortsutbildning för traktor, bil eller motorcykel.

Trafikfärdigheterna skall med lämplig koncentration grundläggas på ett så tidigt stadium som möjligt och utvecklas under hela skoltiden genom

att trafikundervisningen samordnas med annan verksamhet i skolan då en naturlig anknytning erbjuds. Tillämpning av kunskaperna i en realistisk trafikmiljö bör återkomma regelbundet på särskolans alla stadier liksom samverkan mellan skola, hem och övriga delar av samhället.

Trafikundervisningen skall i särskolan företrädesvis anknyta till närsamhället med trafikövningar i den trafikmiljö där eleverna dagligen vistas som trafikanter. Särskilt beaktas deras beteende som gångtrafikanter och cyklister. På högstadiet och i yrkesskolan bör undervisningen inriktas på de speciella problem som sammanhänger med eleverna som mopedförare. Det är angeläget att aktualisera trafiksäkerhetsbeteenden som måste beaktas under olika förhållanden, t ex vid mörker, halt väglag, skymd sikt, vinter- och sommarsporter.

Trafikundervisningen ingår som ett naturligt led i förskolans aktiviteter och anknyter på lågstadiet företrädesvis till hembygdkunskap och ADL. På mellan- och högstadiet behandlas trafikfrågor främst inom samhälls- och naturorienterande ämnen och ADL samt för yrkesskolan i ämnet samhällskunskap. Trafikundervisningen bör såvitt möjligt samordnas med och ge stoff åt undervisningen även i andra ämnen.

Samverkan mellan skola, hem och övriga delar av samhället bör äga rum om syftet med trafikundervisningen skall kunna förverkligas. För skolan är det därför en viktig uppgift att skapa gynnsamma förutsättningar för kontinuerliga kontakter i trafikfrågor.

Kontakterna med hemmen skall syfta till att underlätta föräldrarnas åtgärder i trafikfrågor och att tillgodose deras behov av information om skolans trafikundervisning och hur den är inordnad i skolarbetet.

Medverkan från polisens sida i trafikundervisningen bör avse att komplettera eller befästa den undervisning som meddelas av lärarna. I första hand bör polisen medverka vid tillämpningsövningar i trafikmiljön kring skolan, där eleverna dagligen uppträder som gående och cyklister. På högstadiet och i yrkesskolan bör polisen ge eleverna information om de bestämmelser som gäller angående mopeden samt om motorfordonsförarens ansvar i trafiken.

Så nära som möjligt bör trafikundervisningen anknyta till samhällets allmänna trafiksäkerhetsinformation.

En angelägen uppgift i skolans trafiksäkerhetsarbete är att sörja för elevernas trafiksäkerhet vid deras färd till och från skolan. För elever som färdas med skolskjuts skall trafiksäkerhetsfrågor aktualiseras vid upprepade tillfällen under läsårets gång. I skolor med skolpolisverksamhet bör eleverna informeras om skolpolisernas uppgift att genom råd och anvisningar öka trafiksäkerheten för sina kamrater på skolvägen.

Alkohol, narkotika och tobak

Många psykiskt utvecklingsstörda har förutom sitt psykiska handikapp även ett socialt handikapp på grund av att de lever mer eller mindre isolerade från samhället. Detta gäller såväl dem som tillbringat större delen av sitt liv på institutioner som dem som vuxit upp i ett alltför beskyddande hem. Härvid får inte den normala socialiseringsprocessen möjlighet att verka i full utsträckning. Eleverna skyddas under sin uppväxttid i större utsträckning än normalt från allt som kan uppfattas som "farligt" i samhället.

I första hand bör alkohol och narkotika men även tobak noggrant beaktas då det gäller elevens sociala situation. Med välgrundad och utförlig motivering måste skolan samtidigt klart och entydigt framhålla vikten av att

man speciellt under uppväxtåren helt avstår från bruk av alkohol och tobak. Vidare måste påpekas att allt bruk av narkotika som inte är ordinerat av läkare innebär fara och strider mot gällande lag.

Eleverna måste dessutom få klart för sig att det i dagens samhälle är nödvändigt att man i många sammanhang, särskilt i arbetslivet och i trafiken, helt undviker alkohol, oberoende av vilka alkoholvanor man för övrigt har. Det bör betonas, att även medicinskt bruk av narkotika kan medföra risker, t ex i trafiken.

Viktigt är också, att läraren resonerar med eleverna om varför människor använder dessa medel. Eleverna bör därigenom få möjlighet att samordna vad de upplever i sin egen miljö eller vad de hört från annat håll med skolans sakliga information.

Utgångspunkt för undervisningen bör vara en bedömning av vilka fakta eleven har behov och intresse av beroende på mognadsnivå och uppväxtmiljö. På låg- och mellanstadiet kan undervisning om tobak, alkohol och — om det är aktuellt — sniffning och narkotika tas upp bl a vid samtal om hälsan, kroppens funktioner samt seder och bruk. På högstadiet och i yrkesskolan bör undervisningen mera karaktäriseras av information och diskussion om sociala, psykologiska, fysiologiska och ekonomiska problem i samband med bruk av dessa gifter.

Samlevnads- och sexualfrågor

Den planerade och systematiskt upplagda undervisningen i samlevnads- och sexualfrågor sker i ADL och orienteringsämnen. Oberoende härav bör man i alla ämnen beakta möjligheterna att utnyttja lämpliga tillfällen för att meddela adekvat lärostoff, t ex i samband med att någon elev fått ett syskon. Av vikt är vidare att läraren ständigt är beredd att besvara frågor och att han, i den mån han inte omedelbart kan besvara dem eller tidpunkten för att ta upp ämnet är illa vald, verkligen tar upp dem i ett senare sammanhang och gör detta utan påtryckningar från eleverna.

I begreppet samlevnadsfostran inbegrips de skiftande möjligheter till påverkan av individen som skolarbetet och skollivet i alla dess yttringar erbjuder och som skolan bör utnyttja. Skolan skall hos eleverna grundlägga sådana vanor, attityder och värderingar som är av betydelse för deras personliga utveckling och för deras möjligheter till samlevnad. Samlevnadsfostran innebär sålunda bl a att hos eleverna väcka respekt för sanning och rätt, för människans egenvärde och likaberättigande. Betydelsefullt är även att eleverna fostras till hjälpsamhet mot varandra och till tolerans. Skolan skall också hos eleverna söka skapa känsla för samhörighet och medansvar och därigenom öka deras känsla av självförtroende och trygghet i samvaron med andra människor.

Undervisningen i sexualkunskap förutsätter att den största hänsyn tas till elevernas särskilda situation. Undervisningen kan sålunda kompliceras av den omständigheten att särskolelever som vuxna förhållandevis sällan gifter sig och av deras svårighet att själva bilda sig ett omdöme om andra människor. Deras behov av emotionella kontakter liksom deras ofta förekommande brist på social distans är några av de faktorer som kan innebära problem när det gäller sexuella frågor. Man bör ha klart för sig, att även om sannolikt endast ett fåtal av dem gifter sig, så kommer några av dem att småningom leva samman sexuellt utan att vara gifta. Läraren bör därför i sin framställning sakligt redogöra för olika former för sexuellt samliv såsom tillfälliga förbindelser med personer man inte känner, varaktiga förbindelser och äktenskap. Därefter tar han lämpligen upp olika etiska

uppfattningar om de positiva och negativa följder som de berörda formerna för sexuell samlevnad kan få, vad de ställer för krav på individen, vad de kan ge av positiva upplevelser och vad de kan innebära för risker. En sådan uppläggning av undervisningen leder till att man kan varna eleverna för de stora risker det kan innebära att följa med obekanta personer, samtidigt som man inte behöver uttala några värderingar, som på lång sikt kan leda till negativa effekter.

De äldre eleverna bör även orienteras om de juridiska och ekonomiska konsekvenserna av sammanboende utan giftermål.

Samarbete mellan hem och skola och mellan lärare och dem som bär ansvaret för elevernas fostran under fritiden är inte endast ett önskemål utan snarast en förutsättning för att skolans arbete skall bli framgångsrikt. En första förutsättning för att ett sådant samarbete skall komma till stånd är att hemmen och personalen på elevhemmen/inackorderingshemmen informeras så att de känner till och förstår meningen med skolans undervisning.

Ytterligare anvisningar lämnas i SO:s handledning och studieplan i sexualundervisning för särskolan.

Lag och rätt

Det är naturligt och viktigt att rättsordning och rättsproblem i vårt demokratiska samhälle speciellt beaktas inom olika delar av skolans verksamhet. Eleverna bör komma till klarhet om att människor i varje gruppbyggnad, organisation och samhälle måste ställa upp gemensamma regler för att kunna fungera. De måste göras medvetna om innebörden av begrepp som rättvisa, ärlighet, hänsyn och tolerans och om konsekvenserna av brott mot lagar och föreskrifter. Skolan bör själv fungera efter principer som eleverna accepterar och regler som de själva i så stor utsträckning som möjligt är med om att utforma.

Dessa frågor aktualiseras vid olika tillfällen och inom olika ämnen men med naturlig tyngdpunkt i orienteringsämnen, samhällskunskap och religionskunskap. Inom ADL-träningen sker ofta en mera praktiskt tillämpning i samband med den sociala träningen. Givetvis bör dessa frågor tas upp i skilda sammanhang när det av olika skäl faller sig naturligt.

Skolans undervisning i lag och rätt utgör ett viktigt område för samarbete med hem och samhälle. Samverkan bör här äga rum med ungdomsstyrelser, barnvårdsnämnder, andra sociala nämnder och med polisen. Det är därvid viktigt att eleverna får en positiv syn på samhällets ordningsmakt och lär sig att t ex i polismannen se en person som det är naturligt att vända sig till för att få hjälp. Ett sådant samarbete medför också en konkret närbild mellan lärare, elever och samhällsrepresentanter som är av stor betydelse för särskolelevens fortsatta anpassning som vuxen i samhället.

Som exempel på moment lämpliga att behandla inom detta speciella område kan nämnas:

Varför lagar? Vem bestämmer lagarna? Några lagar till vardags. Polisen. Rättssäkerhet. Brott och påföljder. Vård och behandling.

Kost- och motionsfrågor

För elever inom särskolan bör sambandet kost, fysisk aktivitet och hälsa särskilt uppmärksammas. Elevernas behov av motion och en väl avvägd kost bör därför betraktas som ett övergripande mål.

Av stor betydelse för att skolan skall kunna skapa goda motionsvanor hos eleverna är att de stimuleras till fysisk aktivitet inte enbart under lektionerna i gymnastik utan även i andra ämnen under fritiden och i hemmet. Väsentligt i detta sammanhang är vidare att skolgårdens utrustning stimulerar till fysisk aktivitet på rasterna.

Kostfrågan är även beroende av ett lagarbete mellan lärare, skolhälsovårds- och annan personal samt föräldrar.

Målet för skolans samverkan i kost- och motionsfrågor bör vara att ständigt aktualisera faktastoffet och att arbeta fram lämpliga samverkansformer. Som exempel härpå kan nämnas

- temavecka om kost, motion och hälsa
- utarbetande av arbetsområden som för eleverna konkretiserar begreppen goda kost- och motionsvanor
- gemensam studiedag för lärare och övrig personal med information om de senaste rönen inom området
- information till hemmen och diskussion om kost- och motionsfrågor på föräldrasammankomster.

Specialundervisning

Specialundervisningen innebär först och främst ett ökat resursskapande kring den enskilde eleven. Denna undervisning anordnas antingen för enskilda elever och mindre grupper jämsides och samordnad med övrig undervisning i klassen — *samordnad specialundervisning* — eller för elever i *specialklass* eller *specialsärskola*. Specialundervisning får anordnas dels för elever som på grund av särskilda svårigheter behöver stödundervisning eller särskild observationsundervisning, dels för elever med rörelsehinder, hörsel-, syn-, läs- och skriv- samt talsvårigheter.

Samordnad specialundervisning får anordnas för kortare tid än en termin.

En riktpunkt för undervisningen av elever med särskilda svårigheter är att dessa elever så långt möjligt bör gå i sin egen klass. Behovet av individualiserande hjälp tillgodoses genom kompletterande och stödjande undervisning samordnad med verksamheten i den klass där eleven erhåller sin undervisning.

Elever kan alltefter föreliggande behov erhålla hjälp i form av samordnad specialundervisning av ett eller flera slag. Samordnad specialundervisning kan organiseras så att den lärare som meddelar denna undervisning övertar handledningen av en eller flera elevers arbete jämsides med att klassläraren undervisar övriga elever i klassen. Den kompletterande och stödjande undervisningen äger rum antingen i elevernas klassrum eller i en lokal i anslutning till detta. Samordnad specialundervisning kan även förläggas till för ändamålet särskilt utrustad lokal, s k skolklinik.

Många elever är på grund av särskilda svårigheter vid arbetet i klassen i behov av speciella, av handikappet motiverade anordningar och stödåtgärder, t ex tekniska hjälpmedel, elevassistans samt medicinsk och psykoterapeutisk behandling.

Ett nära samarbete mellan klassens lärare, den lärare som meddelar samordnad specialundervisning och skolans personal med speciella elevvårdande uppgifter är under alla omständigheter nödvändigt för att elevens svårigheter skall kunna beaktas utifrån en helhetssyn. Särskilt då det gäller talträning är samverkan med vårdpersonal och föräldrar nödvändig. Vid särskolverksamhet som lokalt är anknuten till grundskola kan samverkan mellan dessa skolformers samordnade specialundervisning äga rum. Läraren som meddelar specialundervisning koncentrerar sina insatser huvudsakligen till att utföra diagnostiska undersökningar, att i anslutning till dessa genomföra en individualiserande undervisning och att utarbeta behandlingsprogram för fortsatt undervisning av eleven i den vanliga klassen.

Analysen och bedömningen av i hur hög grad ett ytterligare handikapp påverkar en elevs totala prestationsförmåga i skolarbetet måste bli avgörande för arten och omfattningen av de åtgärder som lämpligen bör vidtas.

En elev med utpräglade skolsvårigheter kan exempelvis vara i behov av en färdighets- och funktionsträning som kräver samordnad specialundervisning, där eleven under större eller mindre del av den samlade undervisningstiden under sakkunnig ledning får denna träning antingen enskilt eller i mindre grupp. Svårigheterna förutsätts därvid inte påverka elevens

totala prestationsförmåga i sådan omfattning att det kan anses motiverat att skilja honom helt från gemenskapen med kamraterna i den egna klassen.

För en elev med sådana skolsvårigheter som mycket påtagligt påverkar den totala prestationsförmågan, kan det visa sig nödvändigt att vidga effekten av de stödjande åtgärderna. Denna elev kan vara i behov av såväl särskild funktionsträning som en ytterligare modifiering och anpassning av den skolsociala miljön. Här kan, beroende på svårigheternas art och grad, en placering i specialklass visa sig lämplig. Där har man större möjligheter att dels ge funktions- och färdighetsträning, dels påverka och hålla under kontroll flera faktorer i den omgivande miljön.

För all specialundervisning gäller samma kursplaner som för övrig undervisning på samma stadium. Vid undervisning av vissa beteendestörda elever bör emellertid urvalet av lärostoff ske med särskild hänsyn till föreliggande störningar i t ex minnesfunktionerna eller den emotionella utvecklingen. Undervisningsmomentens omfattning bör begränsas och vara lätta att överblicka.

För att kontinuerligt kunna följa en elevs utveckling inom det område där han erhåller samordnad specialundervisning, gör den lärare som meddelar undervisningen fortlöpande eleviakttagelser och anteckningar för att få ett konkret underlag för ett sammanfattande omdöme om eleven vid läsårets slut. Omdömet ingår som bilaga till den pedagogiska journalen. Det skall innehålla upplysningar om den individualiserande specialundervisningens resultat, bedömning av relationer till kamrater och lärare samt annat som kan vara värdefullt för planeringen av elevens fortsatta undervisning i övrigt.

Uttagning till samordnad specialundervisning och specialklass

När en elev i ett eller annat avseende får svårigheter i särskolan, måste elevens hela situation både i skolan och i hemmet diskuteras i elevvårds-konferensen.

Är svårigheterna sådana att klassens lärare inte kan komma till rätta med dem, bör elevens situation och erforderliga åtgärder för att komma tillrätta med svårigheterna övervägas. Vanligtvis ställs förslag om utredning av en elevs skolsvårigheter till elevvårdskonferensen. Ofta finner man då att en utredning bör ske. En sådan utrednings syfte är att klarlägga orsakerna till de aktuella svårigheterna och att utforma ett behandlingsprogram anpassat efter svårigheternas art.

Följande moment ingår i utredningsförfarandet:

1. klassföreståndaren har samtal med elev och föräldrar
2. klassföreståndaren anmäler elevens svårigheter till rektor
3. anmälan behandlas i elevvårdskonferens
4. rektor avgör om ytterligare kontakter skall tas och beslutar om vem som lämpligen bör ta dessa eller om ytterligare utredningar skall göras
5. rektor beslutar om åtgärd i elevvårdskonferensen
6. information om beslutet till samtliga berörda parter.

För att i en akut situation snabbt kunna ge en elev med anpassningssvårigheter samordnad observationsundervisning kan ett förenklat utredningsförfarande tillämpas.

Denna åtgärd beslutas av rektor i samråd med klassläraren och läraren i observationsundervisning. Om resultaten av den insatta undervisningen så kräver, bör givetvis en grundligare utredning ske.

Förslag om utredning av en elevs skolsvårigheter kan förutom av klassföreståndaren göras av bl a annan lärare, föräldrar, skolledare, läkare, skolpsykolog, kurator och skolsköterska.

I god tid före utredningen skall föräldrarna av klassföreståndaren vara informerade om elevens svårigheter och om den hjälp som kan erbjudas elever med skolsvårigheter. Även eleven bör där så anses lämpligt erhålla en motsvarande information, antingen genom föräldrarna eller genom skolans försorg. Det är vidare angeläget att kontakt hålls med föräldrarna under utredningens gång.

För att en allsidig bedömning av elevens situation skall kunna göras, är det nödvändigt att föräldrarna helst vid ett personligt besök meddelar sina iakttagelser, synpunkter och önskemål samt anger sin inställning till föreslagna åtgärder från skolans sida. Positiva resultat av specialundervisning förutsätter i regel att undervisningen både kan sättas in och upphöra i samförstånd med elevens föräldrar.

Rektor fattar beslut om specialundervisning samt delger föräldrarna beslutet om åtgärder och informerar om syftet med dessa. Har rektor och föräldrarna olika uppfattningar om lämpliga åtgärder, skall ärendet hänskjutas till beslutsnämnd för avgörande.

Resultatet av utredningen samt rektors beslut skall delges berörda lärare och antecknas i elevakten.

Elever med beteendestörningar och anpassningssvårigheter

Allmänna synpunkter

Socialt och emotionellt störda elever kan erhålla observationsundervisning. För omgivningen kan sådana elevers reaktioner te sig inadekvata och inte sällan provocerande, och detta, vid sidan av deras svårigheter att anpassa sig efter regler och normer, kan ofta skapa problem både i och utanför skolan. Hos vissa elever tar sig emotionella störningar uttryck i utåtriktade reaktioner med öppen aggresivitet. Andra reagerar i stället med starka hämningar och inåtvändhet. Det är givet, att den förstnämnda kategorin elever löper största risken att komma i konflikt med omgivningen. Detta har medfört, att observationsundervisningen tidigare främst fått ta emot elever från denna grupp. De hämmade eleverna däremot upplevs i skolan ofta som mindre problematiska och har därför mera sällan hänvisats till observationsundervisning. Det har emellertid visat sig, att dessa elever i jämförelse med de mera utåtriktade kamraterna ofta har problem av minst lika allvarig natur, vilket medför att skolan i ökande utsträckning bör ta sig an dem.

Socialt och emotionellt störda barn är ingen enhetlig grupp utan har varierande beteendemönster. Störningen kanske inte visar sig i alla miljöer, den kan vara mera påtaglig i skolan än hemma eller tvärt om. Den kan visa sig i fria leksituationer på skolgården eller under rekreati-

perioder i klassrummet. Några emotionellt störda barn behärskar sig kanske bra i klassen men reagerar explosivt på skolgården. Emotionellt störda barn kan reagera med ångslan, hyperaktivitet, aggressivitet, förstörelselusta, distraktion och ouppmärksamhet. Vanligen föreligger en kombination av dessa symtom.

Beteendestörningar och anpassningssvårigheter påverkar elevens totala situation, såväl prestationerna i de enskilda ämnena som förmågan att i övrigt motsvara de krav som skolan och omgivningen ställer. För att effektivt kunna hjälpa eleven till rätta måste därför skolan vid sidan av sin speciellt tillrättalagda undervisning och sina organisatoriska åtgärder utnyttja alla personella resurser inom elevvården till såväl utredande som behandlande insatser. Av avgörande betydelse är vidare att skolan kan nå ett gott samarbete med elevens föräldrar.

Samarbete bör också i hög grad etableras med samhällets barn- och ungdomsvårdande institutioner.

Samordnad observationsundervisning

Vid lindrigare beteendestörningar och anpassningssvårigheter och när det i övrigt är lämpligt, anordnas samordnad observationsundervisning jämsides med undervisningen i klassen. Läraren i samordnad specialundervisning hjälper därvid klassläraren att utforma program och att genomföra dem.

Den samordnade observationsundervisningen kan även ges i sk observationsklinik. Vissa elever kommer under längre eller kortare tid att erhålla hela sin undervisning i kliniken under det att andra elever får en del av sin undervisning i denna vid sidan av undervisningen i den egna klassen.

Förutom elev som i föreskriven ordning uttagits till observationsundervisning (observationsklass eller samordnad observationsundervisning) kan rektor låta annan elev med anpassningssvårigheter tillfälligt och i utredningssyfte undervisas i klinik. Elev som undervisas i kliniken tillhör alltså sin vanliga klass. Även vid sådan tillfällig placering skall alltid elevens föräldrar underrättas.

I kliniken görs erforderliga observationer rörande elevens speciella beteende och utförs de undersökningar som i övrigt åvilar den elevvårdande expertis som skolan har tillgång till eller eljest kan utnyttja (skolläkare, skolpsykolog, skolsköterska, skolkurator eller motsvarande).

Elev som tillfälligt placerats i kliniken bör inte undervisas där längre tid än en månad utan att frågan om fortsatta åtgärder prövas i elevvårdskonferensen. Denna prövning kan exempelvis leda till att eleven i full utsträckning deltar i undervisningen i sin klass eller att han enligt gällande bestämmelser uttas till specialundervisning. I sistnämnda fall kan beslutet innebära, att eleven

- a) fortfarande skall undervisas i kliniken jämsides med undervisning i vanlig klass eller på annat sätt erhålla samordnad observationsundervisning
- b) ännu en tid skall erhålla hela sin undervisning i kliniken
- c) skall överföras till observationsklass
- d) skall få annan specialundervisning.

Undervisning i observationsklass

Vid gravare beteendestörningar och anpassningssvårigheter och när det i övrigt är lämpligt, placeras elev i observationsklass.

De elever som hänvisas till observationsundervisning har på grund av sina störningar haft särskilt svårt att orka med de krav i fråga om koncentration, uthållighet och allmän anpassning som klassundervisning inne-

bär. Genom dessa krav har elevens problem ytterligare accentuerats. Inskolningsperioden i observationsklassen kan vara olika lång beroende på elevens förutsättningar. Man bör under denna period söka stärka elevens bristande självförtroende och skapa ett förtroende elev—lärare.

Allmänt kan sägas att det gäller att hos eleverna skapa en mera positiv inställning till skolan för att därmed göra det lättare för dem att på längre sikt följa det vanliga skolarbetet.

Genom sina emotionella störningar har eleverna ofta svårt att under längre perioder lyssna till lärare eller kamrater. Deras motoriska oro tar sig lätt uttryck i allmän oförmåga att sitta stilla. De bör därför i viss utsträckning under lektionerna ges möjlighet att röra sig inom klassrummet. Ibland kan det vara lämpligt att låta dem syssla med enklare manuella uppgifter såsom teckning eller modellering medan läraren har muntlig genomgång. Över huvud taget kräver flertalet av dessa elever ständig och variationsrik sysselsättning.

För observationsundervisningens elever är ofta läsning och skrivning förknippade med olustupplevelser och svårigheterna skapar problem även när det gäller annan undervisning i skolan. Även i detta fall bör strävan vara att stärka elevernas självförtroende.

Till skolans observationsundervisning kommer ofta elever med påtaglig skoltrötthet. Motivationen måste därför ägnas speciell uppmärksamhet. Läraren bör vid valet av konkreta uppgifter utgå från varje elevs intresseinriktning och eleverna bör i möjligaste mån själva medverka vid planeringen av arbetet.

De beteendestörda eleverna kännetecknas av bristande uthållighet, och de har i allmänhet inte förutsättningar att målmedvetet fullfölja ett mera omfattande arbete. Detta förhållande ställer skärpta krav på lärarens planering av undervisningen. Det är också viktigt att man skapar en miljö som inte innehåller för många faktorer som kan störa elevens koncentration på uppgiften. Eftersom elevernas arbetsförmåga mycket starkt kan variera från dag till dag, förutsätter detta stor flexibilitet från lärarens sida. Han bör alltid ha alternativa uppgifter till hands. Elevens känsla av att lyckas skall i alla lägen understödjas av läraren.

Såväl inom undervisning som annan verksamhet skall rutin och vanor eftersträvas, vilket utövar en lugnande inverkan på dessa elever och har starkt samband med begreppet trygghet.

Lärarens planering av arbetet bör göras i god tid, så att eleverna inte allt för hastigt ställs inför situationer som gör dem oroliga. De behöver mer än andra "smälta" vad som kommer att inträffa. Som exempel kan nämnas fördelen med att redan i klassrummet bestämma vad som skall äga rum under gymnastiklektionen och kanske också redan där ordna med lagindelning. För tidigt given information kan dock i vissa fall skapa irritation. Många elever har nämligen svårt med tidsbegreppet och kan inte invänta sådant som skall äga rum längre fram i tiden.

Observationsundervisningen bör ske i en speciellt avpassad miljö. Lokalerna bör vara så utformade att enskilda elever eller grupper av elever kan sysselsättas med olika uppgifter utan att störa varandra. På detta sätt minskas riskerna för de konflikter och störande intermezzon som annars lätt uppkommer. Avskildhet för individuellt arbete kan åstadkommas genom grupprum eller genom att man i klassrummet gör små avskärmade bås. Vissa arbetsuppgifter kan där dessutom ges elever med hjälp av bandspelare försedda med hörtelefoner.

Individuellt arbete i grupprum eller avskärmade bås har visat sig särskilt välgörande för de hyperaktiva eleverna.

Observationsundervisningen ställer stora krav på läraren. Arbetet är trötande genom de återkommande konflikterna och det förutsätter därför god psykisk stabilitet hos läraren. Denne får ofta på grund av elevernas bristande sociala anpassning möta negativa reaktioner från människor som inte känner de villkor under vilka observationsundervisningen sker. Dessa påfrestningar kan minskas genom upplysningsverksamhet riktad till skolans personal och elevernas föräldrar samt till andra människor som kommer i kontakt med eleverna.

Vid observationsundervisning är det ofta svårt att klart påvisa resultatet av lärarens insatser i form av inlärd kunskaper och uppnådda färdigheter hos eleverna. Detta kan lätt medföra en känsla av otilräcklighet hos läraren. Det måste då understrykas att de elever det här gäller genom ständiga misslyckanden under den tidigare skolgången mestadels har stora luckor i sina kunskaper. Läraren måste därför, när han planerar arbetet, ta hänsyn till detta och i undervisningen inrikta sig på begränsade och näraliggande mål, och det måste betraktas som ett gott resultat om de största luckorna fylls. I längre perspektiv kan lärarens strävan att hos eleverna öka självförtroendet, skapa trygghetskänsla och utveckla goda arbetsvanor ge effekter av avgörande betydelse för deras framtid. En väl genomförd observationsundervisning kan utgöra ett av samhällets främsta medel att hjälpa de störda eleverna till anpassning och förebygga allvarigare konflikter föranledda av dessa störningar.

Andra åtgärder Även under fritiden efter skoldagens slut är de emotionellt och socialt störda eleverna ofta i behov av speciella omsorger. De kan därför behöva organiserad sysselsättning i olika former, eftersom de inte sällan saknar lämplig tillsyn. Ett lämpligt stöd från skolans sida även under fritiden kan förhindra att elevernas aktivitetsbehov skapar konflikter med omgivningen.

Specialsärskola

Allmänt För psykiskt utvecklingsstörda som kan gå i särskola men har svårt att anpassa sig till verksamheten i skolan eller för vilkas undervisning fordras särskilda anordningar meddelas undervisning i specialsärskola (3 § Lag angående omsorger om vissa psykiskt utvecklingsstörda, SFS 1967:940). För sådana elever finns tre specialsärskolor, nämligen Dammsdalskolan i Vingåker, Salbohedskolan i Salbohed samt Tivedskolan i Laxå. Dessa skolor tillhör de landstingskommuner där de är belägna (vårdlandsting) och har hela landet som upptagningsområde.

Inskrivning i specialsärskola beslutas av sarskolchef i hemlandstinget efter samråd med specialsärskolans rektor (27 § omsorgslagen). I fråga om slutlig utskrivning beslutar dock skolans rektor efter samråd med skolans läkare (32 § omsorgslagen).

Målet för specialsärskolornas verksamhet är att försöka eliminera eller minska elevernas fysiska och psykiska skador, att försöka få eleverna att acceptera gängse sociala normer och värderingar och genom utbildning och träning öka deras förutsättningar till samhällsanpassning samt att finna lämplig placering för dem i samhällsliv, arbete och fritidsgemenskap. Allmänna principer för undervisningen och vården är en orsakssökande inställning, individuellt anpassad tid för vistelsen vid skolan samt återplacering.

ring i skola eller arbete i hemlandstinget så snart detta kan ske. Eleverna skall erhålla undervisning som motsvarar undervisning i träningskola, grundsärskola eller yrkesskola och som kan underlätta elevernas framtida samhällsanpassning.

Eleven — miljön

Vissa utvecklingsstörda elever kan inte anpassa sig till den miljö de lever i. I flera fall tycker man sig finna reaktion mot en stressande tätortsmiljö, oförmåga att stå emot frestelser som tätorten utsätter de unga för och i övrigt en högst individuell och komplicerad symptomflora.

Eleverna kommer inte sällan från uppväxtmiljöer som uppvisar brister i emotionellt, socialt, kulturellt och materiellt hänseende.

För praktiskt taget alla gäller att missanpassningen riktar sig mot miljön i sin helhet, således både i skolan/arbetet och i hemmet (boendet).

Det dominerande handikappet är av emotionell och social art, vilket tar sig uttryck i sänkt uppmärksamhet, bristande koncentration, låg uthållighet och svag motivation. Förmågan till tolerans och konstruktivt samarbete i grupp är ofta bristfälligt utvecklad. Elevens emotionella och sociala svårigheter påverkar de kognitiva prestationerna i negativ riktning.

Avsikten med att förflytta eleven från den vanliga skol- eller boendemiljön till en speciell sådan är tvåfaldig. För det första kan det vara nödvändigt med hänsyn till andra elever, föräldrar och personal att flytta eleven från den miljö där han har svårighet att anpassa sig. För det andra kan motivet för en förflyttning av den beteendestörda eleven till en miljö som är anpassad till honom vara att man där har bättre resurser för hans undervisning och behandling.

Miljön vid en specialsärskola formas av de materiella och personella resurserna men också av andra omständigheter, t ex den skyddade miljö som ett relativt avsides läge innebär. Detta kan vara positivt för vissa elever åtminstone under en begränsad period. Det kan vara behövligt att radikalt bryta en miljö som eleven tidigare misslyckats i.

Men det finns också uppenbara risker med att t ex föra samman elever med beteendevikelser, varför behandlingstiden bör göras så kort som möjligt. Detta får självfallet inte drivas så långt att det påverkar resultatet negativt. Här måste i varje enskilt fall en individuell bedömning göras.

Samordning vård — undervisning

Innan undervisning kan bedrivas med framgång är det nödvändigt att tillgodose en rad grundläggande vårdbehov hos eleven, t ex återställande av psykisk balans. Långvariga misslyckanden i skolan kan leda till skolfobier eller andra psykiska symptom som behöver behandlas i samarbete med terapeutisk personal. En konsekvent samordning av specialsärskolans samtliga vård- och undervisningsresurser måste således ske för att största möjliga effekt skall uppnås för varje elev. Det är viktigt att befattningshavarna träffas vid regelbundna konferenser för planering av undervisning och vård samt utbyte av erfarenheter om eleverna, vilket skapar bättre garantier för att problemen får en allsidig belysning och därmed ger ett bättre underlag för det fortsatta arbetet. Det är av stor vikt att de olika befattningshavarna har god insikt om varandras funktioner och kan etablera ett förtroendefullt samarbete.

Behandlingsprogram

Den elevvårdande verksamheten omfattar bl a systematiska eleviakttagelser, som ger underlag för behandlingsprogram, genomförande av behandlingsåtgärder samt förberedelse för utskrivning av eleven.

Under första tiden av en elevs vistelse vid en specialsärskola kan det vara nödvändigt att inrikta insatserna på att få eleven i en sådan psykisk och fysisk kondition att vidare undersökningar och utredningar beträffande vård- och undervisningsbehov möjliggörs. Under rektors ledning planläggs och genomförs systematiska eleviakttagelser under såväl skoltid som fritid av undervisande och vårdande personal i nära samarbete med psykiater och psykolog. På detta sätt söker man kartlägga varför eleven misslyckats med sin anpassning. Det är viktigt att man drar fördel av tidigare gjorda utredningar och begränsar sina egna undersökningar till sådant som kan förväntas ge ny belysning av elevens problem. Kontakt bör tas med avlämnande skola och elevens tidigare lärare. Man bör inte ensidigt inrikta sig på att fastställa elevens svårigheter och problem utan också söka utröna hans intressen och positiva förutsättningar.

Med ökad kännedom om eleven samlas berörd personal under rektors ledning till en behandlingskonferens för att om möjligt i samråd med eleven precisera problem, göra målbestämningar och fastställa behandlingsprogram. Med behandlingsprogram avses här ett noggrant planerat, individuellt utformat och systematiskt genomfört program som syftar till att åstadkomma förbättrad och mindre konfliktfylld anpassning, dels genom beteendeförändringar hos eleven och dels genom val av eller skapande av lämplig miljö åt eleven. Behandlingsprogrammet kan vara uppdelat i delprogram, t ex för undervisning, social träning, fysisk träning, fritidssysselsättning m m.

Under hela behandlingen är det väsentligt att man med jämna mellanrum följer upp elevens utveckling med hänsyn till det uppställda målet och vid behov ändrar behandlingsprogrammet. Uppföljningen bör ske i samråd med eleven i syfte att få honom aktivt engagerad i sin egen behandling och utveckling.

Undervisningen vid specialsärskola skall så långt möjligt ske i överensstämmelse med de bestämmelser som gäller för särskolan i övrigt. Gällande läroplaner tillämpas med de modifikationer som behövs med hänsyn till specialsärskolans arbetsformer och elevgrupper.

Det primära i undervisningen bör vara att bestämma var eleven står kunskaps- och färdighetsmässigt för att kunna sätta in undervisningen på rätt nivå. Dessutom måste sådana kunskapsluckor fyllas som utgör ett hinder för fortsatt undervisning. Det är viktigt att man från början ställer realistiska krav på eleven. På så sätt undviker man pålagringar av tidigare misslyckanden. Detta kan stärka elevens självförtroende, varigenom också uppgifterna i sig själva blir motivationsförstärkande. Vidare måste eleven känna att man är optimistisk i sina förväntningar på hans förmåga.

Vid planeringen av undervisningen måste man ta hänsyn till elevernas olika personlighetsmässiga förutsättningar och inte slentrianmässigt utgå från vad som allmänt anses vara intressant och stimulerande. En variationsrik undervisning kan t ex för en elev med ringa uthållighet verka stimulerande men för en elev med stora omställningssvårigheter verka splittrande.

Speciell uppmärksamhet bör ägnas åt eventuella svårigheter i ADL, svenska och matematik.

För elever på högstadiet bör studie- och yrkesorientering snarast möjligt sättas in. Eleven bör beredas möjlighet till praktisk yrkesorientering inom yrkesområden för vilka han har intresse och förutsättningar.

samt till andra orsaker som kontinuerlig intagning, varierande behandlingstider och skiftande behov och förutsättningar hos eleverna får individualisering som metod mycket stor betydelse.

Behovet av individualisering får dock inte medföra att man inte utnyttjar de många tillfällen till samarbetsträning som skolarbetet kan erbjuda.

Samarbete med myndigheter utanför skolan

Eleven vid specialsärskolan är alltid inskriven i sitt hemläns omsorgsstyrelse. Därav följer ett självklart samarbete särskolchef—specialsärskola i alla viktigare angelägenheter rörande eleven (utskrivningsfrågor, hemresor, inackordering etc). Omsorgsstyrelsens arbetsområde omfattar emellertid ett helt län och det kan därför vara svårt med den direkta kontakt som alltid är nödvändig i arbetet med specialsärskolans elever. Samarbete med primärkommunens tjänstemän är därför nödvändig. Dessa tjänstemän kan göra besök i en elevs hem inför en hemresa, avge yttrande inför en utskrivning och över huvud taget ge den sociala service som kommer kommunens övriga medborgare till del. Detta gäller även om eleven inte är omhändertagen för samhällsvård. Föreligger samhällsvård utökas kommunens skyldigheter betydligt. Då har specialsärskolan — respektive särskolchefen — rätt att begära hjälp med anskaffande av enskilt hem för eleven (36, 39 §§ barnavårdslagen), rätt att begära att tillsyn utövas över eleven samt — om det gäller placering utanför det egna hemmet — att kräva att bestämmelser utfärdas beträffande umgänget mellan elev och föräldrar (41 § barnavårdslagen). Barnavårdsnämnds anvisningar gäller även vid elevs vistelse vid specialsärskola. På barnavårdsnämnds inrådan kan alltså specialsärskolans rektor inskränka eller till och med avstyra umgänge mellan elev och mindre lämpliga föräldrar och anförvanter.

Utskrivning av elev

Specialsärskolans elever skall utskrivas när syftet med behandlingen är uppnått. Detta betyder att utskrivnings- och eftervårdsfrågorna måste behandlas kontinuerligt under pågående vård. Specialsärskolans lärare bör redan på ett tidigt stadium etablera kontakt med elevens blivande lärare vid den mottagande skolan. Finns särskild personal avdelad för sociala frågor vid specialsärskolan, sker motsvarande åtgärder beträffande boende, arbetsplats, fritid etc. Med tanke på den stora betydelse en effektiv eftervårdande verksamhet har för elevens slutliga anpassning till samhället, är det angeläget att omsorgsstyrelsen ägnar den största uppmärksamhet åt denna verksamhet. Det kan vara nödvändigt att bygga upp en organisation bestående av en eller flera kontaktmän — allt efter länets behov — med uppgift att handha eftervårdsfrågor för specialsärskolans elever, så att elevens hem, skola och arbetsplats och hemortens kommunala myndighet är noggrant förberedda vid elevens ankomst.

Elever med läs- och skrivsvårigheter

Speciella svårigheter i läsning och skrivning uppträder hos elever på alla stadier. När elevens prestationer i läsning och skrivning är markant sämre än vad man har anledning vänta med hänsyn till elevens allmänna förmåga, talar man om speciella läs- och skrivsvårigheter.

Läs- och skrivsvårigheter uppträder oftast i förening, men det förekommer även fall med endast skrivsvårigheter, speciellt på mellan- och högstadiet. Mer sällan har elever enbart lässvårigheter.

Många faktorer medverkar till uppkomsten av läs- och skrivsvårigheter. Syn-, hörsel- och talsvårigheter kan inverka liksom olika psykiska och sociala störningar i elevens omgivning. Hos många elever med läs- och

skrivsvårigheter förekommer brister i fråga om koncentrationsförmåga, ut-hållighet, kontaktförmåga och självförtroende mera uttalat än vad som gäller särskolans elever i allmänhet.

De symtom läs- och skrivsvårigheter ger är mycket skiftande. Man kan tala om både psykiska och språkliga symtom och det är vanligt att man finner båda dessa symtom i kombination.

Psykiska symtom kan visa sig på olika sätt. Ibland ligger de i öppen dag, ibland måste man känna barnet väl för att kunna härleda dess reaktions-sätt till någon viss situation. Vissa elever är medvetna om sina motgångar i läsning och skrivning och spänner sig då för att klara de uppställda for-dringarna. Ibland kan dessa elever även bli okoncentrerade och oroliga och övergår kanske till att bli störande.

Det finns också elever som under trycket av motgångarna blir slutna och tillbakadragna och mister självförtroendet. Sådana elever får ofta kon-taktsvårigheter med såväl de vuxna som med kamraterna.

De språkliga symtomen visar sig i talet, läsningen och skrivningen. Många gånger kan försenad talutveckling ge läs- och skrivsvårigheter. Oftast har eleven ett mer begränsat ordförråd än sina kamrater och använ-der förvanskade ord, dvs ord som i något avseende missuppfattats och används i talet i detta skick. De förvanskade orden i talspråket avslöjas obarmhärtigt vid skrivning. Eleven talar felaktigt och skriver därför fel.

Vid läsning uppvisar de lässvaga eleverna en provkarta på felaktigheter. Feltyperna avviker i allmänhet inte från andra elevers, men den höga frekvensen visar att det brister i lästeknik.

Förvanskningar och uteslutning av ändelser och småord brukar före-komma samt tillägg som ej återfinns i texten. Den läsretarderade besvärar ofta av att han lätt tappar bort raderna vid radövergång, och detta före-kommer på alla stadier.

En del elever råkar in i en olycklig vana att gissa — med större eller mindre framgång. Andra lägger sig till med biljud för att vinna tid när de skall läsa ut ett längre ord.

Att avläsa symboler för ljud och ord kräver en viss teknik. Denna läs-teknik har betydelse för förmågan att tillgodogöra sig innehållet i det lästa, läsförståelsen.

Grundförutsättningarna för lästekniken är kunskap om bokstavssymbo-lerna, förmågan att översätta dessa till ljud och via ljudbindning till ord. En god uppfattning om innehållet i en text förutsätter en god lästeknik. Därutöver påverkas läsförståelsen av den allmänna och verbala erfaren-heten och elevens utvecklingsnivå. Detta gäller alla elever i särskolan men svårigheterna blir betydligt större då eleven även har läs- och skrivsvå-righeter.

Skrivsvårigheter kan ta sig många olika uttryck. Vanligen är stavningen dålig, felen många och av en typ som i allmänhet tillhör en tidigare inlär-ningsperiod.

Skrivförmågan är mer komplex till sin natur än läsförmågan. Handskriv-ning å ena sidan och stavning å andra ingår i den egentliga skrivtekniken.

Grunden för skrivtekniken är att kunna höra och särskilja ljud, uttala ljuden korrekt samt att förbinda ljuden med deras skriftliga symboler, vilket förutsätter en viss motorisk mognad.

Hos en elev med läs- och skrivsvårigheter möter man oftast en ovilja att skriva. Det kan vara svårt att komma i gång. Man börjar, skriver fel, stryker över, skriver fel på nytt, börjar om igen — och gör kanske fel på ett nytt

ställe. En skrivmaskin kan därvid vara ett fint hjälpmedel, speciellt för elever med motoriska svårigheter.

När läraren upptäcker eller misstänker läs- och skrivsvårigheter hos någon elev bör en undersökning göras. Därigenom skapas möjlighet att ge individuell hjälp innan svårigheterna befästs.

Har en första undersökning bekräftat att eleven har så uttalade läs- och skrivsvårigheter att speciell hjälp krävs, görs anmälan till rektor, som tar upp problemet i elevvårdskonferensen och tillser att eleven får hjälp.

Prognosen för elever med lässvårigheter blir bättre ju tidigare stödåtgärder vidtas. Det är därför viktigt att lässvaga barn upptäcks så tidigt som möjligt och ges adekvat hjälp. En enkel läs- och skrivdiagnos kan göras som underlag för undervisning och behandling i klassen eller för att klargöra behovet av speciella hjälpåtgärder. Två typer av prov kan då ifrågakomma: standardiserade prov och sk informella prov. Lämpligen börjar man med en informell bedömning. Eleven föreläggs en lämplig text för läsning eller skrivning.

Följande feltyper är vanliga hos de flesta elever men förekommer i betydligt högre grad hos elever med läs- och skrivsvårigheter:

förväxlingar av vokaler och konsonanter

omkastningar (reversaler) av bokstäver och ord

uteslutningar av bokstäver och ord

tillägg av bokstäver och ord

förvanskningar, dvs fel som inom samma ord innehåller flera av ovanstående feltyper

Man kan skilja på följande felgrupper:

1. utbyte av bokstav i ljudenligt tecknat ljud, t ex lutar — litar
2. utbyte, tillägg eller utelämnande av bokstav eller bokstäver i ljudstridigt tecknat ljud, t ex gick — jick, stjärna — stjärnan
3. fel på ng-ljudets beteckning
4. fel på ks-ljudets beteckning med x
5. fel på enkel- och dubbeltecknat medljud
6. omkastning av bokstäver, t ex fadern — farden
7. utelämnande av bokstav
8. utelämnande av prick över i, j, ä och ö samt ring över å och felaktigt insättande eller utelämnande av stor bokstav
9. tillägg av bokstav
10. sammanförande eller uppdelning av ord, t ex påengång, led stängen
11. två eller flera fel i samma ord.

Graden och omfattningen av svårigheterna är naturligtvis avgörande för val av åtgärder. De organisatoriska anordningar som är tänkbara för att ge hjälp av pedagogisk art är främst av två slag.

Läraren kan inom klassens ram ge erforderlig hjälp för svårigheter av enklare art. Detta kan ske genom att läraren går igenom de resultat som läs- och skrivprovet givit. Läraren får då en klar bild av vilka moment i färdighetsträningen som skall ingå i behandlingsprogrammet.

Bedöms svårigheterna mera omfattande kan samordnad specialundervisning anordnas antingen i klassen eller i skolklinik.

Metoderna för behandlingen går efter två huvudlinjer: den pedagogiska

och den psykologiska, båda lika väsentliga. Den lärare som i sin utbildning saknar den grundläggande läsmetodiken har stort behov av att känna till elementär läs- och skrivundervisning. Hans syn på elevernas svårigheter blir en annan om han kan analysera felen.

För all läs- och skrivträning i särskolan gäller noggrannhet vid ljudinläring, sammanljudning, talträning och ljudbildning. Detta måste ytterligare poängteras för elever som har speciella läs- och skrivsvårigheter.

Eleven bör nå absolut säkerhet i att förknippa ljud med symbol innan sammanljudsövningar sätts in. Särskild omsorg ägnas ljud som kan ge upphov till förväxlingar.

Sambandet ljud—symbol måste säkras och noggrann genomgång ägnas åt bokstavsformer som kan ge upphov till förväxling.

Skrivning tränas på enkla ljudenligt stavade ord, varvid stor vikt läggs vid samtidig ljudning för att undvika utelämnningar och omkastningar. För elever med motoriska svårigheter kan en skrivmaskin vara till god hjälp. Den har även visat sig vara ett gott hjälpmedel för övriga elever med läs- och skrivsvårigheter.

Elever med talsvårigheter

Många psykiskt utvecklingsstörda elever har tal- och språksvårigheter. Dessa elever behöver undervisning och behandling av talpedagog. En sådan undervisning sker ofta individuellt.

Många har också perceptionssvårigheter, varierande minnesfunktioner, liten uthållighet och svårigheter att koncentrera sig.

Organiska fel och missbildningar är jämförelsevis vanliga hos psykiskt utvecklingsstörda. Dessutom förekommer ofta en osmidighet i talorganen som gör att talet blir suddigt och många gånger svårtolkat.

Driften att tala saknas ibland helt eller är mycket svag. Detta kan bero på att eleven inte förstår innebörden i vad som sägs och då saknar motivation till tal.

Allt detta gör att talfelsbehandlingen i särskolan dels bör få stort utrymme, dels bör handhas av utbildade talpedagoger.

För att kunna arbeta med eleven på ett meningsfullt sätt är en god kontakt viktig, och eleven måste vara eller bli motiverad och samarbetsvillig. Detta är förutsättningen för att man skall få någon framgång med undervisningen.

Talpedagogen skall lägga upp ett individuellt avpassat behandlingsprogram. Detta förutsätter en korrekt diagnostisering av talsvårigheterna.

Vid grava tal- och röstrubbningar bör alltid foneatrisk expertis rådfrågas. I en del fall kan undersökning av öron-, näs- och halsspecialist vara befogad. Ibland kan även undersökningar av andra specialister bli nödvändiga, t ex av psykiater, psykolog, neurolog och tandläkare. Resultatet av specialundersökningen ligger sedan till grund för behandlingen. I de fall talpedagogen själv ställer diagnosen bör han ha tillgång till artikulations- och ljuddiskriminationstest, test för att pröva det aktiva och passiva ordförrådet samt ett språktest.

Beträffande språkretarderade elever gäller det för talpedagogen att försöka utreda på vilket språkligt utvecklingsstadium dessa befinner sig. Förekommer endast enstaka ord, tvåordssatser eller fullständiga meningar? Använder eleven prepositioner och är dessa prepositioner adekvata? Böjer eleven orden rätt? Använder han rätt ordföljd? Kan han bilda frågor, nekande satser osv? När det är klart på vilken språklig nivå eleven står, försöker man bygga på enligt samma utvecklingsgång som det normalt ut-

vecklade barnet tillägnar sig språket. Talpedagogen bör därför vara väl förtrogen med normala barns språkutveckling. Begreppsbyggnad och satsbyggnad bör vid behandlingen gå före talkorrigering.

Talpedagogen bör också vara uppmärksam på att även gravt utvecklingsstörda som inte kan tala kan ha någon form av språk. Några av dem kanske försöker kommunicera genom gester, blickar e d. En del kanske förstår tal fastän de själva inte kan tala. Alla dessa elever bör om möjligt få en chans att förbättra sin kontakt med yttvärlden. Även om man inte kan få dem att tala aktivt kanske man kan hjälpa dem till större språkförståelse och också utveckla förmågan till kommunikation på annat sätt. Teckenspråk kan i vissa fall vara tillämpligt.

De utvecklingsstördas bristfälliga verbala förmåga har många orsaker. De viktigaste är utvecklingsstörningen som sådan eller detta handikapp kombinerat med nedsatt hörsel, språklig understimulans, defekter i talorganen, skador i hjärnans tal- och språkcentra eller emotionella eller andra psykiska störningar. I många fall kan orsaken inte påvisas. Ibland kan det vara fråga om en ärftligt betingad sen mognad.

Talsvårigheterna är också av skiftande slag. Mycket vanligt är att eleven har en *försenad talutveckling*. Oftast beror denna på en sen mognad och utveckling av hjärnans motoriska centra och det neuromuskulära samspelet. Men det finns också andra orsaker, bl a skadad hörsel eller psykiska och emotionella störningar. Ibland förekommer också en anlagsmässigt betingad språkligt sen mognad.

Det är viktigt att elever med försenad talutveckling kommer till behandling så fort som möjligt. Behandlingen individualiseras beroende på förseningens art och grad. Generellt kan man säga att det viktigaste är att stimulera eleverna till tal genom motivationsskapande övningar av olika slag. Dessa övningar bör vara lustbetonade och inte överstiga elevens förmåga.

En relativt vanlig form av talfel bland särskolans elever är *nasalering*. *Sluten nasalering*. Den vanligaste temporära orsaken är snuva och nästäppa beroende på infektioner. Dessutom kan nasalering bero på att en körtel bakom näsan förstörats eller att näsans skiljevägg är sned. Även i samband med allergiska besvär kan näsans slemhinnor svullna och därigenom orsaka odistinkta ljudbildningar. Den slutna nasaleringen behandlas av öron-, näs- och halsspecialist.

Öppen nasalering kan bero på gomdefekt, t ex kluven gom eller gomförslutning, men den kan också bero på otillräcklig lyftning av gomseglet hos barn som artikulerar slapt.

Även om den öppna nasaleringen kan bero på felaktiga talvanor får man inte ta för givet att orsaken är denna. Elever som nasalerar bör alltid undersökas av specialist, foniatr eller öron-, näs- och halsläkare.

Stamning

Man bör aldrig göra en elev uppmärksam på att han stammar. I språkutvecklingen kan "stamningen" vara en fullt normal företeelse. Så länge eleven är omedveten om att han upprepar stavelser eller ord och pratar på ogenerat finns det goda utsikter för att upprepningarna försvinner då eleven mognat i språkligt och talmotoriskt avseende. Hos en del elever består dock svårigheterna. Talpedagogens uppgift blir här att försöka se till att elevens sätt att tala accepteras av kamrater, lärare, vårdpersonal, föräldrar och

syskon. Man får vara försiktig med att korrigera den stammande elevens tal. Det är viktigt att man skapar en lugn och avspänd talsituation och god känslomässig kontakt mellan eleven och dess omgivning. Eleven bör på alla sätt uppmuntras att tala och övningarna bör gå ut på att ge honom större språklig säkerhet och ökat självförtroende.

Skenande tal kan lätt förväxlas med stamning, och dessa två varianter kan uppträda parallellt. Skenande tal kännetecknas av ett onaturligt snabbt artikulationstempo, och elever med skenande tal är sällan medvetna om sin talrubbnings. Eleven hinner inte uttala alla stavelser rätt (många hoppar han också över), ljuden förvanskas och man har svårt att uppfatta vad han säger eller vill förmedla.

Övningar för att minska taltempot bör sättas in liksom artikulations- och andningstekniker. Andningstekniken bör om möjligt förbättras. Talrytmiska övningar kan vara motiverade.

R-fel förekommer ofta som ett isolerat talfel hos eleven i särskolan. Ibland kan det också kvarstå som en rest av en försenad talutveckling, eftersom r-ljudet hör till de ljud som kommer sent i barnets språk.

Någon gång kan r-fel bero på ett kort tungband. I regel bör man inte klippa detta sedan talutvecklingen väl har kommit i gång. Här bör fonioter rådgöras i varje enskilt fall.

Läspning är ett talfel som kan uppträda i ett för övrigt välutvecklat tal. Särskolelever som har en slapp artikulering har emellertid också ofta en mellantandsläspning. Även t, d, n och l brukar bildas med tungan mellan tänderna. Mellantandsläspningen är den ojämförligt vanligaste formen, men andra slag av läspningar kan förekomma. Ibland kan läspningen bero på hörselnedsättning, ibland på felaktig tandställning eller tandgluggar.

Det är inte ovanligt att särskolbarn har *röstrubbnings* av olika slag. I samtliga fall bör talpedagogen rådgöra med en fonioter. Heshet och målbrottsrubbnings är vanligen förekommande. Eleverna bör här läras att skona rösten. De behöver stå under ständig kontroll av talpedagogen och allt emellanåt påminnas om att använda en mjuk, inte skrikig röst.

Som tidigare nämnts är *suddig artikulation* en frekvent förekomst hos elever i särskolan. Ofta utelämnas ljud och stavelser särskilt i slutet av orden. Eleverna måste därför tränas att artikulera energiskt.

Barn som på grund av tal- eller språksvårigheter inte kan få tillfredsställande kontakt med omgivningen reagerar ofta med aggressivitet eller motorisk oro.

Språket har betydelse för hela personlighetsutvecklingen. Det får därför anses mycket angeläget att de elever som har tal- och språksvårigheter verkligen blir hjälpta så att de blir ägare av instrumenten för kunskapsinhämtning, intellektuell utveckling och social gemenskap.

Övningstillfällena i talkliniken bör vara ofta återkommande och helst dagliga. Hur lång behandlingstiden skall vara beror naturligtvis på elevens förmåga och vilja att tillgodogöra sig undervisningen. Ibland kan en kort tids behandling ge goda resultat, men oftast får man räkna med att talbehandling av utvecklingsstörda elever måste sträckas ut över år, kanske

över hela skoltiden. I många fall är eleven inte färdig ens då han slutar i grundsärskolan eller träningskolan. Det är därför viktigt att möjligheterna till talfelsbehandling ordnas även för yrkesskolans elever. Många av eleverna mognar sent och kan tillgodogöra sig undervisningen bättre då de blivit äldre. Men samtidigt motverkas de sent insatta åtgärderna av trösklar som har samband med att talsvårigheterna haft möjlighet att befästas.

Talpedagogen har i regel ingen möjlighet att ensam hinna med alla de elever som behöver talövningar. Efter anvisning från talpedagog kan läraren hjälpa till med elevens dagliga träning. Det kan gälla en elev som hos talpedagogen lärt in nya ljud eller nya talvanor som ännu inte förankrats i spontantalet.

Där särskolan inte har kontinuerlig tillgång till talpedagog kan läraren under handledning själv genomföra viss del av talundervisningen. Det kan gälla en elev där talpedagogen i talstatus konstaterat vissa rubbningar men inte har tillfälle att själv behandla eleven. Talpedagogen kan då ge läraren instruktioner på speciella övningar som dagligen kan tränas, men det ankommer på talpedagogen att följa upp behandlingen och eventuellt ge nya instruktioner.

Vad som sagts om betydelsen av ett gott samarbete mellan talpedagogen och klassföreståndaren gäller i lika hög grad samarbetet mellan talpedagogen och elevens föräldrar.

Föräldarna bör om möjligt besöka talkliniken och få råd och anvisningar. De kan i så fall hjälpa till med den dagliga träningen. Detsamma gäller personalen vid elevhem, inackorderingshem och vårdhem sedan de av talpedagogen erhållit information och instruktion.

Utöver samarbete med föräldrar, lärare och vårdpersonal kan samarbete med sjukgymnast och gymnastiklärare vara värdefullt — särskilt när det gäller elever som utom talsvårigheterna också har fysiska handikapp — varvid eleven kan få hjälp med andningsteknik, avspänningsövningar etc.

Talkliniken bör ha ett tyst och centralt läge i nära anslutning till klassrummen. Lokalen bör vara ljudisolerad, tak, väggar och golv bör vara klädda med ljuddämpande material. Förrum är önskvärt, så att de elever som eventuellt väntar på sin tur inte försvårar koncentrationen hos elever under behandling.

Hörselskadade elever

De psykiskt utvecklingsstörda hörselskadade eleverna har ofta tilläggs-handikapp utöver hörselskadan.

Man brukar tala om två huvudtyper av hörselnedsättning, dels lednings-skada orsakad av fel eller skada i den mekaniska överföringen av ljud, dels neurogen skada, där orsaken är en skada i innerörat eller i hjärnans hörselbanor. En kombination av båda typerna förekommer också, man talar då om en kombinerad hörselskada.

Elever med hörselskada av sådan art att den spontana tal- och språk-utvecklingen inte hämmas i större utsträckning, men där hörselskadan särskilt under ogynnsamma akustiska betingelser medför svårigheter att uppfatta vad andra säger, benämns *lindrigt hörselskadade*.

Elever med hörselskada av sådan grad att den spontana tal- och språk-utvecklingen hämmats men inte helt uteblivit benämns *medelsvårt hörselskadade*. Till denna grupp kan man också ofta räkna fall då hörselskadan, även om den måste betecknas som total dövhet, inträffat förhållandevis

sent. För elever inom denna grupp blir hörseln en väsentlig perceptionsväg. Talavläsningen utgör ett viktigt komplement.

Elever vilkas spontana språk- och talutveckling starkt hämmats eller helt uteblivit på grund av den grava hörselskadan benämns *gravt hörselskadade* och *döva*. Betecknande för denna grupp är att hörselskadan oftast är medfödd eller mycket tidigt förvärvad. För dessa elever är synen väsentlig för uppfattningen av tal (avläsning). När de talar med varandra använder de i regel teckenspråk, ofta i kombination med tal och munrörelser.

Hörselskadorna är ofta komplicerade p g a att de drabbar hörseln med olika nedsättningsgrad på skilda frekvenser. Det är t ex vanligare med hörselrester inom basområdet än i diskanten och mycket sällan föreligger en jämn hörselnedsättning. De hörselskador som är lättats att kompensera med tekniska hjälpmedel är ledningsskador, dvs skador som drabbar örats mekaniska del. Utbytet vid användningen av tekniska förstärkanordningar är väsentligt större när det gäller ledningsskador än skador av neurogen art. En ledningsskada är ofta möjlig att behandla medicinskt-kirurgiskt.

Det har mycket stor betydelse att en hörselskada upptäcks och diagnostiseras så tidigt som möjligt och att de pedagogiska åtgärderna sätts in under de för barnets tal- och språkutveckling mest fruktbara åren i syfte att bryta isoleringen.

Diagnos och kartläggning av hörselskadan sker i allmänhet på regionsjukhusens audiologiska avdelningar eller lasarett där öronavdelningar och hörcentral för hörselmätning finns. Diagnostisering av hörselskador på barn i allmänhet kan vara förenat med vissa svårigheter. Hörseldiagnos på utvecklingsstörda barn är väsentligt svårare. Det är dessutom svårt att vinna klarhet i vad som är barnets primära handikapp. De flesta reguljära mätmetoder som används i dag bygger på att barnet kan medverka vid mätningen. Nya metoder, bl a EEG-audiometri, kan i framtiden visa sig vara en framkomlig väg vid mätning av hörseln på utvecklingsstörda hörselskadade elever. Sedan den diagnostiska delen i sin första fas är genomförd och man har konstaterat en hörselskada, tar den pedagogiska träningen och uppföljningen vid. Under förskolperioden är det landstingets hörselvårdskonsulent som leder den pedagogiska hörselvården på länsplanet.

Förstadielärarna, dvs specialutbildade förskollärare som undervisar hörselskadade, bildar tillsammans med övriga experter det arbetslag som måste till för att utveckla eleven under förskolåldern.

Anteckningar om behandling och om iakttagelser om barnets utveckling under förskolperioden, särskilt beträffande språk- och talutveckling förs in i elevens pedagogiska journal.

Skolplacering görs mot bakgrund av barnets totala situation. Om hörselskadan är det primära handikappet och barnet p g a detta inte kan följa undervisningen vid särskola skall undervisningen meddelas i en specialskola. Åsbackaskolan i Gnesta är en specialskola för hörselskadade med tilläggshandikapp och har hela landet som upptagningsområde.

För att kunna välja rätt form av undervisning för eleven är givetvis en bedömning av elevens totala situation nödvändig. Enbart hörselskadan eller dövheten är i och för sig en utomordentligt hämmande faktor för barnets utveckling. Varje pålagring av handikapp gör det svårare att bestämma barnets resurser i olika avseenden. Även en mindre hörselskada är ett långt större handikapp för den utvecklingsstörde eleven än för den väl-

begåvade eleven, som i kraft av sina resurser även bättre kan utnyttja mycket små hörselrester och dessutom kompensera handikappet på andra sätt.

Undervisning av hörselskadade kan ordnas i form av ren skolklinikkverksamhet eller på så sätt att klasslärare och hörsellärare samundervisar. För elever som är i behov av kontinuerlig hörselundervisning och för sitt handikapp i alla avseenden tillrättalagd undervisning kan specialklass inrättas.

Vid undervisning av psykiskt utvecklingsstörda hörselskadade elever måste — liksom i specialskolan för hörselskadade — tyngdpunkten läggas på att bygga upp ett språk samt på kommunikationsträning. Utan språket som hjälpmedel är undervisning mycket svår att genomföra. Språket kan ha olika uttrycksformer såsom tal, skrift och tecken. En språklig begreppsapparat är det viktigaste instrumentet för vårt tänkande, det nödvändigaste redskapet för kunskapsinhämtning och ömsesidig information. Den språkliga kommunikationen är också grunden för mänsklig gemenskap och förståelse. Språket bidrar starkt till elevens emotionella och sociala utveckling, vilken utgör en väsentlig förutsättning för en positiv personlighetsutveckling. Även om det i många avseenden är önskvärt att lära eleverna tala måste man för denna elevgrupp inse de svårigheter som föreligger. Hos utvecklingsstörda kan motivationen för tal ibland vara mycket svag eller saknas helt. Finns då ytterligare hinder för att tal- och språkutvecklingen skall komma till stånd är givetvis utgångsläget sämre. Man bör dock inte släppa målsättningen att om möjligt få eleven inriktad mot tal om förutsättningar finns för talkommunikation. Det är dock realistiskt att utgå ifrån att de dövas teckenspråk måste användas som huvudsaklig kommunikationsform när det gäller elever med gravare hörselskador eller elever som saknar förmåga till verbal kommunikation. Om någon form av kommunikation ändå kan upprättas bidrar detta till att lösa många problem kring eleven. Metoder och arbetssätt kommer därför i stor utsträckning att sammanfalla med specialskolans för hörselskadade samt med hörselklassernas. Detta bestäms av handikappets art och grad samt elevens resurser i övrigt.

För att skapa goda arbetsförhållanden vid undervisning av hörselskadade elever är det utomordentligt betydelsefullt att känna till följande:

1. Planering av lokaler för hörselundervisning kräver särskild omsorg utöver allmän planering av undervisningslokaler. Yttre störkällor samt elektroniska störkällor kan försvåra och omöjliggöra bruket av känslig teknisk apparatur. Vid lokalplanering bör om möjligt akustisk och elektroakustisk utredning företas och teknisk-audiologisk expertis anlitas. En fråga om alla synpunkter lämplig akustisk miljö måste skapas för att undervisningen skall ge önskad effekt. Med hänsyn till svårigheten att bära hörapparat med önskat utbyte bör särskild hänsyn tas till undervisningslokalernas efterklangstider.
2. Med hänsyn till att så mycket information måste tas visuellt är det av stor betydelse att undervisningslokalerna får en lämplig belysning, med avseende på såväl dagsljusbelysning som artificiell belysning.
3. Kontinuerlig skötsel och service av hörapparater och annan teknisk förstärkarutrustning är nödvändig för att de tekniska hjälpmedlen skall ha en så hög funktionsnivå som möjligt. För de elever som har funge-

rande hörselrester betyder varje liten förändring av lyssnarsituationen en avsevärt ökad svårighet.

4. Landstingens hörselvårdskonsulenter har bl a till uppgift att som konsulenter stå till förfogande i frågor rörande undervisningen av hörselskadade elever inom sitt län och bör därför kontaktas i dessa frågor.

Undervisningen kan indelas i olika moment:

- a) talträning och talkorrektion
- b) hörselträning
- c) träning för uppfattning av tal med känselsinnet
- d) avläsning
- e) teckenspråk
- f) rytmik

(Se Lgr 69, supplementet Specialskolan för syn-, hörsel- och talskadade, s 68—75.)

Rent allmänt bör framhållas att även om en intensiv uppövning och utnyttjande av hörselrester måste ske är det angeläget att träningen också tidigt inriktas på övriga sinnen för att om möjligt kunna kompensera hörselskadan. Förmågan att avläsa talrörelserna i den talandes ansikte samt att uppöva handmotoriken i samband med inläring av teckenspråket är mycket väsentlig. Sinnesträning i vid mening anordnad med en specifik rytmik- och hörträning är nödvändiga inslag.

Angående tekniska hjälpmedel, se Lgr 69, supplementet Specialskolan för syn-, hörsel- och talskadade.

För de elever vars talundervisning måste stödjas med hjälp av tecken och skrift bör även deras mycket små hörselrester beaktas. En ren teckenmetod bör aldrig tillämpas. En kombination av tecken och tal ger vanligen det bästa resultatet vid kommunikationen med dessa elever.

Naturligtvis måste all undervisning vara mycket konkret och verklighetsnära och i övrigt ansluta sig till särskolans mål och metoder.

Det är nödvändigt att söka skapa undervisningssituationer där man tar med elevens egen upplevelse, vilken bidrar till att befästa språket på ett djupare sätt. Den hörande elevens möjlighet att över språket få emotionell stimulans kan aldrig fullt kompenseras, men de möjligheter som finns måste tillvaratas.

Under fritiden upplever eleverna saker och ting under stark motivation och med stort engagemang, vilket omedelbart föranleder behov av att kommunicera med omgivningen. Det är viktigt att detta behov tillvaratas och får bilda underlag till språkträning och språkkuppbyggnad i skolsituationen.

Vid *ADL-träningen* måste en samordning ske mellan språkgivning och de i undervisningen ingående momenten. I denna undervisningssituation finns konkreta och för eleverna motiverade inläringssituationer.

Hos en del elever finns ytterligare svårigheter, t ex störningar av den visuella perceptionen och symbolfunktionen, uppmärksamhets- och aktivitetsstörningar samt vissa emotionella rubbningar. Undervisningen måste givetvis vara individuellt inriktad. Läraren bör observera och söka kompensera de störningar i perceptions- och symboluppfattning som kan komplicera den språkliga träningen. Vissa hörsel- och hjärnskadade elever är känsliga för överstimulering och det är väsentligt att för dem ordna undervisnings-

boende- och fritidsmiljö med hänsyn till deras svårigheter. Dessa elever reagerar mot överstimulering med hyperaktivitet. Denna hyperaktivitet kan periodvis försvåra eller omöjliggöra undervisning. Bakgrunder och omgivningar bör vara neutrala, så att de inte avleder intresset från arbetsövningar eller läromedel som används.

Förmågan att diskriminera på alla plan och på olika nivåer behöver övas.

Undervisning i *musik-rytmik* har till syfte att ge en starkare uppfattning av tal- och språkrytm och utgör därför ett värdefullt komplement till talundervisningen. Se Lgr 69, supplementet Specialskolan för syn-, hörsel- och talskadade samt supplementet Specialundervisning. Övningarna i musik och rytmik har även en gynnsam terapeutisk inverkan som bör tillvaratas. Ett diagnostiskt pedagogiskt arbetssätt måste tillämpas om man skall hitta framkomliga vägar att utveckla eleverna.

För de elever, vilkas kommunikation huvudsakligen är eller kommer att bli teckenspråk bör skolan medverka till att dess personal, föräldrar och i förekommande fall vårdpersonal på lämpligt sätt ges tillfälle att lära sig detta kommunikationssätt. Härigenom ges möjlighet att kommunicera med barnet på dess egna villkor. I annat fall skapar man onödiga klyftor. I sådan kursverksamhet finns också möjlighet att informera om andra frågor såsom risken för överbeskydd, vikten av social träning m m. Denna verksamhet måste finnas med från elevens förskolperiod och hela skoltiden igenom.

Synskadade elever

Synskador kan vara av olika art och grad. Vanligen särskiljer man två grupper av synskador:

Gravt synskadade, som har en synskärpa, visus, som understiger värdet 0,1. Detta värde innebär att den synskadade först på 5 meters avstånd urskiljer vad en normalseende ser på 50 meters avstånd. I denna grupp finns de som är helt blinda och de som har ledsyn.

Synsvaga, vilkas synskärpa uppgår till 0,1—0,3 har i allmänhet lässyn, dvs de kan med hjälpmedel — glasögon och förstöringsglas — läsa svartskrift och är inte hänvisade till punktskrift = blindskrift.

Synskärpan kan variera centralt och perifert. Vissa synskadade har god central synskärpa, s k kikarsyn, och kan se bra på ett litet begränsat område, och detta gör att de kan läsa svartskrift. Däremot kan problem uppstå vid förflyttning och orientering, därför att synfältet är inskränkt. Synförmågan kan variera i dagsljus och mörker beroende på ögonsjukdomens art. Förmågan att använda synrester hänger samman med den synskadades begåvning. En psykiskt utvecklingsstörd elev kan i sitt uppträdande verka mera synskadad än vad visusvärdet anger, därför att han inte har förmåga att använda synresterna. Han behöver därför intensiv synträning.

Den gravt synskadade blir lätt överbeskyddad. Man förväntar sig inte att han skall kunna göra något på egen hand. Det ställs vanligen inga krav på honom och detta blir ett hinder i utvecklingen. Synskadade barn, som inte kan stimuleras till aktivitet via synen och inte får anledning att imitera, utvecklas långsammare än seende barn, om man inte ger stimulans genom andra sinnen. Man måste handgripligt lära barnen rörelser som hoppa, springa, kasta, ta emot osv. Man måste hjälpa barnen att bli förtrogna med omvärlden genom att förse dem med föremål som seende barn själva upptäcker och är intresserade av att undersöka. Därigenom skaffar de sig kunskap och erfarenheter. Det ligger nära till hands att synskadade matas med ord och beskrivningar av föremål och händelser. De behöver själva få göra erfarenheter och uppleva situationer. Stora luckor finns ofta i de

synskadade elevernas föreställningsvärld. Konkretisering är därför av största betydelse vid undervisningen. I klassrum och materialrum bör det finnas ett rikhaltigt urval av föremål och modeller. Det är viktigt att eleverna omsorgsfullt får undersöka föremålen, eftersom en alltför ytlig kontakt kan ge en ofullständig eller felaktig föreställning. Läraren måste vara med och demonstrera, förklara och påvisa de karakteristiska egenskaperna samt hänvisa till likheter och olikheter jämfört med redan välkända ting. Speciellt uppmärksam mot missuppfattningar måste läraren vara då det gäller modeller som inte ger en verklighetstrogen bild.

I undervisningen av synskadade måste stor vikt läggas vid träning till aktivitet, rörlighet, noggrannhet och ordning. Skolarbetet kräver av den synskadade en mycket hög grad av koncentration, varför arbetet blir mera tröttande än för seende elever. Visuella moment i undervisningen faller för den synskadade eleven bort och ögonkontakt med läraren är inte möjlig, vilket kan innebära att eleven försjunkar i passivt lyssnade. För att förhindra trötthet och passivitet måste läraren sträva efter att finna omväxlande arbetsuppgifter som engagerar elevens sinnen.

Hos blinda och vissa synsvaga elever förekommer företeelser benämnda blindmanér, vilka tex innebär att den synskadade gnuggar ögonen och trycker fingrarna mot dem, utför vissa oregelbundna och egendomliga rörelser med huvudet eller går med huvudet starkt nerböjt eller vaggar med kroppen. Blindmanér kan vara uttryck för ett behov av aktivitet. Det är angeläget att eleverna aktiveras till normala rörelser så att sådana manér motverkas.

Att prata är för blinda barn en förströelse liksom att titta är det för seende. Det finns en tendens till "verbalism", dvs att de blinda talar mer än andra barn och att deras ord saknar täckning i föreställningar om verkligheten bakom orden.

Hjälpbehoven för barn med handikapp varierar mellan individerna och även för varje individ från ett tillfälle till ett annat. För de utvecklingsstörda-synskadade barnen är ett samarbete mellan skolläkare, ögonläkare, föräldrar och lärare till ovärderlig hjälp, när det gäller att skapa en gynnsam skolsituation. Ofta är eleven inte själv mentalt mogen för att kunna värdera sin synförmåga eller för att medverka i läkarens synprovning.

För att kunna skapa goda arbetsförhållanden åt en synskadad elev bör läraren noga ge akt på elevens

placering i klassrummet

arbetsställning

behov av belysning

hjälpmedel

omväxling i arbetet.

För synsvaga elever finns en specialgjord bänk med ställbar skiva. God punktbelysning, arbetslampa som går att skärma av även för värme, är väsentligt. Speciell uppmärksamhet bör också ägnas vissa ljuskänsliga elevers situation.

Ett lätthanterligt förstoringsglas är den sk visoletten, som är en lupp med plan botten och konvex översida och som kan användas direkt på textsidan. Kombinerad förstoring och belysning ger lupplampan, som fästs i bänken och har en rörlig arm som gör den ställbar i alla lägen.

Ett enkelt bokstöd kan underlätta vid läsning, och för avskrivning kan en rörlig manuskriphållare som fästs i bordsskivan vara en tillgång.

För läsning finns numera vissa läroböcker i uppförstorad specialupplaga. Räkne- och skrivhäften finns med förstärkta, tydliga rutor och linjer.

Den helt blinde eleven har behov av en punktskriftsmaskin, vanlig skrivmaskin, bandspelare och abacus räkneram.

En synskada innebär framför allt praktiska problem och beroende av andra människors hjälp. Detta beroende ökar helt naturligt om den synskadade tillika är psykiskt utvecklingsstörd.

Attityden till synskadade är i allmänhet mycket positiv och inte sällan präglad av medlidande. En synskada är ganska lätt att tänka sig och förstå. En psykiskt utvecklingsstörd, synskadad människa tycks ha en gynnsammare position från attitydsynpunkt än den enbart utvecklingsstörde. Eftersom synhandikappet är påtagligt och inte inger förväntningar om prestationer kan utvecklingsstörningen lätt komma i bakgrunden.

Rörelsehindrade elever

Rörelsehindrade elever kan indelas i tre grupper: *lätt*, *medelsvårt* och *svårt rörelsehindrade*. Lätt rörelsehinder innebär att eleven från fysisk synpunkt kan klara sig relativt väl, men för den utvecklingsstörde innebär det dock ett tilläggshandikapp som gör undervisningssituationen och träningen mera komplicerad än för övriga utvecklingsstörda. Med *medelsvårt rörelsehinder* menas en viss begränsning i den fysiska aktiviteten, t ex då en elev behöver käppar eller annat gångstöd och har vissa svårigheter i handmotoriken som kräver speciella arrangemang. Vid *svårt rörelsehinder* behöver eleven hjälp i så gott som alla fysiska aktiviteter, t ex vid av- och påklädning, måltider, toalettbesök och förflyttningar. Ofta är dessa elever helt rullstolsbundna.

Om ett svårt rörelsehinder föreligger, finns ofta även ett eller flera andra handikapp hos eleven. Man kan räkna med att finna syn-, hörsel- eller tal-skador. Perceptionsstörningar och emotionella störningar är inte heller sällsynta.

Att precisera vilka som skall räknas till de svårt rörelsehindrade låter sig knappast göra. Utöver sitt rörelsehinder har eleven en mental retardation varför det kan vara svårt att bedöma hans utvecklingsmöjligheter.

Då det gäller motoriskt handikappade kan indelning i *hjärnskadade* och *icke hjärnskadade* rörelsehindrade vara berättigad. Bland de *icke hjärnskadade* finner vi rörelsehinder orsakade av muskelsjukdomar, ryggmärgsbrock, sjukdomar i nervsystemet, medfödda missbildningar, polio, trafikskador m m. Till de *hjärnskadade* hör bl a barn med cerebral pares (CP), med sk spastisk förlamning, progressiva hjärnsjukdomar och trafikolycksfall. CP är ingen diagnos utan ett följdillstånd. Från pedagogisk synpunkt är det viktigt att urskilja den grupp som vid födelsen varit utan skada men senare råkar ut för en hjärnskada. Barnet förlorar ofta år av intellektuell kapacitet på grund av hjärnskadan. Efter en tids rehabilitering kan eleven börja minnas och återge tidigare inhämtade kunskaper medan nyinläring däremot är svår.

Läraren bör skaffa sig kunskap om orsaken till elevens rörelsehinder och samtidigt vara väl förtrogen med det normala barnets utveckling.

Läraren bör försöka minska följderna av elevens rörelsehinder genom olika former av kompensträning. Ofta får man utnyttja och träna andra resurser som eleven besitter. Auditiv, visuell, språklig och taktil förmåga får accentueras. En förutsättning är att elevens syn, hörsel och tal undersökts av experter. För lärarens arbete med eleven är dessutom en pedagogisk diagnostisering och uppföljning av stort värde.

Sedan elevens svårigheter analyserats gäller det för läraren att planlägga undervisningen så att eleven får möjlighet att dels själv välja och arbeta, dels själv kunna byta efter eget önskemål när undervisningen så tillåter. Det är väsentligt att eleven utför något på egen hand även om det endast omfattar en liten del av uppgiften.

För varje elev bör ett behandlingsprogram läggas upp. Detta sker i samverkan mellan alla som arbetar med eleven, t ex vårdare, lärare, sjukgymnast, talpedagog.

Vissa allmänna regler kan tillämpas även för mycket svårt rörelsehindrade elever:

1. Dygnsrytmen skall i möjligaste mån likna den som tillämpas för den icke fysiskt handikappade.
2. Eleven bör helst delta aktivt i alla ämnen och i grupp så ofta som möjligt.
3. Saknar eleven alla förutsättningar för att kunna få sina övre extremiteter funktionsdugliga, tränas lämpligen huvudkontroll och hjälm med pekarm för bl a skrivning på elektrisk skrivmaskin. Munpinne är ibland ett bättre alternativ. Som sista utväg tränas de nedre extremiteterna.
4. Vid muskelsvaghet i armar och fingrar kan en elastisk armslinga fäst vid en golvdävert vara till hjälp.
5. Om eleven trots dessa försök och anordningar ej kan utföra något manuellt, måste han dock få tillfälle att dagligen uppleva rörelsen i olika moment. Läraren får sätta pennan, saxen etc i handen på eleven och med sin hand styra rörelserna.

De flesta av de svårt rörelsehindrade eleverna har tillbringat alltför långa tider på institutioner med otillräcklig stimulans som följd. De saknar därför erfarenheter som andra barn i motsvarande ålder har. Den som inte kan förflytta sig har svårt för att bygga upp en rumsuppfattning och skaffa sig en body image. Miljön och människorna har växlat alltför ofta, vilket bidragit till osäkerhet och ängslan. All personal får därför bemöda sig om att ge dessa barn både värme och erfarenhet. Läraren får kanske ibland börja om beträffande den utvecklingsmässiga behandlingen av barnet. Att arbeta framför spegeln, i vattnet och med rörelser till musik kan ge resultat.

Många CP-skadade elever har kvar sina primitiva reflexer. Höger arm förs ut samtidigt med huvudvridning åt höger. Om läraren sitter mitt emot eleven och arbetar från "centrallinjen", tvingas elevens huvud- och armrörelser framåt i stället för i sidled. Vid ätträning är detta speciellt viktigt. För att träna gripande och lossande moment hos elever med knutna händer, får man reta handryggen för att handen skall öppna sig. Genom retning av handflatan kan man få eleven att gripa. Genom skakning av elevens överarm får man dennes hand mer avslappnad och kan därefter träna en del funktioner. Spasticitet i underarmen som försvårar kontroll av handens och fingrarnas rörelser kan motverkas genom tryck mot underarmens undersida.

Elevens sittställning är mycket viktig. Den rullstolsbundne får inte vara låst med sidostöd, som hindrar armrörelser i arbetet. Vid övergång från sidostöd till specialbyggt rullstolsbord har många elever bättre kunnat öva upp sin öga-hand-koordination. Sittställningen får inte vara för obekvä. Så långt som möjligt bör rullstolsbunden elev få sitta på vanlig stol i klassrummet. Denna bör anpassas efter elevens svårigheter. I katalogen

"Läromedel för rörelsehindrade elever", utgiven av Rikscentralen för pedagogiska hjälpmedel för rörelsehindrade elever, ges förslag på arbetsplatsens utformning samt anvisningar om lämpliga läromedel.

Ibland kan magliggande eller ryggliggande vara den bästa arbetsställningen för eleven. Detta bör utprovas med hjälp av sjukgymnasten, arbetsterapeuten och eleven själv. Eleven kan eventuellt vara hjälpt av en spegel för att bättre kunna se sina egna rörelser. Man får alltid vara beredd att pröva andra sittställningar och med hjälp av kuddar med jämna mellanrum göra det så bekvämt för eleven som möjligt samtidigt som han bör kunna arbeta effektivt. För elever utan tal- och pekförmåga är det viktigt att få fram ett system för ja- och nej-svar, exempelvis genom ögonsvar. Titta upp = ja. Titta ner = nej.

Vid inlärandet av vokalerna kan dessa placeras på olika ställen i rummet, men på sådant avstånd att svaren ej kan misstolkas. Eleverna kan då med blicken vända sig mot rätt svar. Ja- och nejskyltar är ett annat alternativ. Kombinationer av dessa metoder behövs för att ge omväxling.

Alltför ofta har eleven fått uppleva misslyckanden. Han slår t ex omkull sitt arbetsmaterial och kan sedan inte från sin rullstol nå detta på nytt. Arbetsmaterialet kan då sättas fast med gummisnoddar på en platta, som med skruvvingar hålls kvar på bordet. Vid målning är penslar med korta och tjocka skaft att föredra. Kan eleven inte klara detta, kan han kanske lyckas med en stadig svamp. Det kan vara angenämare att använda fingerfärgen om den är kroppstempererad. Detta gäller också för elever som arbetar med fötterna. Hälen och tårna kan växelvis provas för att avbilda geometriska figurer. Genom att fästa en magnet vid handleden kan en elev lyckas dra nålen ur grov aidaväv.

Det bör vara en strävan att så långt det är möjligt träna eleverna att använda penna vid skrivning. Beroende på handikappets art och grad måste emellertid överväganden göras om en sådan träning är lämplig och i så fall vilken typ av penna eleven bör använda. Arbetsterapeuten och sjukgymnasten kan i allmänhet hjälpa läraren att avgöra vilken skrivfunktion eleven bäst kan utnyttja och vilken penna som lämpligen bör provas.

Elever som inte kan skriva med någon sorts penna kan ändå ofta utnyttja funktioner i armar och händer eller ben och fötter för att skriva på skrivmaskin. Även bland maskinskrivarna finns stora variationer i skrivförmågan. En mycket muskelsvag elev kan kanske skriva på elektrisk skrivmaskin medan en annan, som visserligen bara behärskar något finger men har god styrka, skriver bra på en vanlig maskin. Elev med nedsatt muskelkraft men med god rörlighet i fingrarna bör få lära sig att skriva med riktig fingersättning. Valet av läromedel måste som vanligt göras med elevens förutsättningar som utgångspunkt och med det individuella habiliteringsprogrammet för ögonen.

Skrivning med annat hjälpmedel direkt på elektrisk skrivmaskin är avsedd för elever som på grund av motoriska svårigheter inte kan skriva direkt på elektrisk skrivmaskin vare sig med händerna-fingrarna eller fötterna-tårna. Med hjälp av andra skrivfunktioner och hjälpmedel kan elever med god huvudkontroll skriva direkt på den elektriska skrivmaskinen: med pinne som hålls med munnen eller med "snabel" som fästs på elevens haka eller panna.

Rörelsehindrade elever som oftast arbetar mycket långsamt och dessutom har funktionsnedsättningar motoriskt behöver förenklade, förstörade och oftast väl förberedda uppgifter som innebär så lite manuellt arbete som

3. Elever med sådana komplikationer till utvecklingsstörningen som medför anpassningssvårigheter

Elever med *anpassningssvårigheter* bör i första hand erbjudas samordnad specialundervisning där man på ett tidigt stadium tar upp problemen för att förebygga en förstärkning av dem. Om man trots specialundervisningens resurser inte når effekt med behandlingen kan eleven erhålla särskild undervisning eller överflyttas till specialsärskola. En förflyttning bör dock inte genomföras förrän de lokala resurserna är otillräckliga.

Dessa elever kan tillhöra olika skolformer i särskolan. De hänvisas till särskild undervisning av olika skäl, exempelvis oro och aggressivitet som stör övriga elever. Målsättningen är att återanpassa dem genom terapeutiskt inriktad behandling. Nedan redogörs för några av de särdrag som kännetecknar dessa elever.

Ofta företer de en ojämn begåvningsprofil, vilket leder till svårigheter att analysera intellektuella situationer. Som försvar kan eleven fly till aggressioner och oroligt beteende. Samtidigt skapas då möjligheter till uppmärksamhet från omgivningen.

Perceptionsproblem kan yttra sig i att eleven inte kan ta emot relevanta stimuli, organisera dessa till en meningsfull helhet och anpassa sitt beteende efter denna organisation.

Begreppsbildningen kan också vara försvagad. Förståelsen av begrepp är nödvändigt för att eleven skall klara av t ex matematik. En meningsfull organisation av de dagliga aktiviteterna och tider och lokaler för dessa kräver också begrepp.

Kommunikationsproblem är mycket vanliga hos elever med anpassningssvårigheter. Svårigheter att uttrycka sig gör att omgivningen missförstår, vilket leder till upplevelser av besvikelse och oro som kan utlösa t ex aggressiva reaktioner.

Orsaken till anpassningssvårigheter kan också ligga på det personlighetsmässiga planet. För att kunna anpassa sig i grupp och klara av intellektuella krav behöver eleven ha nått en allmän personlighetsutveckling som är i nivå med de skolprestationer som krävs.

Störningar i tilliten är vanliga i detta sammanhang. Eleven känner inte att han kan lita på omgivningen och på sig själv. Bakom detta ligger ofta familjeproblem eller upprepade flyttningar mellan olika skol- och boendemiljöer.

Störningar i identiteten kan också förklara problemen. En brist i elevens insikt om sin egen förmåga och kraven på sig själv kan orsaka brist i kontrollen av det egna beteendet. Vidare kan personer som eleven identifierar sig med ha egna svagheter vilket försvagar elevens identitet.

4. Elever på tidig utvecklingsnivå

Elever på *tidig utvecklingsnivå* utgörs av elever i alla åldrar upp till 21 år och befinner sig utvecklingsmässigt under den normala 2-åringens utveckling.

En stor del av eleverna får särskild undervisning på grund av att de endast nås i enskild kontakt.

Elevernas intellektuella funktionsförmåga kännetecknas av att kunna uppleva, minnas, känna igen och reagera för vardagliga föremål, personer och händelser (A-nivå). Aktiviteten är utforskande och experimenterande, varför undervisningen inriktas på att göra eleven bekant med omgivningen.

Många elever med begränsad intellektuell kapacitet har ofta en lägre

funktionsnivå än deras reella kapacitet utvisar, varför det är viktigt med kontinuerlig stimulans. Långa perioder med bristande stimulans kan innebära en tillbakagång i utvecklingen.

Eleverna har ibland perceptionsstörningar, som orsakar svårigheter att tillgodogöra sig stimulans. Brister i organisationen av intryck och samordning av olika beteendescheman kan hämma utvecklingen och bör behandlas.

Utvecklingsstörningen kompliceras ofta av såväl syn- och hörselskador som rörelsehinder. Då det gäller syn- och hörselskador måste man arbeta mer intensivt på att utveckla övriga sinnesfunktioner. Handikappet måste noggrant utredas så att eventuella hjälpmedel kan sättas in. Vid motoriska handikapp bör läraren samarbeta med den sjukgymnast som behandlar eleven och som kan ge information om hur behandlingen kan följas upp i undervisningen.

Kontaktstörningar i form av avskärmning är mycket vanliga, ofta till följd av bristande stimulans. Arbete med kontaktutvecklingen blir därvid en central del av undervisningen. Vissa former såsom likgiltighet för vem som har hand om eleven förekommer också. Även dessa problem måste beaktas.

Stereotypier, oro, regressioner och aggressivitet kan ge problem. Dessa reaktioner förekommer ofta vid bristande stimulans, kommunikationsproblem, ångest etc.

Aggression kan vara en positiv källa till energi och motivation i de fall då eleven lär sig kanalisera den. Detta sker ofta om undervisningsprogrammet är väl tillrättalagt.

Stereotypier i form av exempelvis gungande rörelser eller intresse för ett speciellt föremål är mycket vanligt. Sådana beteenden kan påverkas i positiv riktning genom att nya stimuli knyts till situationen.

Samverkan elev — lärare

Vid särskild undervisning är det av stor vikt att en förtroendefull samverkan byggs upp mellan elev och lärare. De emotionellt dåligt anpassade eleverna behöver känna trygghet och elever med begränsad intellektuell kapacitet är beroende av den mänskliga kontakten för sin utveckling.

Den särskilda undervisningen får inte upplevas negativt av eleven. Den skall inriktas på en konstruktiv bearbetning av problemen och bör om möjligt endast omfatta en kort tid. Det gäller att hos eleven skapa en positiv inställning till undervisningen och förståelse för den nya undervisningssituationen. Viktigt är därvid att ha god kontakt med såväl det egna hemmet som elevhemmet. Om det ingår i behandlingsplaneringen att eleven skall gå tillbaka till sin klass bör han ges tillfälle att uppehålla kontakten med sin klasslärare och sina kamrater.

Den första tiden av särskild undervisning måste läraren ägna stor tid åt att bygga upp en god kontakt med eleven. Därigenom blir eleven mera avspänd och mottaglig för undervisning och träning.

Elever med begränsad intellektuell kapacitet introduceras i allmänhet i undervisningen genom särskild undervisning. Kontakten med eleven måste i början ske varsamt och läraren bör vara lyhörd för elevens reaktioner. När god kontakt etablerats kan läraren agera mer aktivt. En alltmer vidgad upplevelse av omvärlden ger sedan utvecklingsmöjligheter.

Eleverna är mycket beroende av sin boendesituation, varför läraren måste hålla kontinuerlig kontakt med föräldrar/vårdpersonal. Särskilt gäller detta vid vårdhem, där vårdpersonalen måste komma med i det arbetslag som

gemensamt undervisar och tränar eleven. Se vidare under avsnittet Arbetslag s 20.

Andra former av samverkan mellan skola och hem behandlas under avsnittet Samverkan s 69.

Vid beslut om särskild undervisning i elevens hem skall föräldrarna ges sitt tillstånd till att undervisningen får förläggas där. Läraren bör då eftersträva att få disponera en bestämd plats så att eleven upplever trygghet och ro i undervisningssituationen.

I lärarens arbetsuppgifter för den särskilda undervisningen skall ingå tid för förberedande och avslutande göromål. Detta skall inte inräknas i undervisningstid för en enskild elev.

Samverkan

En god omvårdnad om eleverna utgör underlaget för all verksamhet i skolan. Varje elev skall känna sig tillhöra en gemenskap och bli föremål för omtanke och få det stöd i skolarbetet som han behöver. För att detta skall kunna ske, krävs en god samverkan mellan hemmet, eleven och samhället i stort. Ansvar för att denna samverkan kommer till stånd åvilar skolan och främst då omsorgsstyrelse, skolledare och klassföreståndare.

Skola — hem

Det är hemmet som bär huvudansvaret för barnets fostran och vård. Det ankommer dock på skolan att genom sin undervisande och fostrande uppgift söka rusta eleven för hans framtida verksamhet. Detta kan inte förverkligas om inte ett intimt samarbete etableras mellan skola och hem.

Redan innan eleven skrivs in i särskola bör föräldrarna få lära känna skolmiljön och om möjligt få tillfälle till personlig kontakt med den lärare som skall bli elevens klassföreståndare. Skall eleven bo på elevhem är ett besök även där synnerligen betydelsefullt. Får föräldrarna från början en positiv inställning till boendet, skolan och dess arbetsformer, underlättas arbetet med eleven. Då läraren får en ny elev i sin klass tas kontakt med föräldrarna, som då får upplysning av mer informativ karaktär angående undervisningstider, skolskjutsverksamhet, rektors och klassföreståndares telefontider m m. Föräldrarna skall känna att de alltid kan vända sig till skolan och att de är välkomna dit.

Den fortsatta kontakten mellan skola och hem kan därefter ske genom meddelanden till hemmen angående läsårets omfattning, lovdagar, friluftsdagar m m och genom brev, *enskilda samtal* per telefon, genom brev eller vid ett personligt sammanträffande, genom klassmöten och åhörardagar och genom större informativa föräldramöten.

Vid *enskilda samtal* skall föräldrar få diskutera det egna barnets speciella problem. Därvid klarläggs att all personal som är verksam inom omsorgsverksamheten har tystnadsplikt enligt § 58 omsorgslagen. I varje skolanläggning bör därför finnas samtalsrum där föräldrar och lärare kan tala ostört med varandra.

I de fall där avståndet är för långt för att föräldrar skall kunna göra personliga besök i skolan eller av annan anledning inte besöker skolan bör läraren genom *telefon- eller brevkontakt* hålla föräldrarna underrättade om elevens framsteg och svårigheter. Meddelandena från läraren bör således inte endast gälla misslyckanden av olika slag, svaga arbetsresultat och anmärkningar. Föräldrarna bör även få reda på när en elev börjat övervinna sina svårigheter och gjort framsteg i skolarbetet.

Även om den personliga kontakten och de enskilda samtalen är av stor betydelse så är även *klassmöten* en viktig del av kontakten skola—hem. Vid klassmötena som kan arrangeras med endast en klass eller flera tillsammans tas för klassen gemensamma intressen upp.

Man kan ta upp undervisningens innehåll och uppläggning där läraren är

beroende av att vissa moment inom t ex ADL-träningen kan fullföljas under elevens fritid. Man kan ta upp lägerskola, skolresa eller studiebesök osv. En god insikt om skolans arbete bör även ge föräldrar större möjlighet att avväga träningen i hemmet och därvid undvika över- och underkrav. Uppkommer frågor av organisatorisk eller mera generell art skall läraren hänkskjuta frågan till rektor eller sarskolchef, då det inte alltid är möjligt för den enskilde läraren att ha den överblick över verksamheten som fordras för bedömning av sådana frågor.

Minst en gång per läsår bör ett större informativt *föräldramöte* arrangeras och då helst i början av höstterminen. Vid detta föräldramöte deltar, förutom berörda lärare, rektor och studierektor samt om möjligt sarskolchef och de specialister som är knutna till skolan, nämligen läkare, kurator, psykolog, skolsköterska, sjukgymnast m fl. Vid integrerade skolor är det önskvärt att även grundskolans rektor samt de lärare vid grundskolan som undervisar sarskolans elever deltar, vilket kan underlätta framtida kontakter.

För att ge en inblick i skolans vardagliga verksamhet kan det vara lämpligt att under läsåret arrangera s k *åhörardagar*. Lämpligen förläggs dessa till olika veckodagar för att föräldrar och andra intresserade skall ha möjlighet att välja en för dem passande dag. En förfrågan till hemmen i förväg kan underlätta planeringen. Om förhållandena medger kan rektor i samråd med berörda lärare besluta om en omläggning av undervisningen till eftermiddags- eller kvällstid för att underlätta för yrkesarbetande föräldrar att besöka skolan. Eleverna bereds då motsvarande ledighet från skolarbetet under viss del av skoldagen. Vid skolor där eleverna bor på elevhem kan rektor på samma sätt i samråd med berörda lärare förlägga åhörardagen till en lördag. Elever och lärare får därvid en ledig dag som ersättning för den arbetsdag som åhörardagen utgör.

Åhörardagen bör helst visa skolans vardagsmiljö och inte utformas som en uppvisnings- och demonstrationsdag.

En betydelsefull del i samverkan mellan hem och skola utgör en *föräldraförening*. Skolan kan inspirera föräldrarna att engagera sig i en sådan.

Föräldraföreningen kan hjälpa skolan bl a vid diskussioner rörande elevernas fritid, ordningsföreskrifter i skolan, rökning m m. En gemensam hållning från skola och föräldrar underlättar olika åtgärders genomförande.

Skolan skall medverka till att föräldraföreningen vid skolan får möjlighet till sammankomster, och lärare och rektor bör ställa sig till förfogande för information av olika slag. Det är viktigt att föräldrar till utvecklingsstörda barn kan råkas och diskutera gemensamma problem, eftersom de ofta upplever en isolering och svårighet att diskutera sina problem med utomstående som ej kan sätta sig in i de speciella svårigheter som det innebär att ha ett utvecklingsstört barn i en familj.

I allt samarbete mellan skola och hem gäller ett ömsesidigt givande och tagande med fullt förtroende för varandras arbete för den enskilde elevens bästa.

Det som här sagts om föräldrakontakt gäller självfallet också om förhållandet mellan skolan och dem som vid elevhem, inackorderingshem och vårdhem har ett ansvar motsvarande föräldrarnas. Varje elev i dessa boendeformer bör om möjligt ha en ställföreträdande förälder som kommer till föräldramöten och har en kontinuerlig kontakt med skolan. För att kunna

delta stödjande i ett behandlingsprogram tillsammans med läraren är det nödvändigt att denna personal är helt på det klara med målsättningen för behandlingsprogrammet.

Det samarbete som här skall etableras bör bygga på ömsesidigt förtroende och respekt för respektive personalgruppers ansvarsområde och yrkeskunskap. Läraren bör därför ta kontakt med personalen, regelbundet besöka hemmet och med personalen där diskutera skolans arbete och den enskilde elevens träning. Dessutom bör personalen inbjudas att besöka skolan och där följa undervisningen i så stor utsträckning som det är möjligt med hänsyn till övriga arbetsuppgifter. Kan elevhemspersonal tjänstgöra som elevassistenter under skoltid underlättas samarbetet och eleven känner trygghet i att inte behöva ha kontakt med alltför många personer. Förutom en allmän orientering om skolans verksamhet bör läraren även ge personalen konkreta pedagogiska anvisningar med förslag på lämpligt lekmaterial samt information om tex elevens talstatus, speciella perceptionssvårigheter m m och hur han kan tränas på icke skoltid. Denna information ges bäst vid informella kontakter så ofta som möjligt men även vid elevvårds- och klasskonferenser, då föreståndare och om möjligt även berörd personal deltar.

Den träning i exempelvis ADL som skolan ansvarar för måste för att bli meningsfull och ge resultat anknytas till elevens hem- och fritidssituation. Man bör dock vara uppmärksam på att en överdriven träning inte får ske så att eleven blir uttröttad och reagerar negativt.

Skola — samhälle

Relationerna med samhället utanför skolan måste byggas upp gradvis, så att eleverna lär känna olika sociala situationer av ökande svårighetsgrad och lär sig att fungera med allt större självständighet och säkerhet. Ett väl avvägt samspel mellan den utvecklingsstörde eleven och hans omgivning är mycket betydelsefullt för hans sociala utveckling. Genom sina ursprungliga svårigheter provocerar det utvecklingsstörda barnet ofta sin omgivning till extra omvårdnad, vilken kan vara motiverad under förutsättning att den samordnas med lämpligt utformade krav på barnets egen förmåga. I annat fall finns stor risk att barnet börjar leva sig in i rollen att vara den ständigt hjälpsökande, vilket i sin tur leder till att omgivningen blir alltmer beskyddande.

En grundförutsättning för att en utvecklingsstörd elev skall kunna etablera en frimodig och utvecklande kontakt med jämnåriga och vuxna utanför den allra närmaste personkretsen är att han kan klara sig själv någorlunda i nivå med vad som är genomsnittligt för hans ålder. Första åtgärden i fråga om social anpassning blir därför att ge eleverna en sådan träning inför kontakten med utomstående att de frigörs från det beroende av andras hjälp i vardagliga aktiviteter som inte sällan har blivit en vana för dem.

Elevernas kontakter inskränker sig ofta till den snäva sociala krets som hemmet utgör, och de har därför tillägnat sig endast en ringa del av de erfarenheter och upplevelser som andra barn i motsvarande ålder förvärvat. Det blir därför skolans uppgift att föra ut eleverna i olika sammanhang, där de så effektivt som möjligt kan ta igen vad de tidigare gått miste om.

För att göra övergången till träning utanför klassrummet mjuk och positiv kan man i klassrummet förträna olika moment som ingår i den verkliga sociala situationen. Därefter sker tillämpningen i den riktiga miljön genom träning i små grupper eller ännu hellre individuellt och när så kan ske i sam-

arbete med föräldrar eller personal vid vårdhem, elevhem och inackorderingshem.

För att ge ytterligare verklighetsunderlag åt undervisningen kan läraren, om det anses lämpligt, med eleverna företa studiebesök vid kommunala och statliga organ samt söka kontakt med representanter för organisationer och folkrörelser för att få deras medverkan i undervisningen. Besök vid olika affärsföretag, jordbruk, industrier, banker etc kan ge eleverna en åskådlig föreställning om samhälls- och näringsliv.

Det närmande mellan skola och samhälle som dessa och andra liknande besök och kontakter medför, bör göra det lättare för eleverna att anpassa sig till det samhälle i vilket de som vuxna i de flesta fall kommer att leva.

Samtidigt betyder ett sådant närmande att skolan uppmärksammas av olika företrädare för närsamhället och kan bli föremål för ökat intresse bland dem. För skolan är det av stor betydelse att kunna arbeta med insiktsfullt och gott stöd från närsamhällets sida.

Skolan måste samverka med vissa samhällsinstitutioner på orten även i andra sammanhang: med ungdomsstyrelser och fritidsnämnder beträffande elevernas fritidssysselsättning med barnavårdsnämnder och andra sociala nämnder med vilka de elevvårdande organen inom skolan skall uppehålla kontakt samt med arbetsmarknadsmyndigheter vid planering av studie- och yrkesorientering och i samband med eventuell arbetsplacering efter avslutad skolgång. Samverkan med polisen förekommer vid trafikundervisningen. Det är viktigt att eleverna i trafikundervisningen också får en positiv syn på samhällets ordningsmakt och lär sig att i polismannen se en person som det är naturligt att vända sig till för att få hjälp. I de lokala samrådsgrupperna för samarbete mellan skola, socialförvaltning, fritidsnämnd och polis bör också särskolan vara företräd.

Kontakterna med pressen är viktig. Genom intervjuer, reportage och artiklar i dagstidningarna kan information om skolan och dess förhållanden nå fram till en större allmänhet. Det är angeläget att denna information blir sakligt riktig. Därför är det bättre att de för skolan ansvariga direkt, gärna spontant, lämnar pressen erforderliga upplysningar än att tidningsmännen nödgas att hålla till godo med ovederhäftiga upplysningar som lämnas av utomstående eller förmedlas i andra hand.

Av betydelse är att landsting och omsorgsstyrelse samt den kommunala skolstyrelsen känner till skolan, dess arbetsförhållanden och behov. Representanter för dessa bör därför ges tillfälle närvara vid skolarbetet. Härigenom uppnås ett ömsesidigt utbyte av impulser och insikter mellan företrädare för skolan och dem som i huvudmannaställning har ansvaret för dess verksamhet.

Elev — lärare

Det hänsynstagande till varje enskild elev som måste vara utmärkande för särskolans undervisning och fostran medför att lärarens personliga påverkan på eleven blir stor. Läraren bör vara medveten om att detta kan vara både en tillgång och en belastning när det gäller att påverka elevernas utveckling.

Den psykiskt utvecklingsstörde eleven uppvisar i regel inte samma grad av social distans gentemot sin omgivning som andra elever i motsvarande ålder, vilket oftast medför att han visar läraren en direkt och öppen tillgivenhet. En dylik positiv känslolinställning från elevens sida utgör ett fint utgångsläge för lärarens fostrande uppgift.

Lärarens egna attityder som han mer eller mindre automatiskt förmedlar

till eleverna är betydelsefulla i framför allt två avseenden. Det ena är att eleverna övertar lärarens inställning till ting och personer i omvärlden. Lärarens föredöme är även betydelsefullt vid den attitydträning som avser att lära eleverna att uppträda rätt i olika situationer. Den andra är att elevernas uppfattning om sig själva påverkas av lärarens attityd till dem. Elevens tilltro till sig själv och till sin förmåga är i hög grad en återspeglning av hur omgivningen — och då framför allt den vuxna omgivningen — uppfattar hans förmåga. Läraren måste genom sin egen attityd mot eleverna aktivt medverka till att deras tilltro till sin förmåga blir realistisk.

Vid bedömning av elevernas prestationer och när det gäller att låta dem känna framgång inför fullföljda uppgifter ställs stora krav på läraren. Beröm och kritik skall avvägas så att eleven upplever lärarens bedömning som en uppmuntran även om den inte innehåller enbart beröm. Man får som lärare inte dra sig ur denna svårighet genom att ge eleverna för mycket beröm, vilket man lätt kan frestas till eftersom de ofta tidigare blivit alltför litet uppmuntrade.

Eleverna bör successivt tränas att värdera sina egna prestationer. Detta underlättas om man vid bedömningen av en prestation preciserar vilka detaljer som är bra och vad som kan bli bättre. Ges enbart ett generellt beröm eller klander försvåras elevernas möjligheter att få en realistisk uppfattning om sig själva, vilket på lång sikt kan hindra deras realitetsanpassning.

Den stora tillgivenhet som psykiskt utvecklingsstörda elever ofta visar läraren kan under vissa omständigheter leda till en fördröjning av elevens utveckling till självständighet. Sådan tillgivenhet bottnar ofta i ett otillfredsställt kontaktbehov och situationen bör ses mer från elevens synpunkt än från lärarens. Läraren känner självfallet glädje över att vara omtyckt av sina elever, och det är därför förklarligt om läraren frestas att binda eleverna till sig för hårt. En sådan känslöbindning, som när den är lagom utgör den bästa förutsättningen för elevernas anpassning, kan om den överdrivs leda till effekter av icke önskvärt slag för elevernas sociala anpassning på lång sikt. Man bör uppmärksamma att känslöbindningen till en viss lärare lätt leder till att eleven i alla sammanhang tyr sig till den läraren och därmed inte vänjer sig vid andra vuxna. Därigenom försvåras elevens träning i att fungera självständigt. Nödvändig känslökontakt för framgångsrik fostran bör upprätthållas men måste balanseras så att den inte medför negativa konsekvenser för eleven.

Läraren skall vara uppmärksam på elevens fysiska och emotionella utveckling. Enbart hänsynstagande till den intellektuella kapaciteten kan leda till att eleven bibehåller ett inadekvat, naivt beteende.

Bland psykiskt utvecklingsstörda såväl som inom andra elevgrupper finns elever som ställer sig avvisande och till och med fiendliga till skola och lärare. Det finns också elever som förhåller sig känsloneutrala och slutna och som kan vara svåra att komma underfund med. I sådana fall måste läraren vara medveten om den samspelseffekt som kan uppkomma då han inte fungerar bra i förhållande till en viss elev.

För att undvika friktioner måste läraren, förutom att vara uppmärksam på sig själv och sina reaktioner gentemot eleverna, snarast möjligt skaffa sig upplysningar om eventuella orsaker till en elevs beteende. Det är vidare nödvändigt att han fortlöpande håller sig underrättad om olika faktorer och förhållanden som kan framkalla avvikelser i barns beteende.

Uppvisar en elev beteenden som kan tyda på allvarliga mentala stör-

ningar eller sjukdomstillstånd åligger det läraren att omedelbart anmäla detta till rektor, som vidtar åtgärder så att eleven kommer under adekvat behandling.

Kollegier och konferenser

Enligt 56, 57 och 58 §§ Omsorgsstadgan skall kollegier och konferenser anordnas under läsåret.

Olika slag av konferenser är ett viktigt inslag i skolans inre arbete. De är nödvändiga bl a för aktualisering och samordning av elevvårdande uppgifter, för planering och utformning av samarbetet med hemmen, för överläggningar om undervisningens uppläggning och kursernas innehåll samt för planering och uppföljning av de individuella behandlingsprogrammen.

Klasskonferenser och *elevvårdskonferenser* utgör två huvudtyper av konferenser i särskolan. Klasskonferensen syftar närmast till att ge lärarna tillfälle att handlägga frågor rörande samtliga elever i en klass och att utbyta åsikter och erfarenheter om eleverna och om arbetets uppläggning. Vid elevvårdskonferensen behandlas frågor som rör skolsvårigheter hos enskilda elever.

Rektor kallar till kollegier och konferenser. Det kan ofta vara lämpligt att vid läsårets början ange en bestämd veckodag som efter behov utnyttjas för kollegier eller konferenser.

I klasskonferens och elevvårdskonferens deltar rektor, studierektor och de lärare som undervisar eleverna i fråga samt skolläkare, kurator, psykolog, skolsköterska och elevhemsföreståndare. Även annan tjänsteman vid särskolan kan av rektor kallas att närvara.

Klasskonferenserna fördelas över läsåret så att samtliga elever i skolan minst en gång per läsår behandlas i konferensen.

Vid klasskonferens redogörs för elevens totala skolsituation från pedagogisk, psykologisk, social och medicinsk synpunkt. Framsteg, allmän utveckling och anpassning diskuteras. Speciella svårigheter som kräver mera ingående överläggningar hänvisas till elevvårdskonferensen.

För lågstadiets elever bör speciell uppmärksamhet ägnas åt skolstarten och anpassningen till skolmiljön samt hänvisningen till skolförhållanden eller klass. För högstadiet bör planering av den praktiska yrkes- och verksamhetsorienteringen förekomma som en viktig del i klasskonferensen.

I de fall då ämnes- eller övningslärare, psykolog, kurator, skolsköterska eller skolläkare inte kan delta i konferensen åligger det klassläraren att hos dessa inhämta upplysningar om de elever som skall tas upp på konferensen. Det är önskvärt att även grundskolans lärare som tjänstgör i särskolan deltar i klasskonferensen. Vid integrerade skolor är det därför lämpligt att såväl grundskola som särskola anslår gemensam dag för konferenser så att lärarna i respektive skolor inte är bundna av undervisning.

Vid klasskonferensen förs protokoll genom ordförandens försorg. Protokollet tillställs särskolchef och rektor. Protokollsutdrag för enskild elev förs av klassföreståndaren in i respektive elevs pedagogiska journal.

Elevvårdskonferenser inom ett rektorsområde bör hållas regelbundet och helst på bestämd tid varje eller varannan vecka. Schemat bör läggas så att berörda lärare kan delta. Rektor eller den han utser kallar till konferens och bifogar föredragningslista. Av föredragningslistan skall framgå vilka elever som skall diskuteras så att varje konferensdeltagare är beredd att lämna en kort redogörelse av sin uppfattning om dessa elevers aktuella situation.

Vid elevvårdskonferensen behandlas enskilda elevers skolsvårigheter vilket kan leda fram till beslut om utredningar med anledning av dessa samt de åtgärder som bör vidtas. I konferensen görs därvid en fördelning av arbetsuppgifterna mellan deltagarna med hänsyn till vars och ens ansvarsområde. Elevvårdskonferensen bör kontinuerligt följa upp vidtagna åtgärder samt vid behov modifiera det individuella behandlingsprogrammet.

Även föräldrarna, liksom eleven själv och annan skolpersonal, kan av rektor ges tillfälle närvara vid elevvårdskonferens när det anses lämpligt. I de fall eleven bor på vård-, elev-, eller inackorderingshem skall föreståndare och om möjligt berörd vårdpersonal delta i konferensen.

Protokoll eller minnesanteckningar skall föras vid elevvårdskonferensen. Utdrag ur dessa skall införas i respektive elevs pedagogiska journal.

Föräldrarna informeras om beslut som fattats i elevvårdskonferensen och skall ge sitt tillstånd till att beslutade åtgärder får genomföras. Klassföreståndaren skall därefter kontinuerligt hålla föräldrarna underrättade om hur insatta åtgärder påverkat elevens situation och med föräldrarna diskutera hur skolan ytterligare kan stödja eleven.

Elevråd

I särskolans strävan ingår att göra eleverna i möjligaste mån självständiga och så socialt anpassade att de efter hand kan ta ett allt större ansvar. Ett led i denna utveckling kan vara att låta eleverna arbeta i elevråd.

Med utgångspunkt i elevernas mognad, klassernas sammansättning, placering och antal kan en bedömning göras huruvida det är lämpligt att inrätta ett elevråd vid högstadiet och yrkesskolan.

För att ett elevråd skall fungera krävs en förberedande verksamhet vid slutet av mellanstadiet och början av högstadiet. Detta sker lämpligen genom att läraren inom klassens ram bedriver någon form av elevrådsverksamhet. Enklare övningar i sammanträdesteknik eller förtroendeuppdrag av skilda slag kan bli en förträning för uppdrag i ett eventuellt elevråd.

Det är tveksamt om det är möjligt att komma fram till ett självständigt fungerande elevråd. Någon vuxen behöver ofta finnas i bakgrunden för att stödja verksamheten.

Elevrådet kan på olika sätt bidra till att skapa ökad trivsel och en positivare inställning till skolan och skolarbetet. Det är naturligt att elevrådet medverkar i skolmiljöns utformning, tar ansvar för detaljer i samband med fester eller utflykter etc.

För att undvika att någon elev agerar alltför självständigt bör eleverna få möjlighet och tid att diskutera olika frågor som är av gemensamt intresse för dem. Sådan verksamhet kan lämpligen falla inom ramen för undervisning i text samhällskunskap och svenska.

Hur de organisatoriska frågorna än löses är det avgörande för elevrådets verksamhet att skolan ger klart uttryck för att elevrådets arbete har stor betydelse. Skolans personal bör stödja och stimulera med uppslag och idéer.

Elevvård

Allmänt innebär elevvård att skolan skall söka hjälpa varje elev att lära känna sig själv, att på egen hand bilda sig en uppfattning om de uppgifter som skola och samhälle ställer, att komma till rätta med sina personliga problem och så långt som möjligt utveckla sina olika egenskaper. Det är alltså fråga om den anda och de arbetsformer som allmänt bör prägla det dagliga arbetet i skolan. En effektiv elevvård kräver emellertid olika former av samverkan och kännedom om hur en för barn allmänt utvecklingsfrämjande miljö skapas, på vilket sätt störningar hos barn uppkommer och tar sig uttryck samt hur man genom tidigt insatta åtgärder kan eliminera eller mildra problem och i bästa fall förhindra att de uppkommer.

Detta innebär att elevvård i sin vidaste bemärkelse gäller hela skolans sociala och fysiska miljö. Socialt gäller det den anda av samhörighet och den vilja till samverkan som bör prägla det dagliga arbetet. Det gäller elevernas och lärarnas och övrig skol- och vårdande personals inställning till skolarbete och samarbete. Det gäller att skapa en gemenskap som omfattar alla, även de i något avseende avvikande. Den fysiska miljön omfattar skollokalernas utformning, ventilation, ljus, ljud och värmeförhållanden i denna arbetsmiljö, måltidlokaler med en lugn och avslappnad karaktär, möjligheter till aktiv verksamhet och avkoppling under raster, skolväg m m.

Elevvården omfattar vidare de allmänna åtgärder som vidtas för alla elever i form av pedagogisk verksamhet, skolhälsovård och allmän skolpsykologisk och skolkurativ verksamhet.

Slutligen innefattas i elevvården de *speciella åtgärder* som vidtas för att hjälpa vissa elever. Ansvaret för den elevvårdande verksamheten vilar på rektor, klassföreståndaren och varje annan i skolan anställd. För att kunna få klarhet om de orsaker som kan ligga bakom vissa elevers svårigheter och för att i mån av behov kunna planera och genomföra mera speciella åtgärder behöver skolledning och lärare hjälp av expertis inom skolhälsovård, skolpsykologisk och skolkurativ verksamhet samt yrkes- och verksamhetsorientering. Dessa särskilda elevvårdsfunktionärer skall i nära samarbete med varandra samt med skolledare, lärare och övrig personal arbeta på att skapa en gynnsam miljö och medverka i de allmänna och speciella åtgärder som anses motiverade.

De flesta elevvårdande uppgifter förutsätter att skolan enligt angivna riktlinjer samarbetar med hemmen. En rätt förståelse av elevernas situation och deras reaktioner är i regel inte möjlig utan kunskap om deras hemmiljö.

Skolans strävan att förebygga svårigheter eller att komma tillrätta med olika elevproblem har ringa verkan om inte samarbetet med hem eller annat boende är tillfredsställande. Den personliga kontakten med föräldrar och vårdpersonal har en given plats i all elevvård liksom föräldramöten och åhörardagar.

I olika sammanhang har skolan även anledning att inom elevvårdens ram hålla kontakt med organisationer och myndigheter utanför skolan. Sådan samverkan kan gälla olika former av fritidsverksamhet, sociala och barnavårdande myndigheter samt den psykiska barna- och ungdomsvården.

Detta samarbete bör i första hand åvila skolkurator, skolläkare/skolsköterska och skolpsykolog, men kontakten kan i förekommande fall även tas av skolledare eller klassföreståndare. En ömsesidig samverkan mellan sarskolans olika befattningshavare och representanter för fritids-, social- och barnavårdande organ är en förutsättning för ett aktivt arbete att stödja och hjälpa eleverna i skola, hem och på fritid.

Vid sarskolverksamhet som lokalt är anknuten till grundskola bör den kommunala serviceorganisationen kunna utnyttjas i begränsad omfattning.

Elevakt och pedagogisk journal

Allmänna anvisningar

Grundvalen för såväl allmänna som speciella elevvårdande åtgärder är kunskapen om den enskilde elevens fysiska och psykiska förutsättningar, uppförande och prestationer i skola, i hem och på fritid. Varje lärare och då främst klassföreståndaren har att på olika sätt samla sådana uppgifter. Dessa kompletterar den information som erhållits i inskrivningshandlingar och genom övriga i skolan verksamma befattningshavare.

Under elevens första tid i skolan är det viktigt att läraren skaffar sig så mycket information som möjligt om elevens utvecklingsnivå i olika avseenden. Information om barnets utveckling före skolstarten får klassföreståndaren i första hand från föräldrar, vårdpersonal och förskolans lärare samt eventuellt även från sjukgymnast och talpedagog. Ytterligare information kan hämtas ur inskrivningshandlingarna i de fall eleven inte är placerad i sarskola på försök.

Elevakten, som följer varje elev under hela skoltiden skall utöver inskrivningshandlingar även innehålla fortlöpande anteckningar om elevens utveckling och anpassning grundade på kontinuerliga observationer i klassrummet, på raster, utflykter etc. Klassföreståndaren är skyldig att kontinuerligt föra den pedagogiska journal som ingår i elevakten (bilaga F).

Pedagogisk journal

Pedagogisk journal, som är en del av elevakten, förs kontinuerligt under elevens hela skoltid. Efter en noggrann beskrivning av eleven i samband med inskrivningen i skolan följer man sedan upp framställningen vid de förändringar som efter hand äger rum. Slutligen beskrivs eleven så fullständigt som möjligt när han lämnar skolan. Kontinuerliga anteckningar om elevens utveckling och anpassning är en förutsättning för att beskrivningen i den pedagogiska journalen skall kunna bli välanserad och så långt möjligt rättvisande. Ett i och för sig rimligt krav på en koncentrerad redovisning av iakttagelserna måste balanseras mot kravet att beskrivningen inte får bli så knapphändig att den ger en skev och förenklad bild av eleven. En konkret episodbeskrivning kan därvid ge större upplysningar om eleven än en allmänt hållen redovisning.

Samarbete bör givetvis ske med övriga på skolan undervisande lärare och övrig personal. En elevs beteende gentemot annan skolpersonal än den som han är direkt beroende av kan ofta ha annan karaktär än den klassläraren möter. Alla iakttagelser av en elev innebär en subjektiv bedömning. Ju fler personer som iakttar eleven, desto större möjligheter finns att bedömningen blir nyanserad och rättvisande.

Vid bedömningen av eleven kan följande förslag på områden som bör iakttagas kunna tjäna som vägledning:

Kognitiv utveckling. Genom att iakttä hur eleven förmår tillägna sig olika moment i undervisningen, kan man upptäcka ojämnheter i hans kognitiva utveckling. Förmåga att uppfatta, urskilja och benämna föremål med hänsyn till deras form, färg, lukt och smak måste kartläggas liksom elevens uppfattning av tid, rum och läge. Kunskaper och framsteg i olika såväl teoretiska som praktiska ämnen iakttas och bedöms med hänsyn till elevens förmåga (individrelaterat). Detta behandlas även vid bedömning av elevens arbetsresultat (s 89). Speciella läs- och skrivsvårigheter noteras.

Elevens språkförståelse samt förmåga att använda tal eller gester som kommunikationsmedel har betydelse för elevens fortsatta kognitiva utveckling. Föreligger speciella talsvårigheter bör detta beaktas och talpedagogens eventuella utlåtande fogas till elevbeskrivningen.

Arbetsätt. För att rätt kunna bedöma elevens möjligheter bör hans sätt att bearbeta en uppgift iakttas (uppmärksamhet, koncentrationsförmåga, uthållighet, händighet, initiativförmåga, behov av handledning, förmåga att uppfatta instruktioner, villighet, ordning och arbetsförmåga). Iakttagelserna bör även inriktas på i vilken utsträckning eleven äger förmåga att utnyttja sina personliga resurser.

Fysisk och motorisk utveckling. Elevens allmänna uppträdande präglas ofta av hans förmåga eller oförmåga att behärska sin kropps rörelser. Det är därför väsentligt att läraren har sin uppmärksamhet riktad på elevens rörelsekoordination, balansförmåga, fin- och grovmotorik, precision, kroppsuppfattning och rörelsesätt (t ex gå, springa). Förmågan till ändamålsenliga rörelser i arbete är en viktig information vid bedömning av pryö-verksamhet eller yrkesträning-utbildning. Samråd bör ske med skolläkare—sjukgymnast.

Övriga fysiska förutsättningar får bedömas utifrån skolläkares och skolsköterskas journalen (se avsnittet Skolhälsovård, s 81). Men när elevens prestationer försämras, när intresset avtar och arbetsförmågan markant sjunker eller det allmänna beteendet förändras i negativ riktning bör detta noteras samtidigt som kontakt tas med skolläkare och/eller skolsköterska.

ADL-funktioner. Särskild uppmärksamhet bör ägnas elevens förmåga att äta och klara ett elementärt bordsskick, att klara av- och påklädning samt den personliga hygien. ADL-protokoll för olika nivåer bör utnyttjas för bestämning av elevens förmåga i dessa funktioner och bifogas den pedagogiska journalen.

Sociala relationer. För få reda på orsakerna till ett beteende är det viktigt att klarlägga och följa elevens relationer till omvärlden. Redan före skolstarten kan eleven i olika avseenden ha påverkats av skilda sociala uppväxtmiljöer, vilket kan ha haft stor betydelse för hans personlighetsutveckling. Även om skolmiljön har alla möjligheter till påverkan av eleven bör läraren uppmärksamma att skolan ingår som en del i elevens totala miljö. Läraren bör därför skaffa sig kännedom om elevens hem- och fritids- och eventuella arbetsmiljö. Elevens sociala anpassning får bedömas efter hans relationer till den personkrets som omger honom — föräldrar, syskon, kamrater och alla vuxna verksamma inom skolan, boendemiljön och på fritiden.

Elevens emotionella reaktioner bör observeras och lynne och sinnestämning noteras. Dessa iakttagelser bör göras av olika personer och

i skiftande sammanhang för att en rättvisande bild skall kunna ges av elevens emotionella balans. Här spelar de personliga relationerna en viktig roll och risk för felbedömning måste uppmärksammas.

Intressen. Genom att följa utvecklingen av elevens intressen kan läraren erhålla ytterligare material för bedömning av hans totalsituation. Elevernas intressen och fritidssysselsättningar kan ge antydningar om på vilka områden skolan kan stimulera till ytterligare aktiviteter. Läraren bör dock vara uppmärksam på att intressen och fritidsaktiviteter ofta är styrda av de vuxnas ambition att även på fritiden träna eleven. Det är därför väsentligt att läraren är lyhörd för elevens egen uppfattning om sina intressen och eventuella aktiviteter i hem- och fritidsmiljö.

De bedömningsschema som finns utarbetade för olika funktioner och aktiviteter inom olika nivåer bör kunna utnyttjas som komplement till den pedagogiska journalen och den psykologiska bedömningen av eleven.

I detta sammanhang bör påpekas att lärare enligt 58 § Omsorgslagen har tystnadsplikt, vilket bl a innebär att han inte för obehörig får omtala vad han fått veta om elevens personliga förhållanden.

Skolpsykologisk verksamhet

Skolpsykologens huvuduppgift är att medverka till gynnsamma förutsättningar för en individuellt anpassad utveckling av varje elev genom att lära känna eleverna och deras miljö. Han skall verka för en positiv utformning av miljön och en god atmosfär i skolan och därigenom förebygga uppkomsten av störningar i samvaron och samarbetet i skolan.

Skolpsykologen bör vid behandling av skolplaneringsfrågor bidra med synpunkter på skollokaler och elevhemmens lokalisering, planering, utformning och utrustning i syfte att åstadkomma en miljö som förebygger att störningar och problem uppstår för enskilda elever eller grupper av elever i skolan. På motsvarande sätt kan skolpsykologen medverka vid den organisatoriska planeringen av särskolundervisningen, särskilt då det gäller specialklasser och anordningar för samordnad specialundervisning och särskild undervisning. Genom information och stödjande verksamhet bör skolpsykologen främja ett gott arbetsklimat i skolan. Frågor som rör elevvård och samverkan mellan grupper och individer i det dagliga arbetet blir därvid särskilt angelägna. För att eleverna, skolpersonalen och föräldrarna på ett insiktsfullt och engagerat sätt skall kunna medverka vid utformningen av skolmiljön, bör skolpsykologen i olika sammanhang informera om och diskutera mentalhygieniska och psykologiska frågor, exempelvis tonårens psykologi, samlevnadsfrågor och olika slag av psykiska handikapp.

Som psykologiska åtgärder räknas — utöver redan nämnda åtgärder i skolmiljön och den organisatoriska utformningen — behandlingen av elever och stöd och hjälp till föräldrar och skolans personal.

Skolpsykologen skall bidra till skolans samlade kännedom om eleverna genom att kartlägga deras psykiska tillstånd. Han insamlar sina uppgifter från samtal med lärare och övriga experter, egen observation och intervju samt kompletterar undersökningen, när han så bedömer lämpligt, med tester och olika slags prov. En undersökning kan omfatta en allmän bedömning av begåvning, motorik, motivationella och emotionella funktioner och den allmänna anpassningen. Om så är motiverat kan en speciell undersökning av vissa aspekter utföras. Denna kan gälla en mer detaljerad undersökning av perception, emotion, motivation, minne, inlärningskapacitet, tänkande och motorik. Vidare kan en bedömning göras av personlig-

hetsdynamiken och anpassningen till miljöns sociala och tekniska sidor i hem, skola och arbete och under fritid. Den allmänna anpassningen och eventuella anpassningssvårigheter samt dessas orsaker bör därvid bli föremål för diskussion.

Vilka egenskaper som skall undersökas mer i detalj beror på frågeställningen. Denna kan gälla å ena sidan skolfunktionen — skolmognad, nivåbestämning, differentialdiagnostik, omplacering, yrkesval m m — å andra sidan allmänna anpassningssvårigheter.

När det gäller enskilda elever med speciella svårigheter kan skolpsykologen bidra med rekommendationer om åtgärder och behandling av eleven. Han kan även själv medverka med psykoterapeutisk behandling av vissa elever.

Skolpsykologen bör också medverka vid upprättandet av individuella behandlingsprogram baserade på utvecklingspsykologiska och inlärningspsykologiska principer.

Vid all behandling bör beaktas att elevernas svårigheter kan vara av sådan natur att planerade åtgärder måste modifieras med hänsyn till efter hand ändrade förutsättningar. En noggrann uppföljning av åtgärderna är därför nödvändig.

Kontakten med föräldrar handhas i första hand av läraren ofta i samarbete med skolkurator, skolpsykolog, skolsköterska eller läkare beroende på vem som i det enskilda fallet bedöms lämplig. I vissa fall av psykologiskt komplicerad natur kan det vara lämpligt att skolpsykologen hjälper föräldrarna genom att ge saklig psykologisk information eller stödkontakt.

En annan uppgift för psykologen kan vara att ge skolans personal råd och stöd i det dagliga arbetet. Detta kan ske genom att i regelbundet återkommande kontakter med personalgrupper förmedla kunskaper om de utvecklingsstörda samt bearbeta attityder och relationer. Genom sådan rådgivning kan psykologen också hjälpa personalen i deras kontakt med anhöriga. Skolpsykologen arbetar här för eleverna genom personal och föräldrar.

Skolhälsovård

Elevernas hälsovård ombesörjs i skolans hälsovårdslokaler av skolläkare och skolsköterska.

I särskola som är lokalmässigt anknuten till grundskola/gymnasieskola bör skolhälsovården handhas av skolläkaren och skolsköterskan där. Är särskolans lokaler fristående anknyts hälsovården, där ej annan ordning finns, till närmast belägna grundskola. Skolsköterska som är ansvarig för särskola men har sin huvudtjänst placerad på annan institution, bör regelbundet besöka särskolan. För hälsovården vid särskola och institution för boende i direkt anslutning till denna svarar lämpligen gemensam medicinsk personal.

I förskola som är en fristående enhet bör det hälsovårdande arbetet i den omfattning som är möjlig förläggas till förskolans lokaler.

Där förhållandena medger det bör regelbundet återkommande läkarmottagning hållas. I samband med hälsokontrollerna åligger det skolläkaren att ta initiativ till utbyte av information med annan personal om sådana förhållanden som särskilt bör uppmärksammas. Läkarens arbetsuppgifter omfattar samma moment som tillämpas i grundskolan. Vid behov rekommenderas specialistbehandling, inom eller utom skolan, beroende på resurser. Då eleverna ofta har dubbelhandikapp är behovet av samarbete med olika specialister mycket stort.

Skolläkare och skolsköterska planerar gemensamt det hälsovårdande arbetet, men i många fall måste skolsköterskan ta egna initiativ och handla självständigt. Genom samtal med skolans personal och genom egna iakttagelser av eleverna bör hon inhämta kännedom om vilka elever som kan vara i behov av tätare kontroller (kontrollelever). Hon skall också stå i förbindelse med institutioner utanför skolan såsom sjukhus, psykisk barn- och ungdomsrådgivningsbyrå och socialbyrå om anledning härtill finns. Det förekommer ofta att elever uppsöker skolsköterskan för till synes obetydliga åkommor. Det rör sig då i många fall om ängsliga och kontakt-sökande elever för vilka denna kontakt med skolsköterskan kan vara av stor betydelse. Man bör inte utan vidare försöka hindra dessa besök utan i stället undersöka och klarlägga elevernas verkliga motiv. Skolsköterskan bör också ha sin uppmärksamhet riktad på att av läkare givna ordinationer fullföljs, att lämpliga kostvanor grundläggs samt att skolans personal informeras om eventuell medicinering och effekterna härav. Hon bör även verka för att eleverna får behövlig fysisk träning och rekreation. Genom hembesök eller på annat sätt kan hon skaffa sig uppfattning om elevernas hemmiljö och med föräldrarna diskutera hälsofrågor som kan vara av betydelse för elevernas skolsituation. Under sin tjänstgöring i skolan skall skolsköterskan ta hand om elever som råkat ut för olycksfall eller plötsligt insjuknat och ombesörja att de får den vård de behöver. Måste eleven föras till sjukhus bör skolsköterskan se till att någon vuxen följer med om föräldrarna inte kan nås.

Elev som mottagits på försök eller inskrivits i särskola skall snarast möjligt läkarundersökas. Därefter skall han läkarundersökas minst en gång årligen och, om ej särskilda förhållanden föranleder annat, vid avgång från skolan. Elev skall dessutom undersökas så ofta skolläkare anser att det behövs. Hänvisning till skolläkaren och skolsköterskan för undersökning kan även ske genom initiativ från personal som är delaktig i elevens undervisning och vård eller initiativ från föräldrar. Elev kan också på eget initiativ uppsöka skolhälsovårdspersonalen för rådgivning.

Föräldrarna bör erbjudas att närvara vid undersökning av eleven framför allt vad beträffar de yngre eleverna. Ju äldre eleven blir desto mer bör det vanliga förtroendeförhållandet mellan läkare och patient råda, och andra personer bör följaktligen inte närvara vid undersökningen. Vid samtliga tillfällen skall eleverna undersökas en och en.

För varje elev förs hälsokort med fortlöpande anteckningar om elevens hälsotillstånd. Hälsokorten skall förvaras av skolsköterskan på ett betryggande sätt, t ex i låst skåp. Flyttar elev till annan skolenhet sänds hälsokortet snarast till berörda befattningshavare där.

Hälsokort för elev som fullgjort sin skolgång i särskola skall sändas till omsorgsstyrelsen.

Skolhälsovårdens medverkan är av betydelse i fråga om elever som har svårigheter i skolan. Vid utredning angående eventuell hänvisning till specialskola bör eleven undersökas av skolläkaren.

Skolläkares och skolsköterskas medverkan i yrkesvägledningen är äm- nad för elever som på grund av svaghet, sjukdom eller annan omständig- het kräver särskild rådgivning. Denna del av verksamheten skall ske i nära samverkan med andra för yrkesvägledningen ansvariga befattningshavare såsom yrkesvals lärare, skolpsykolog, skolkurator och i vissa fall även sjukgymnast.

Hälsoundersökning av elev består av skolsköterskans förundersökning

och läkarundersökning. Vid förundersökningen utförs längd- och viktmätning, prövning av syn och hörsel samt urin- och eventuellt blodundersökning.

Undersökning av synen kan inte alltid göras på samma sätt som med grundskolelever. Samarbete med klassföreståndaren kan vara nödvändigt så att man är säker på att eleven har det behövliga ordförrådet samt klarar uttalstekniken vid synprövningen. Ängslan att misslyckas är stor hos många elever. Undersökningen bör därför göras i en avspänd miljö och eleverna får gärna ha lekt och undervisats med det material som används.

Somliga särskolelever har benägenhet att ofta drabbas av övre luftvägsinfektioner och komplikationer, t ex öroninflammation. Då de inte alltid ger tillkänna symtom som smärta eller nedsatt hörsel och då andra objektiva symtom saknas, kan de i långa perioder gå utan åtgärd innan de tillfrisknar spontant. Då en hörselnedsättning, även om den är lindrig, kompenseras sämre av en utvecklingsstörd elev, kan ett dylikt tillstånd leda till ett ändrat beteende hos eleven och kanske till ett avbrott i den intellektuella utvecklingen.

Vissa elever behöver lära känna skolsköterska och skolläkare under ett flertal besök innan de törs medverka vid de olika undersökningsmomenten. Inom skolhälsovårdsarbetet bör man känna det som en uppgift att arbeta bort vissa barns läkarskräck så att de förtroendefullt kan medverka vid av sjukdom föranledd undersökning och behandling.

Då många särskolelever även har tilläggshandikapp skall här några mer vanligt förekommande tillstånd beskrivas kortfattat.

Anfallsvis påkommande störningar i hjärnaktiviteten kan yttra sig på olika sätt. Mest dramatiskt är det epileptiska anfallet. Ett ökat muskulärt spänningstillstånd uppstår plötsligt, eleven förlorar medvetandet, blir stel och faller omkull, kanske med ett skri, bli blå i ansiktet och får krampryckningar som varar någon eller några minuter. Lämpligen lägger man eleven i framstupa sidoläge och lossar åtsittande kläder kring halsen, och om så kan ske utan att man skadar tänderna införs en gummispattel eller ett annat relativt mjukt föremål i munnen. När anfallet är över återkommer medvetandet och eleven minns inget av anfallet och kortvarig desorientering kan förekomma. Dåsighet och sömnbehov följer. Låt eleven sova ut på ett lugnt ställe under tillsyn. Skulle anfallet upprepas eller inte vilja sluta bör eleven komma under läkarvård. I samband med anfallet kan urinblåsa och tarm tömma sig. Skulle eleven kräkas föreligger risk för att maginnehåll täpper till luftvägarna. Framstupa sidoläge hindrar att maginnehåll kommer ner i luftvägarna och underlättar tömningen av dem. Se till att eleven snabbast möjligt kommer till sjukhus om andningssvårigheter föreligger. Andra former av anfallsvisa störningar i hjärnaktiviteten kan yttra sig i kortvariga absenser, muskelryckningar och störning av känsel och syn. Medvetandet kan grumlas eller försvinna helt, överklighetskänsla eller andra illusionära upplevelser göra sig märkbara och hallucinationer, skräck-, ångest- eller lyckoanfall uppkomma. Ofrivillig motorik från enkla stereotyp upprepade rörelser till komplicerade skenbart normala handlingsmönster eller mera sällsynt anfall av kräkningar, buksmärtor, huvudvärk m fl vegetativa störningar kan också uppstå. Det är önskvärt att läraren skriftligt beskriver anfallets karaktär och noterar hur ofta de förekommer. Sådan upplysning är värdefull för den behandlande läkaren vid uppföljningen av den medicinska behandlingen och kan medverka till att rätt medicin insätts.

Särskolelever företer vid sidan om den försenade intellektuella utveck-

lingen oftare än andra även rörelsehinder. Genom hjärnskador uppstår störningar i innervationen till muskulaturen vilka medför nedsatt muskelkraft, ökat spänningstillstånd eller samordningssvårigheter. Genom sjukgymnastisk behandling och vid talsvårigheter talpedagogisk behandling försöker man att träna upp muskelfunktionen. Av värde härvid är att den inledda behandlingen, om så bedöms lämpligt, följs upp genom daglig övning ledd av den personal som omger eleven. Sjukgymnasten eller talpedagogen kan ge personalen handledning.

Tandhälsovården för särskolans elever är kostnadsfri och det torde anses åligga huvudmannen att helt ansvara härför. Den bör i så stor utsträckning som möjligt tillgodoses inom folktandvården och den förmånsram som gäller för denna.

Tandhälsovården är dels förebyggande, dels behandlande. Speciellt den förebyggande delen bör beaktas så till vida att man fäster särskild uppmärksamhet vid elevernas kostvanor och munhygien. Många särskolelever har av olika skäl större benägenhet för tandskador, och svårigheten att behandla uppkomna skador är betydande.

Vad kosten beträffar bör kostcirkeln "De sju födoämnesgrupperna" tillämpas.

Tandborstningen kan bli försvåras av fin- och grovmotoriska rörelsehinder och bristande förmåga till insikt om munhygienens betydelse.

Liksom för all annan elevvårdande verksamhet är också för skolhälsovården lärarnas och vårdpersonalens medverkan nödvändig, eftersom de har möjlighet att kontinuerligt följa elevernas utveckling och iakttä de förhållanden under vilka de arbetar. Det är särskilt viktigt att lärarna söker befrämja god arbetshygien, beaktar arbetsställningar och vid upplägningen av undervisningen tar hänsyn till elevernas psykiska och fysiska förutsättningar och därvid ägnar särskild uppmärksamhet åt de särpräglade eleverna. I all undervisning och träning kan lärarna och vårdpersonalen medverka till att hos eleverna grundlägga sunda levnadsvanor och att motbeta villfarelser på det medicinska området.

Skolkurativ verksamhet

Kurator fungerar som särskolans rådgivare i sociala frågor. Elever och föräldrar eller den som eljest ansvarar för eleven kan vända sig till kurator för att få upplysningar, råd och hjälp i hithörande spörsmål.

Den förändring som en överflyttning till särskola och eventuellt elevhem innebär skapar ofta oro både hos eleven och föräldrarna. Kuratorn kan genom personlig kontakt med hemmet ge vägledning och information om särskolans möjligheter att hjälpa eleven. Kurator kan därvid medverka till att klarlägga orsakssammanhang, undanröja missförstånd och kanske skapa bättre samförstånd mellan hem, elevhem och särskola.

Särskild uppmärksamhet bör kurator ägna de elever som på grund av hemförhållanden kan vara i behov av rådgivning och stöd, liksom de elever som på grund av andra orsaker än hälsoskäl ofta är frånvarande från undervisningen.

I samråd med övriga i elevvårdsarbetet medverkande kan kuratorn genom god kontakt med andra samhällsorgan och institutioner vara behjälplig med att förbättra elevens situation. Dessutom kan andra institutioners hjälpåtgärder, genom kuratorns samordnande uppgift, baseras på kuratorns utredning. Härigenom slipper eleven och föräldrarna alltför många personkontakter.

Kurator skall vidare kunna informera om vart elever och föräldrar kan

vända sig för att få del av den hjälp som samhället i övrigt bjuder då särskolans resurser inte täcker behovet.

Kurators medverkan vid utskrivning av elev från särskolan är synnerligen viktig, eftersom elevens sociala situation måste vara ordnad i samband med arbetsanskaffning på öppna marknaden eller i någon form av skyddad verksamhet. Uppföljningen av elevens arbetssituation och sociala situation bör sedan ske i samarbete med rektor och yrkesvalslärare.

Kurators medverkan i skolans arbete med eleven kan aktualiseras av andra befattningshavare. Beroende på ärendets art tar kurator de kontakter som bedöms angelägna och förordar eller medverkar i erforderliga utredningar och åtgärder.

Förutom med rektor bör ett nära samarbete ske med lärarna, skolhälsovården och skolpsykologen samt vid integrerad skola med skolkurator inom grundskolan.

Genom kurators kontakt med skilda samhällsorgan och institutioner samt med grundskolans kurator underlättas den uppspårande verksamheten. Kurator kan därvid ta initiativ till eventuell utredning om inskrivning i särskola.

Kurator deltar i särskolans konferenser och övriga överläggningar i elevvårdsfrågor.

Elevernas fritidsverksamhet

Det är betydelsefullt att eleverna i sarskolan erbjuds tillfälle att delta i olika fritidsaktiviteter som stimulerar dem och tränar dem att som vuxna utnyttja fritiden ändamålsenligt. Fritidsverksamheten kan bidra till elevernas utveckling och ge stoff för anlags- och yrkesorientering. Den kan även komplettera och stödja undervisningen i skolans ämnen, öka trivseln med skolarbetet och stimulera till aktivare insatser där. En förutsättning för att elevernas fritidsverksamhet skall få denna effekt är att verksamheten behandlas och betraktas som deras egen angelägenhet. Vid planeringen bör man beakta att alla elever — även de som har lång resväg till skolan — får möjlighet att delta i fritidsverksamheten. Den får dock inte arrangeras så att den uppfattas som påtvingad. Eleverna skall i stället känna att de har ett stöd i skolan när deras egna resurser inte räcker till och att skolan kan hjälpa till med sakkunskap, idéer och uppslag. Betydelsefullt är att det stöd skolan erbjuder ges i samråd och samverkan med föräldrar, med företrädare för motsvarande verksamhet utanför skolan och med representanter för samhällets barna- och ungdomsvård. Exempelvis kan föräldraföreningen i samarbete med kommunens fritidsnämnd stimuleras till att svara för arrangemangen av fritidsaktiviteterna.

Verksamheten kan också ge möjlighet till att i positiv riktning leda elevernas naturliga behov att sluta sig samman i grupper och gäng och att därtill ge kunskap om föreningsteknik o d. På de skolor där ett elevråd finns kan en av dess uppgifter bli att anordna underhållning och förströelse. Sådan verksamhet bör planeras så att den höjer elevernas kvalitetskrav och befrämjar självverksamhet och aktivitet. Vid planeringen bör eleverna själva ges tillfälle att påverka programval och aktivitetsformer. De bör även själva få medverka vid förberedelser av olika slag och i programmen. Avgifter (inträde till filmföreställningar o d) bör eleverna själva erlägga. För att få kontakt med andra grupper eller enskilda personer kan dessa inbjudas t ex till sammankomster med underhållning.

Studiecirkelverksamhet är ett komplement till skolans övriga undervisning i yrkesskolåldrarna. Man kan där ta upp ämnen som inte ingår i gällande timplan eller som blir knapphändigt behandlade i undervisningen. Vid planeringen av studiecirkelverksamheten bör man särskilt beakta att eleverna får tillfälle att koncentrera sig på verksamheten och att deras studier inte splittras av andra aktiviteter under studiekvällarna. Antalet deltagare i studiecirkeln bör vara så avpassat att ledaren har tillfälle att ge varje deltagare individuell hjälp. Lektionstiden bör inte heller vara alltför lång med hänsyn till elevernas uttrötthet. Det är särskilt betydelsefullt att studiecirkelledaren erhåller information om eleverna och deras förutsättningar för att kunna göra en så riktig bedömning som möjligt vid urval av kunskapsstoff. Föräldrar och skolpersonal bör härvid kunna lämna värdefull information. Många elever kan betrakta studier på fritid som mindre lockande. Eleverna bör dock göras uppmärksamma på de möjligheter som finns, och att dessa bör tas tillvara. Det är även betydelsefullt att föräldrar och skolpersonal uppmärksammar elevernas framsteg i fritidsstudierna.

Hobby- och idrottsverksamhet kan ge såväl yngre som äldre elever en meningsfull sysselsättning under fritiden och lägga grunden till ett livslångt intresse. Utbudet av aktiviteten bör vara omfattande och planeras så att eleverna kommer i kontakt med andra människor med samma intresse. Vid planeringen bör man även beakta att verksamheten inte arrangeras så att eleverna anmäler sig till fler aktiviteter än de har förmåga att fullfölja.

Väntetider för skolskjutsar, håltimmar och måltidsraster kräver speciell uppmärksamhet. Det är nödvändigt att skolan ställer lokaler till förfogande för elever som tillfälligt är lektionsfria. För att inte den väntetid som tillbringas inom skolan skall förefalla eleverna trist och tröttsam, bör lokalerna göras trivsamma och ge möjlighet till aktiviteter av olika slag. Det är av vikt att verksamheten står under någon vuxens tillsyn.

Elevernas egna initiativ till fritidssysselsättningar av olika slag skall uppmuntras. Hjälپ bör om möjligt ges till de elever som har speciella önskemål beträffande fritidssysselsättning. Skolans lokaler, idrottsutrustning etc bör, om tillsyn kan ordnas, stå till elevernas förfogande under viss del av deras fritid.

Det händer att eleverna ibland drar sig tillbaka för att få vara för sig själva. Denna önskan om att få vara i fred skall respekteras.

En särskild form av fritidsverksamhet ges i fritidshemmen, vilka kan anordnas av skolan och stå under dess tillsyn. Fritidshemmets uppgifter är att ta emot elever under de tider på dagen då de är lediga från skolan och föräldrarna förvärvsarbetar.

Undervisning av elever med annat modersmål än svenska

Särskolan har till uppgift att omhänderta även elever med annat modersmål (hemspråk) än svenska. Sådana barn bör inom ramen för bestämmelserna om samordnad specialundervisning kunna erbjudas en undervisning som i fråga om såväl innehåll som metodisk uppläggning är särskilt anpassad för dem. Syftet skall vara att göra det möjligt för barnen att från början bli delaktiga av gemenskapen i skola och samhälle och bespara dem en känsla av isolering och främlingskap. Denna uppgift kan endast fullgöras i samverkan mellan hemmen och all personal i skola och samhälle som har ansvar för barnen. Ett huvudansvar måste dock vila på mottagande skolas lärare, skolledning, skolpsykolog och skolkurator.

Stödundervisningen bör omfatta dels elementär undervisning i svenska språket, dels undervisning på elevens modersmål där sådan är möjlig att anordna. Under de första skolåren bör undervisningen i största möjliga utsträckning ges på elevens modersmål, varefter svenskan successivt införs som ett främmande språk. Detta ger invandrarbarnen en möjlighet att utvecklas mot en tvåspråkighet i stället för en halvspråkighet som det annars finns stora risker för. I stödundervisningen bör även kunna inrymmas elevvårdsuppgifter av speciellt slag, bl a kontaktverksamhet mellan skola och hem. Sådana uppgifter kan ofta endast utföras av person som talar elevens hemspråk.

Svenska Att kunna förstå talat språk och själv meddela sig med omgivningen är för den icke svensktalande nykomlingen det mest angelägna behovet. Den första undervisningen i svenska har därför till uppgift att göra eleven förtrogen med ett begränsat förråd av "sociala" ord och fraser och därvid grundlägga ett gott uttal, så att han kan uppfatta och förstå talad svenska och själv uttrycka sig i tal i enkla vardagliga situationer. Övningarna måste ges en mycket konkret form genom att läraren dels arrangerar situationer, agerar själv och låter eleven agera, dels använder föremål och bilder så att sammanhang och innebörd klarläggs.

Den grundläggande svenskträningen bör som regel ges av svensk lärare. I varje fall bör man kräva att svenskläraren fullständigt behärskar svenskt uttal och språkbruk. För en god språk- och begreppsutveckling får dock regeln en person—ett språk anses vara mest gynnsam för barnet.

Hemspråket Stödundervisningen på modersmålet (hemspråket) har till uppgift att främja barnets allmänna språk- och begreppsutveckling och att ge orientering om den nya miljön. Den tvåspråkige läraren skall vidare i nära samverkan med övriga lärare genom förklaringar och handledning stödja arbetet i de allmänna ämnena och i svenska.

Samverkan med den vanliga grundskolan bör eftersträvas då det gäller att anskaffa tvåspråkig lärare för stödundervisning på elevens hemspråk.

Kontakten med en person som kan kommunicera med barnet på känslonivå är för de flesta icke svensktalande barn en nödvändig trygghetsfaktor. Även om skolan inte kan anställa en tvåspråkig lärare för viss stödundervisning, kan det vara möjligt att via länsarbetsnämnd, invandrarbyrå eller annan organisation finna annan lämplig person som i samverkan med skolans elevvårdspersonal kan fullgöra olika kontaktfunktioner. Goda kunskaper i svenska språket hos denne är dock en förutsättning för att samarbetet skall bli meningsfullt. Beträffande invandrarundervisningens innehåll och metodik se Lgr 69: II Undervisning av invandrabarn m fl samt Studieplan i svenska för vuxna invandrare, 1 och 2.

Bedömning av elevernas arbetsresultat

Bedömningen av elevernas prestationer ingår i skolans strävan att hjälpa eleverna att med tillförsikt och framgång ta itu med nya och svårare uppgifter. Den skall ge läraren en uppfattning om den nivå som en elev befinner sig på när en viss undervisning skall påbörjas eller fördjupas. När läraren exempelvis avgör att den egentliga läsundervisningen skall sättas in, måste en bedömning först göras av elevernas säkerhet i fråga om för läsningen grundläggande kunskaper i sinnesträning och språklig förmåga.

Bedömningen kan också utgöra underlag för betygsättning.

Betygsättning i grundsärskola, träningsskola och yrkesskola

Enligt gällande bestämmelser skall betyg ges för grundsärskola vid slutet av vårterminen i åk 3, 6, 7, 9 och 10, för träningsskola vid slutet av varje stadiums vårtermin och för yrkesskola vid slutet av vårterminen i varje årskurs.

Rektor kan efter förslag av lärare besluta att betyg i ett eller flera ämnen skall bytas mot intyg att eleven deltagit i undervisningen. Som betyg i ämne används någon av siffrorna 1—5. Högsta betyg är siffran 5. Läraren i ämnet bestämmer betyget.

För samtliga skolformer kan betyg ersättas med intyg om deltagande i undervisning vid ovannämnda betygstillfällen. Beslut om betygs ersättande av intyg skall föregås av diskussion vid kollegium och i samråd med föräldrarna.

Oavsett om betyg eller intyg utfärdas skall föräldrarna ges kontinuerlig information från (klass)läraren beträffande elevens fortlöpande utveckling. De riktlinjer som därvid ligger till grund för de individuella kontakterna lärare—föräldrar—elev i grundskolan gäller i tillämpliga delar även sarskolan.

Som betygsämnen i grundsärskola räknas: svenska, matematik, orienteringsämnen, musik, slöjd, gymnastik, teckning och hemkunskap. Därutöver kan förekomma engelska, maskinskrivning och efter särskilt medgivande av länskolnämnden annat ämne som inte finns upptaget på timplanen. I orienteringsämnena ges ett sammanfattande betyg.

Som betygsämnen i träningsskola räknas: svenska, matematik, orienteringsämnen, praktiskt arbete, musik och gymnastik. I orienteringsämnena ges ett sammanfattande betyg.

Som betygsämnen i yrkesskolan räknas samtliga i utbildningen ingående ämnen.

När särskild undervisning enligt 3 § Omsorgslagen förekommer skall i princip de anvisningar som rör betyg och intyg i grundskola, träningskola och yrkesskola gälla. Av betyg eller intyg skall framgå till vilken (årskurs och) skolform eleven hör samt i vilken omfattning särskild undervisning förekommit.

Betygen antecknas i betygs katalog och sammanförs för varje elev i ett terminsbetyg som utskrivs av klassföreståndaren och tillställs eleven eller hans föräldrar. I betyget skall ingå uppgift om vilken årskurs eller vilket stadium betygen avser.

Under termin som inte är betygstermin ges i stället för terminsbetyg ett terminsintyg.

Då elev fullgjort sista årskursen i grundsärskola, träningskola eller yrkesskola utfärdas slutbetyg enligt särskilda formulär. Slutbetyget utfärdas av rektor och klassföreståndare gemensamt.

Avgår elev från grundsärskola, träningskola eller yrkesskola utan att slutbetyg ges skall intyg om avgång utfärdas. Intyget skall innehålla uppgift om årskurs från vilken eleven avgått och om tiden för avgången. I intyget skall även anges om eleven varit frånvarande från undervisningen under tiden efter det terminsbetyg senast utfärdades. Skall eleven fullfölja skolgången i annan skola, sänds intyget till styrelsen för denna skola. I annat fall skall intyget tillställas eleven eller hans föräldrar.

Har betyg som upptagits i betygs katalog, terminsbetyg eller slutbetyg på grund av skrivfel eller annat liknande misstag blivit oriktigt, må efter medgivande av rektor rättelse ske samt i förekommande fall ny betygshandling utfärdas. Om sådan åtgärd skall rektor göra anteckning i betygs katalogen. Rektor bör om så är möjligt makulera felaktig betygshandling.

Många av särskolans elever bor inte i sina föräldrahem, vilket innebär att en stor del av föräldrarna saknar den dagliga kontakten med eleven och skolarbetet. Detta medför behov av en allsidig information rörande elevens arbete och framsteg. I sådana frågor ger dock inte betygen tillräcklig information utan endast upplysningar om en del av det som för föräldrarna är väsentligt. Risken för misstolkningar av betygen är också överhängande i en situation där varje elev måste ha sitt individuella mål och där möjligheterna till jämförelser eleverna emellan är små. Information till föräldrarna måste därför också ske på ett individualiserat, icke-formellt sätt, vare sig betygssättning förekommer eller ej. Detta gäller särskolans samtliga skolformer.

Skolans möjligheter att samverka med hemmet i olika situationer berör inte enbart klassföreståndarens och undervisande lärarens insatser. Rektor, studierektor, yrkesvalslärare, psykolog, skolsköterska och kurator har väsentliga uppgifter att fullgöra i samverkan med hemmet liksom elevhemsföreståndare och vårdpersonal.

Vid kontakt med hemmet skall en så systematisk information som möjligt ges om elevens prestationer och utveckling. Dessa i första hand individuella kontakter mellan skola och hem får inte enbart bli en språklig ersättning för vad betygen uttrycker. De skall syfta till en bedömning av elevens hela personlighetsutveckling, där det som kan mätas med betyg endast utgör en viss del. Elevens framsteg och svårigheter skall i första hand sättas i relation till hans aktuella förutsättningar och hans möjligheter att utnyttja dem samt till hans tidigare prestationer. För att denna mera omfattande bedömning skall vara meningsfull bör den ske i samtal med föräldrarna. Om eleven och föräldrarna även önskar information om elevens presta-

tioner och förutsättningar i relation till andra jämnåriga elever, skall sådana ges. Samtalen bör ge föräldrar och elever möjlighet att få information om bl a följande:

Elevens *kunskaper och färdigheter* i de olika ämnena. Framsteg och svårigheter samt tänkbara orsaker till dessa bör behandlas. När eleven aktivt medverkar vid utvärderingen av sina prestationer och diskuterar orsaker till framsteg och problem kan han bidra med nyanserad information.

Elevens *arbetssätt*, t ex uthållighet, koncentrationsförmåga, arbetstakt, förmåga att planera och självständigt ansvara för en uppgift. Utveckling och förändring av elevens arbetssätt bör särskilt uppmärksammas och eventuella orsaker här till analyseras. När svårigheter uppstått bör man också i samråd söka finna orsaker till dem samt medel att avhjälpa dem.

Elevens *sociala relationer*. Hit hör t ex elevens behov och förmåga att samarbeta med en kamrat eller en grupp, att ge och ta i relation till andra, att acceptera gruppens krav men också att ta initiativ och påverka.

Elevens känslomässiga uttrycksformer, intressen och särskilda begåvningsdrag, t ex i form av konstnärligt skapande. Målet måste vara att stärka elevens självkänsla, öka hans självkänedom och stimulera till ytterligare utveckling och breddning av hans intressen och fallenheter.

Betygens roll som motivationsskapare måste i hög grad vara beroende av den form och det innehåll betygen får. För att betygen skall tjäna som uppmuntran måste man vid betygsättningen ta stor hänsyn till den enskilde elevens faktiska möjligheter att tillgodogöra sig undervisningen. Direkta jämförelser mellan olika elevers prestationer ter sig i många fall helt meningslösa, eftersom elevernas förutsättningar är ojämförbara. Även om ett grupprelaterat betygsystem skulle innebära viss stimulans för en del av särskolans elever, upplevs ett sådant system som motbjudande, eftersom betygen i stor utsträckning skulle ge uttryck åt handikappets svårighetsgrad. Betyg som skall kunna stimulera en större del av särskolans elever måste utgå från individuellt uppsatta mål.

Betyg från grundsärskola och träningskola har inte någon funktion som urvalsinstrument för fortsatt skolverksamhet, eftersom samtliga elever skall beredas möjlighet till studier i den obligatoriska yrkesskolan.

Skolbetyg spelar inte heller någon större roll vid anställning av personal med tidigare arbetslivserfarenhet i de yrken som kan komma i fråga för särskolans elever. Arbetsbetyg och rekommendation har långt större betydelse. Placeringen efter skolan ställer sålunda inte krav på betyg av någon speciell form — intyg om genomgången skola är fullt tillräckligt.

Eftersom betygens roll och värde således kan ifrågasättas och betygsättning inom all obligatorisk undervisning minskar, bör så även ske i särskolan, då det hittills mest vägande skälet för betygsättning i särskolan varit att jämställa dess elever med andra elevkategorier.

Uppflyttning och placering i årskurs

Eleven placeras i den årskurs eller klass där han bäst bedöms kunna tillgodogöra sig undervisningen. Vid placeringen bör man ta hänsyn till elevens levnadsålder och prestationsförmåga. Elevens levnadsålder kan synas vara av underordnad betydelse för placeringen, men för elevens självkänsla kan det vara avgörande att han blir placerad i en årskurs som motsvarar hans ålder. Placeringen får dock inte innebära att eleven vid jäm-

förelser med kamraterna i prestationshänseende ständigt är underlägsen. En omsorgsfull och flexibel avvägning mellan en rad faktorer såsom levnadsålder och prestationsförmåga bör i varje enskilt fall ligga till grund för placeringsbeslut.

Elev bör vid läsårets slut normalt uppflyttas i närmast högre årskurs. Uppstår tvekan huruvida elev bör flyttas upp eller inte, sker ett avgörande först efter samråd med elevens föräldrar. Som huvudregel vid avgörandet i dessa frågor, som skall handläggas av klasskonferensen, gäller, att man i första hand skall bedöma vad som med hänsyn till elevens utveckling på det hela taget syns vara lämpligast för honom.

Den första placeringen av eleven bör ha karaktären av en försöksplacering. Med hänsyn till att elever som kommer från andra skolor i regel har ett misslyckande bakom sig som kan verka hämmande på prestationsförmågan, bör denna bedömas först sedan eleven haft en viss anpassningstid i särskolan.

Läromedel

Behovet av pedagogiska hjälpmedel (läromedel) för inläringen i särskolan varierar alltefter elevernas svårigheter, undervisningssituationernas art och de resultat man vill uppnå.

Det finns i marknaden ett mycket stort utbud av läromedel för den vanliga skolan. I detta utbud kan man genom noggrann analys av vilka effekter man vill uppnå välja vissa delar ur många olika läromedel och på så sätt skapa en individualiserad undervisning även för särskolans elever. Det är därvid väsentligt att elevernas olika förutsättningar för skolarbetet och de önskvärda resultaten blir avgörande för vilka läromedel och verksamhetsformer man väljer.

Viktigt är också att man vid valet av läromedel har klart för sig vilken funktion det är avsett att fylla i den aktuella undervisningssituationen. Ett läromedel kan t ex ha karaktären av grundmaterial som sträcker sig över längre tid eller täcker större delen av ett område, men det kan också fungera som supplerande material med punktvis insättning i undervisningen. Läromedlet kan vara avsett för individualiserat arbete eller för samarbete i större eller mindre grupper. Det kan förmedla tillrättalagd direkt information eller ge förstärkning och tillämpning av redan inhämtade kunskaper; det kan fungera enbart som ett hjälpmedel genom att påminna eleven om ett visst moment eller förlopp eller verka genom att engagera och stimulera.

Inte minst i särskolan bör man beakta den kommunicerande funktion som läromedlet har. Alla tillfällen till nya upplevelser genom att se, känna, höra och samtala skall utnyttjas. En illustrerande bild, diabild eller plansch ger t ex alltid underlag för verbal kommunikation.

Läromedel som kan användas i särskolan kan sammanföras i exempelvis följande grupper: autentiska föremål, modeller, preparat och försöksmaterial, text-, bild- och ljudmaterial, instrument och apparater, maskiner, redskap och verktyg, inrednings- och förbrukningsartiklar m m. Vidare kan man i undervisningen i stor utsträckning utnyttja bibliotek, museer och andra institutioner samt TV och radio, film, teater, föredrag, musik etc. Dessutom måste man ta i beaktande behovet av exkursioner, studiebesök vid institutioner och företag, vistelse vid lägerskola m m.

Olika slag av läromedel

Föremål

De direkta erfarenheter som eleverna samlar från sin närmaste omvärld, hemmet och skolan, utgör en viktig utgångspunkt i olika undervisningssituationer. Därför bör man särskilt i särskolans undervisning utnyttja autentiska föremål, föremålssamlingar och liknande som ofta kan ordnas och vårdas av eleverna själva. Skolans närmaste omgivning blir ett viktigt aktivitetsfält för fortlöpande naturiakttagelser, exkursioner och studiebesök. I sammanhanget kan också nämnas praktisk yrkesorientering, vistelse vid lägerskola och liknande där eleverna får en direkt kontakt med natur, människor och arbetsliv.

Modeller En synnerligen effektiv metod inom undervisningen är utnyttjandet av modeller. Man kan här göra miljöer i hembygdskunskap, geografi och historia, modeller för inläring av geografiska begrepp, anatomiska modeller, modeller för undervisning i matematik, fysik, kemi, ADL-träning, hemkunskap m m.

Så småningom måste eleven kunna tolka bilder och ord och andra symboler för verkligheten för att mer effektivt och rationellt kunna inhämta information om företeelser som inte kan studeras direkt. Modellen fungerar ofta som ett underlättande led i abstraktionsstegringen från konkret företeelse till bild. Den utgör ofta en förminskning och isolering av det verkliga föremålet men har i motsats till bilden kvar sina tredimensionella egenskaper och kan ofta upplevas taktilt och kinestetiskt.

Om konkreta föremål kan användas utan olägenhet ersätts de givetvis inte av modeller. Riktiga mynt t ex är att föredra framför pappersmodeller.

Bilder Bilden utgör en väsentlig informationskälla i särskolundervisningen. Det gäller dock att man vid val av bilder tar hänsyn till elevernas mindre utvecklade förmåga att snabbt hitta det väsentliga i bilden. Man kan underlätta genom att täcka över delar av en bild eller klippa ut delar av den så att uppmärksamheten helt kan inriktas mot det väsentliga. De bilder som används bör i första hand vara entydiga. Komplicerade och informationsrika bilder kräver att eleven har tillräcklig bildtolkningsvana för att tillgodogöra sig innehållet.

En tecknad bild kan, om den har färre detaljer, vara att föredra framför en fotografisk. Å andra sidan innebär teckningen en stilisering, och man vet inte hur mycket bilden kan förenklas och stiliseras utan att väsentlig information går förlorad. En kombination av tecknad och fotografisk bild som för vanliga elever brukar underlätta informationsinhämtandet kan för särskolans elever verka förbryllande.

När en för eleven obekant företeelse presenteras via bild är det önskvärt att det okända exemplifieras med flera bilder av olika typ (teckningar, fotografier, diabilder, planscher, bokillustrationer — i färg och svartvitt) för att begreppet skall knytas till en viss bild.

Viktigt är att bildens och det avbildade objektets storleksförhållanden uppmärksammas och förklaras. Jämförande anknäpningar till kända företeelser underlättar begreppsbildningen. Här bör diaprojektorns möjligheter utnyttjas för att genom varierande projektionsavstånd göra bilden större respektive mindre.

En annan bildtyp är den byggbara bilden som kan användas i arbetsprojektor eller på flanotavla. Man bör också utnyttja det rikhaltiga bildmaterial som finns i tidningar, tidskrifter och annan information om och kring samhällets problem och processer.

Tryckta läromedel Till de tryckta läromedlen räknar vi främst läroböcker men även böcker för upplevelseläsning, instruktioner, övningsmaterial, tidningar och tidskrifter. I stor utsträckning får särskolan använda material avsett för grundskolans lågstadium. Läraren måste själv omvandla och anpassa befintligt material för den enskilde eleven på olika stadier.

Ljud Ljudmaterial kan användas i särskolundervisningen om anpassning sker till den utvecklingsstördes långsammare inläringstakt. Inlärningsstudio kan användas, och här kan läraren själv utnyttja befintligt ljudmaterial som han

låter tala in och förser med frågor, kommentarer, uppmaningar etc till eleven. Väsentligt i detta sammanhang är att eleverna ofta får en större behållning genom den avskärmning som lyssnandet med hörtelefoner innebär.

Även om den direkt avpassade och lärarstyrda kommentaren till diaserier och bildband är att föredra, bör man också — främst i grundsärskolan — kunna utnyttja ljudbildband. Intressanta försök med ITV-anläggning har också utförts i ett antal skolor. Användning av film för att vidga elevernas erfarenhetsvärld är naturligtvis också viktig. Om möjligt skall filmer, TV-program och ljudbildband förarbetas t ex genom att eleverna förbereds på de för inlärningsmålet viktigaste avsnitten. Helst bör visning ske mer än en gång och följas av efterarbete i någon form.

Laborativt material

För sinnesträning och begreppsbyggnad behöver man utöver vanliga föremål och modeller också sådant för bestämda syften tillrättalagt inlärnings- och övningsmaterial som kan sammanföras under beteckningen laborativt material.

Med hjälp av ett lämpligt laborativt material kan eleven i en efter hans förutsättningar avpassad lek- eller aktivitetssituation på ett lustbetonat sätt laborera sig fram till föreställningar och begrepp av olika slag. Materialet kan t ex avse klassificering genom sortering, form-, färg- och ljudträning, uppfattning av storlek, längd, vikt, mängder och antal.

Materialet bör vara så koncentrerat att en eller flera elever efter lämplig instruktion om möjligt kan syssla med det på egen hand. Målsättningen bör vara klar och entydig, men materialet bör likväl ge möjligheter till variationer vid användandet. Helst skall det vara så konstruerat att svårighetsgraden kan ökas i takt med elevens ökande förmåga.

Till varje material bör finnas utförlig handledning som redogör för syfte och användningsområden.

Läromedelscentral vid den lokala skolan

Eftersom läraren i särskolan i större utsträckning än läraren i grundskolan måste anpassa och ofta framställa läromedel för sin elevgrupp är det värdefullt om skolan kan utrustas med en mindre läromedelscentral eller en lärarverkstad för sådan produktion. Denna skall inte vara en plats för förvaring av litteratur, fackböcker etc utan en aktiv produktionsenhet med tillgång till olika typer av tekniska hjälpmedel såsom värmekopieringsapparat, spritdupliceringsapparat, fotoutrustning (repro, antiskop, kopieringsmöjligheter o d).

När särskolan är integrerad med annan skolform bör samma tekniska utrustning till stora delar kunna utnyttjas. Detta gäller såväl apparatur för direkt undervisning som utrustning för lärarnas produktion av läromedel. Härvid bör bl a de kommunala läromedelscentralerna vara värdefulla tillgångar.

Registrering, utrustning, tillsyn och vård

En systematisk registrering av läromedlen i en skolenhet bidrar till att underlätta lärarnas och elevernas arbete. Registreringen bör helst vara gemensam för samtliga läromedel och grupperingen av dem bör i regel ske efter ämnen och läromedelskategorier. Lärare och elever bör ha tillgång till skolans läromedelsförteckning. Det åligger huvudläraren att kontinuerligt bevaka nyutkomna läromedel och tillsammans med kollegerna värdera och bedöma dessas lämplighet i undervisningen. Därför bör huvudläraren också regelbundet informera lärarkåren om nyutkomna läromedel, t ex genom

kontinuerlig utställning eller cirkulation av tjänsteexemplar. Huvudläraren skall också aktivt tillse att inskolning på metoder och material äger rum.

Det är naturligtvis väsentligt att skolan förfogar över modern AV-apparatur för att möjliggöra användningen av de AV-läromedel och annat informationsmaterial som finns. Lärosalar och lokaler för samordnad specialundervisning bör om möjligt vara försedda med eller ha nära tillgång till en viss minimiutrustning såsom diaprojektor, bandspelare, skivspelare, TV, radio, arbetsprojektor och mörkläggningsanordning. Filmer samt inspelade ljudband och videoband kan i regel lånas från läromedelscentral i den kommun där skolan är belägen eller från större regional AV-central.

Skolstadgan innehåller närmare föreskrifter beträffande tillsyn och vård m m av läromedel och annat undervisningsmaterial.

Skolan som arbetsplats

Resultatet av verksamheten i skolan är liksom på flertalet andra arbetsplatser beroende av en fortlöpande samverkan mellan människor. En god gemenskap och ett gott samarbete mellan dem som arbetar i skolan är en viktig förutsättning för att skolans mål skall förverkligas. Alla som arbetar i skolan, dvs skolledare, lärare, elever, skolsocial personal, vaktmästare, skolmåltids-, elevhems- och vårdhempersonal m fl, har en eller flera roller i denna samverkan.

En god samverkan ökar möjligheten inte endast för ett väl fungerande och resultatrikt skolarbete utan också för trivsel för alla. Gemenskaps-känslan kan stärkas under det dagliga arbetet när man tillsammans diskuterar och utbyter åsikter, läser och lyssnar, tecknar och målar, sjunger och spelar, leker och idrottar, likaväl som under speciella stunder av fest och högtid.

Skolan skall också verka för att samverkan och gemenskap vidgas utanför de enskilda klasserna. Möjligheterna härför är många: en klass kan besöka en annan, t ex för att se en film eller för att sjunga eller spela tillsammans. Olika klasser kan bjuda varandra till "klassens timme" och under friluftsverksamheten kan elever från olika årskurser och skolformer ha gemensamma övningar. Det är därvid särskilt viktigt att äldre och yngre får tillfälle att träffas och arbeta tillsammans samt hjälpas åt så ofta detta är praktiskt och pedagogiskt möjligt.

Önskemålet om en i vid mening öppen skola med rikliga kontakter utåt och inåt får emellertid inte undanskymma det rättmätiga kravet på arbetsro och kontinuitet i undervisningen, varvid stor hänsyn bör tas till den aktuella undervisningssituationen i varje undervisningslokal.

För att denna strävan att skapa både samverkan och känsla av gemenskap i skolan skall bli framgångsrik, är det väsentligt att eleverna där upplever trygghet och trivsel. En viktig förutsättning härför är att arbetssättet tillgodoser elevernas behov av självverksamhet och att eleverna i arbetet möts med förtroende och känner sig uppskattade.

Arbetsuppgifter som avser t ex trivseln i klassen eller skolan är det i många fall lämpligt att överlåta på eleverna själva. Denna delaktighet — och det gäller oavsett skolenhetens storlek — kan systematiskt tränas genom att eleverna redan under det första skolåret får uppdrag att sköta och får ta ansvar för delar av arbetet i klassen.

Det fordras i regel att mera uppmärksamhet ägnas frågor kring samhörighet och samarbete i de större skolenheterna än i de mindre. Påfrestningarna på eleverna blir särskilt påtagliga när många samlas inom ett begränsat område. Därför är det viktigt att man söker ge elever i klasser som är integrerade i större skolenheter trygghet och självkänsla. Anonymi-

teten i en stor skola får inte sätta sin prägel på umgänget mellan särskolans och grundskolans elever. Mobbningstendenser måste på ett tidigt stadium uppmärksammas och åtgärdas.

Kraven på samverkan i skolan gäller inte bara de direkta relationerna mellan särskolans personal och eleverna. Samarbetet mellan de vuxna i skolan i övrigt måste också fungera. Hänsyn, tolerans, samarbetsvilja och solidaritet dem emellan är en förutsättning för att skolan skall lyckas i sin strävan att ge eleverna trygghet och möjlighet att utvecklas tillsammans med andra människor.

Skolan måste vidare ha goda kontakter med föräldrar och vårdpersonal bl a för att få kännedom om elevens situation i dess helhet. Skolan och framför allt klassföreståndaren bör hålla sig informerad om elevens hem- och fritidsmiljö, och föräldrar och vårdpersonal bör på olika sätt få tillfälle att ta aktiv del i skolans arbete.

Rektor som arbetsledare

Det ankommer på rektor att genom sin funktion som arbetsledare skapa den anda av samhörighet och trivsel som är en förutsättning för personalens och elevernas arbetstrivsel och gemenskapskänsla.

I rektors funktion som arbetsledare ingår att hålla kontakt och samråda med olika personalkategorier inom och utom skolan, med föräldrar och vårdpersonal samt med övriga funktionärer inom omsorgsverksamheten.

Den interna verksamheten samordnas och utvecklas vid sammanträden med skolans personal och vid olika slag av konferenser mellan lärare och mellan lärare och skolledare samt genom verksamhet under planerings- och studiedagar.

Genom besök i klasserna, personliga samtal med lärare och elever och genom råd och anvisningar i det pedagogiska arbetet har rektor möjlighet att öka förutsättningarna för ett väl fungerande och resultatrikt skolarbete.

Nyanställd personal skall av rektor ges en omedelbar och allsidig introduktion i såväl skola som elevhem och inackorderingshem.

Det ankommer även på rektor att främja lärarnas fortbildning och att tillse att mindre erfarna lärare får handledning.

En aktiv och meningsfull fritidsverksamhet vid skola och elevhem bör av rektor på olika sätt stödjas och stimuleras. En friare samvaro under fritiden utvecklar känslan för kamratskap och samhörighet vilket kan vara av stor betydelse för en trygg och tillitsfull atmosfär i skolarbetet.

Klassföreståndaruppgifter

Klassföreståndarens möjligheter att ägna sig åt de enskilda eleverna i klassen bör på olika sätt förstärkas, eftersom klassföreståndaren har en nyckelposition i hela den elevvårdande verksamheten.

I olika avsnitt i läroplanen poängteras vikten av samverkan inom personkretsen runt eleven där klassföreståndaren är den koordinator som insamlar och förmedlar information samt på rektors eller eget initiativ tillser att olika åtgärder vidtas.

Klassföreståndaren är den inom skolan som har huvudansvaret för kontakten med hemmen. Till klassföreståndarens uppgifter hör också att föra pedagogisk journal liksom att från olika i klassen undervisande lärare inhämta utlåtanden till journalen.

Rena expeditionsgöromål däremot såsom statistik, vissa allmänna skriftliga meddelanden till hemmen, klasslistor etc bör kunna skötas av annan personal.

Klasslärarysystemet i särskolan medger att klassföreståndaren har daglig

kontakt med sina elever. De klassföreståndaruppgifter som tex innebär insamlande av uppgifter från hemmen, planering av gemensamma aktiviteter utom skolan eller meddelanden till eleverna av olika slag kan förläggas till undervisningstid, då även denna verksamhet har betydande pedagogisk anknytning.

Väsentligt är att elever, föräldrar och vårdpersonal blir informerade om att de i första hand kan vända sig till klassföreståndaren då det gäller eleverna och deras undervisning. Detta förutsätter bl a att klassföreståndaren om möjligt har fastställd telefontid.

För klassföreståndares åligganden i övrigt hänvisas till 70 § Omsorgsstadgan.

Gemensamma aktiviteter

För att ge tillfälle till ökat samarbete och medverka till ökad samhörighet mellan eleverna i en klass eller i olika klasser i en skolenhet bör gemensamma arbeten och samlingar och annan gemensam verksamhet anordnas. Sådan samvaro och samverkan kan beröra en eller flera klasser eller alla elever i skolan.

Gemensam verksamhet kan anordnas vid introduktion av tex ett nytt intresse- eller arbetsområde genom filmvisning eller exkursion. Det introducerade lärostoffet anpassas sedan efter varje elevgrupp med hänsyn till utvecklings- och skolnivå.

Annan gemensam verksamhet kan omfatta teater-, utställnings- och museibesök eller information rörande exempelvis trafikfrågor, lag och rätt, miljövårdsfrågor etc.

Friluftsdagar och lägerskolor är en annan form av gemensamt arbete som behandlas i separata avsnitt (§ 26).

En viss tid varje dag anslås till morgonsamlingar, då företeelser och frågor av gemensamt intresse och gemensam betydelse för elevgruppen behandlas. Tid för morgonsamling behöver inte tas i anspråk varje dag utan kan sammanföras till färre och längre gemenskapstillfällen under en vecka.

Morgonsamlingarna skall syfta till att öka elevernas känsla av gemenskap och trygghet i skolmiljön, och innehåll och inriktning bör anpassas till elevernas intressen, utvecklingsnivå och övriga förutsättningar.

Morgonsamlingens innehåll kan anknyta till olika livssammanhang. Anknytning till samlevnadsfrågor kan sökas i aktuella händelser i hem, skola och samhälle liksom i dagshändelserna såsom de avspeglas i tidningar, TV och radio. Innehållet bör presenteras för eleverna på ett sådant sätt att det ger en allsidig belysning av behovet av tolerans, samverkan och likaberättigande mellan människorna, respekt för sanning och rätt, för människors egenvärde, för människolivets okränkbarhet och därmed för rätten till personlig integritet. Man kan även anknyta till tidsaktuella händelser, naturens växlingar och kyrkoårets rytm.

Morgonsamlingen kan likaså ges helt musikalisk prägel, med eller utan kommentarer, eller byggas upp kring ett konstverk eller en kort film. Över huvud taget bör man tillvarata alla möjligheter som står till buds för att skapa gemenskap och stämning.

Rektor kan även anordna *annan gemensam samling* för högtidlighållande av minnesdag eller för annat särskilt ändamål. Skolan kan här ge större bredd och djup åt en händelse än vad eleverna har möjlighet att nå på egen hand.

Raster, uppehåll och förflyttningar

Skoldagen omfattar den tidsrymd som bestäms av skoldagens början och slut. Inom denna tid försiggår en rad aktiviteter av olika slag. Dessa aktiviteter skall inbördes ha den placeringen att en samordning mellan olika ämnesområden kan ordnas likaväl som att vissa ämnen skall erhålla den tidsmässiga avgränsning som undervisningen kräver. Såväl längre raster som kortare uppehåll bör inplaceras så i arbetsordningen att elevernas behov av avkoppling och variation i skolarbetet tillgodoses. Vid tillämpning av längre arbetspass (se s 110, Arbetspassens längd) kan det vara bra att förutom lunchrasten lägga in en längre rast såväl före som efter lunch. Tidpunkterna för arbetspassens och rasternas början och slut bör bestämmas så att skoldagen får en lugn arbetsrytm utan onödigt minut-tänkande. Vid periodsystem om 20 min bör raster omfatta 1 period och måltidsrast 2 à 3 perioder. Vid särskild undervisning bör på motsvarande sätt två längre raster samt lunchrast ingå i arbetsordningen.

Organisationen av skoldag med längre arbetspass medför i viss utsträckning att förflyttningar måste ske under lektionstid. Längre förflyttningar till och från olika undervisningslokaler räknas dock ingå i rast. Gymnastik bör läggas i anslutning till rast för att rasten skall kunna utnyttjas till omklädning och dusch.

Uppehållsrum bör finnas tillgängligt för vistelse på håltimmar, i väntan på skolskjuts och vid dålig väderlek. För äldre elever kan vistelse i uppehållsrum vara ett alternativ till utevistelse under längre raster. Lämpliga rastaktiviteter kan i viss utsträckning planeras i samråd med eleverna liksom sysselsättning i uppehållsrum under andra tider än raster (se s 27, Rastaktiviteter).

Grundsärskola

Allmänna bestämmelser

1. I timplanerna används följande förkortningar:
vte = veckotimme, vtr = veckotimmar, E = elev eller elever, L = lärare, åk = årskurs eller årskurser.

2. Klasser anordnas av följande huvudtyper:

Klasstyp	Klassen omfattar följande åk
a	1, 2 eller 3
b	1—2 eller 2—3 eller 1—3
A	4, 5, 6, 7, 8, 9—10
B 1	3—4, eller 5—6 eller 7—8
B 2	3—6 eller 7—10

Saknas någon årskurs tillfälligt i B 2-klass ändras ej klasstypen.

3. Om elevantalet för anordnande av klasser och indelning av klass i grupper gäller särskilda bestämmelser.

4. Avvikande klasstyp får anordnas. Sådan klasstyp betecknas med bokstaven v (variant) som fogas till beteckningen för närmast motsvarande huvudtyp.

5. Gruppernas storlek och sammansättning avpassas efter elevernas behov av individuell handledning, undervisningssituationens art och omständigheter av betydelse för schemat, tex skolskjutsar. Det ankommer närmast på läraren att ordna eleverna i grupper.

6. Rasterna och det egentliga skolarbetet bör inbördes erhålla det för dem avsedda tidsutrymmet. Förflyttning till och från undervisningslokal räknas ingå i rast, medan elevernas förberedande och av-

slutande göromål i samband med lektion ingår i tiden för densamma, med undantag för ämnet gymnastik, där raster bör placeras intill lektion för att kunna utnyttjas till omklädnad och dusch.

7. För att åstadkomma förutsättningar för samlad undervisning och periodläsning får enligt rektors bestämmande jämkningar göras i timplanernas ämnesuppdelning och i fördelningen av den anslagna tiden på läsårets veckor.

8. Om med hänsyn till elevernas psykiska, fysiska eller andra förutsättningar särskilda svårigheter föreligger att anordna undervisningen enligt timplanen i hela dess utsträckning får omsorgsstyrelsen nedsätta undervisningen för klass eller grupp med högst 4 vtr och efter medgivande av länskolnämnden med ytterligare 2 vtr. Därvid får ej något ämne i timplanen uteslutas. Nedsättning av undervisningstiden för enstaka elever bestäms av rektor efter samråd med elevvårdskonferensen.

9. Praktisk yrkesorientering skall i regel omfatta halva undervisningstiden i åk 9 och 10 samt minst tre yrkesorienterande studiebesök i åk 8. Rektor får i enstaka fall medge annan omfattning av den praktiska yrkesorienteringen, under förutsättning att detta ej medför ändring av skolorganisationen.

Finns pedagogiska eller andra särskilda skäl för viss inskränkning, kan antalet perioder av rektor nedsättas, dock ej i större omfattning än att varje elev får praktisk yrkesorientering minst sex veckor under vardera årskurserna 9 och 10.

Om särskilda skäl föreligger, får särskolchefen medge att enstaka elev får ersätta skolgång i åk 10 med annan lämplig utbildning eller med utbildning hos hantverkare eller företagare, om eleven hos denne erhåller planmässig undervisning i yrkesarbete och yrkest teori samt vid sidan härav får allmänbildande undervisning i åk 10.

10. Undervisning i slöjd avser två slöjdarter, dels trä- och metallslöjd, dels textilslöjd. Varje elev skall undervisas i båda slöjdarterna.

11. I slöjd och hemkunskap får grupper anordnas enligt särskilda bestämmelser.

I åk 9 och 10 anslås 1 vte till undervisning i barnkunskap inom ramen för ämnet hemkunskap.

12. Frivillig undervisning i körsång och instrumentalmusik får anordnas. För deltagande elev får tiden för annan undervisning minskas med sammanlagt högst 20 vtr för läsåret. För varje elev bör minskningen fördelas på flera obligatoriska ämnen eller tillvalsämnen.

13. Annat tillvalsämne än engelska och maskinskrivning får medges av länskolnämnden.

14. Avvikelse från timplanen får efter medgivande av länskolnämnden göras för att ge utrymme för undervisning i annat ämne som inte finns upptaget på timplanen.

15. Omsorgsstyrelsen får om särskilda skäl föreligger besluta om mindre jämkningar i fördelningen av antalet vtr i olika ämnen enligt timplanen. Därvid får det sammanlagda antalet vtr för samtliga årskurser i ämnet enligt timplanen ej ändras och inget ämne får uteslutas.

ANMÄRKNINGAR

1. Undervisningstiden under den inledande perioden av elevens första skolår bör i den omfattning elevvårdskonferensen finner det lämpligt, genom gruppindelning och med successiv utökning, begränsas för att anpassning till skolan skall underlättas.

2. Fördelning av gemensam undervisning och gruppundervisning får enligt rektors bestämmande ske på annat sätt än som föreskrivs i timplanen om det anses nödvändigt med hänsyn till skolskjutsar och väntetider. En förutsättning är dock att antalet Evtr och Lvtr inte ökas.

3. Klass får indelas i grupp enligt särskilda bestämmelser.

4. Tillvalsämnen är engelska och maskinskrivning. För anordnande av undervisning i tillvalsämne skall minst fyra elever välja ämnet.

5. Antalet övningstillfällen per vecka och åk i ämnet gymnastik skall vara lika många som antalet vtr i ämnet. I anslutning till ämnet gymnastik bör på lågstadiet ADL-träning förläggas för träning av bl a av- och påklädnad samt tvättning och duschning.

6. Tid för sjukgymnastik inräknas i Evtr och bör om möjligt tas från andra ämnen än gymnastik.

7. Friluftsverksamhet skall förekomma enligt utfärdade bestämmelser och anvisningar.

8. Fr o m åk 5 omfattar ämneskombinationen sinesträning-ADL-träning endast ADL-träning.

9. Orienteringsämnena på lågstadiet omfattar religionskunskap och hembygdskunskap och på mellan- och högstadiet religionskunskap, samhällskunskap, historia, geografi, naturkunskap samt för högstadiet dessutom praktisk yrkesorientering i åk 8—10.

Timplan för grundskola

Ä m n e	Antal veckotimmar									
	Lågstadium			Mellanstadium			Högstadium			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Obligatoriska ämnen										
Svenska	4	6	6	7	7	7	6	5	5	5
Matematik	2	3	4	5	5	5	5	4	4	4
Orienterings- ämnen	4	4	4	5	6	6	5	5	5	5
Sinnesträning/ ADL-träning	4	4	4	4	2	2	2	2	2	2
Musik	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Teckning				1	1	1	1	1	1	1
Slöjd	2	3	6	6	6	6	6	6	6	6
Hemskunskap					4	4	4	6	6	6
Gymnastik	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Tillvalsämnen							2	2	2	2
Engelska										
Maskin- skrivning										
Summa	20	24	28	32	35	35	35	35	35	35

Träningskola

Allmänna bestämmelser

1. I timplanen används följande förkortningar:

vte = veckotimme, vtr = veckotimmar, E = elev eller elever, L = lärare, åk = årskurs eller årskurser.

2. Träningskolan indelas i lågstadium, mellanstadium och högstadium. Elevernas placering i de olika stadierna avgörs med hänsyn till i första hand levnadsålder och i andra hand utvecklingsnivå. Låg- och mellanstadierna omfattar vardera tre årskurser och högstadiet fyra årskurser.

3. Rektor fördelar eleverna på klasser och grupper med beaktande av elevernas utvecklingsnivå samt gällande anvisningar, normer och föreskrifter.

Gruppernas storlek och sammansättning avpassas efter elevernas behov av individuell handledning, undervisningssituationens art och omständigheter av betydelse för schemat, t ex skolskjutsar.

Varje klass bör om möjligt omfatta endast ett stadium. Vid uppdelning i flera klasser inom ett stadium placeras de elever i samma klass som börjar sitt första läsår i träningskolan.

4. Om elevantal för bildandet av klasser och indelning av klass i grupper gäller särskilda bestämmelser.

5. Rasterna och det egentliga skolarbetet bör inbördes erhålla det för dem avsedda tidsutrymmet.

Längre förflyttningar till och från undervisningslokal skall om möjligt ingå i rast. Viss del av förberedande och avslutande göromål som kan utföras av elev i samband med lektion räknas ingå i lektionen.

6. Det egentliga skolarbetet fördelas på arbetspass som anpassas till elevernas förutsättningar.

7. För att åstadkomma förutsättningar för samlad undervisning och periodundervisning får enligt rektors bestämmande jämkningar göras i timplanernas

ämneshoppdelning och i fördelningen av den anslagna tiden på läsårets veckor.

8. Om med hänsyn till elevernas psykiska eller andra förutsättningar särskilda svårigheter föreligger att anordna undervisningen enligt timplanen i hela dess utsträckning får omsorgsstyrelsen nedsätta undervisningen för klass eller grupp med högst 4 vtr och efter medgivande av länskolnämnden med ytterligare 2 vtr. Därvid får ej något ämne i timplanen uteslutas.

Om på grund av svårigheterna ytterligare nedsättning erfordras får länskolnämnden medge sådan med högst 2 vtr. Därvid får ej något ämne i timplanen uteslutas.

Nedsättning av undervisningstiden för enstaka elever bestäms av rektor efter samråd med elevvårdskonferensen.

9. Praktisk yrkes- eller verksamhetsorientering på högstadiet anordnas när så är lämpligt efter hörande av elevvårdskonferensen.

10. Undervisning i praktiskt arbete avser i första hand skapande verksamhet i teckning, målning, modellering och slöjd. Om det med hänsyn till elevernas förutsättningar är möjligt, omfattar undervisningen i slöjd två slöjdarter, dels trä- och metallslöjd, dels textilslöjd. Dessutom förekommer monterings- och sorteringsövningar.

11. Indelning i grupper i ämnena praktiskt arbete, slöjd och hemkunskap anordnas enligt särskilda bestämmelser.

12. Orienteringsämnen på lågstadiet omfattar religionsorientering och hembygdsorientering, på mellanstadiet och högstadiet tillkommer orientering om samhälle, länder och folk. Fördelningen av undervisningstiden i svenska, matematik och orienteringsämnen får göras med hänsynstagande till elevernas utvecklingsnivå. Svenska bör dock ägnas speciell uppmärksamhet.

13. Avvikelse från timplanen får efter medgivande av länskolnämnden göras för att ge utrymme för undervisning i annat ämne som inte finns upptaget på timplanen.

14. Frivillig undervisning i musik får anordnas av omsorgsstyrelsen. Undervisningens omfattning beräknas efter antalet elever med 2 vtr för 5—10 elever. I undervisningen får delta elever enligt rektors bestämmande i samråd med vederbörande lärare. För elev som deltar i frivillig musikundervisning får tiden för annan undervisning minskas med motsvarande tid. Minskningen fördelas lämpligen på flera obligatoriska ämnen.

15. Omsorgsstyrelsen får, om särskilda skäl föreligger, besluta om jämkningar i fördelningen av antalet vtr i olika ämnen enligt timplanen. Därvid får det sammanlagda antalet veckotimmar för samtliga årskurser i ämnet enligt timplanen ej ändras och inget ämne får uteslutas.

Timplan för träningskola

Ämne	Antal veckotimmar		
	Låg- stadium	Mellan- stadium	Hög- stadium
Svenska	5	6	8
Matematik			
Orienteringsämnen			
Sinnesträning	4	3	3
ADL-träning med hemkunskap	6	8	9
Praktiskt arbete	4	8	10
Musik	1	1	1
Gymnastik	4	4	4
Summa	24	30	35

ANMÄRKNINGAR

1. Undervisningstiden för första läsåret på lågstadiet omfattar 20 vtr.
2. Undervisningstiden under elevens första skolår kan genom gruppindelning begränsas för att anpassningen till skolan skall underlättas.
3. Fördelning av timtalet för gemensam undervisning och gruppundervisning får enligt rektors bestämmande ske på annat sätt än som föreskrivs i timplanen om det anses nödvändigt med hänsyn till skolskjutsar och väntetider. En förutsättning är dock att antalet Evtr och Lvtr icke ökas.
4. Undervisning i hemkunskap ingår i ämnet ADL-träning med 4 vtr på mellanstadiet och 4 vtr på högstadiet.
5. Tid för sjukgymnastik inräknas i Evtr och bör om möjligt tas från andra ämnen än gymnastik.
6. Friluftsverksamhet skall förekomma enligt utfärdade bestämmelser och anvisningar.
7. Antalet övningstillfällen per vecka och år i ämnet gymnastik skall vara lika många som antalet vtr i ämnet.

För att den effektiva undervisningstiden i gymnastik ej skall reduceras genom omklädnad och dusch bör om möjligt tillräckligt långa raster placeras i anslutning till gymnastiklektion.
8. Dessutom bör ADL-träning förläggas i anslutning till gymnastiklektion varvid olika moment i ADL-träning kan insättas i ett naturligt sammanhang.
8. ADL-träning i ät-träning bör kunna schemaläggas i anslutning till lunchrast för sådana grupper av träningskolans elever för vilka detta bedöms nödvändigt.

Förskola

Allmänna bestämmelser

1. Särskolans förskola indelas i en förmiddags- och en eftermiddagsgrupp.
2. Förskolelev skall erhålla tre hela timmars vistelse vid förskolan varvid raster och olika aktiviteter inbördes erhåller lämplig fördelning.
3. I förskolverksamheten ingår följande aktiviteter: kommunikation, sinnesträning, motorik, **skapande** verksamhet och ADL-träning.
4. Verksamheten samlas kring intresseområden varvid särskild uppmärksamhet ägnas kommunikations- och sinnesträning.
5. På daghem för psykiskt utvecklingsstörda barn under skolpliktig ålder anordnas förskolverksamhet i grupper enligt bestämmelser för särskolans förskola.
6. Indelning i grupper sker efter elevernas ålder och utvecklingsnivå och fördelningen görs av rektor efter samråd med daghemmets föreståndare.
7. För individualintegrerad elev i kommunal förskola gäller för den kommunala förskolan (daghemmet) gällande bestämmelser.
8. Samordnad specialundervisning meddelas enligt särskilda bestämmelser.
9. Samordnad specialundervisning kan även meddelas individualintegrerad elev.
10. Samordnad specialundervisning liksom tid för sjukgymnastik i de fall denna är förlagd till förskola (daghem) ingår i verksamheten.
11. Särskild undervisning kan meddelas enligt särskilda bestämmelser, dels på vårdhem och dels i det egna hemmet eller på daghemmet.
12. Viss del av förberedande och avslutande göromål som kan utföras av eleverna i samband med olika aktiviteter räknas ingå i verksamheten.
13. Ät-träning i samband med måltid (lunch eller mellanmål) kan ingå i verksamheten.

Skolarbetets organisation

Undervisningens planering och genomförande

Beträffande planeringen och genomförandet av skolarbetet inom längre och kortare arbetspass och perioder under ovan nämnda förutsättningar kan endast preliminärt anges vissa allmänna synpunkter som bör beaktas vid arbete med längre arbetspass.

Planering

Planeringen av undervisningen på längre sikt är en fråga som måste ägnas betydande uppmärksamhet vid allt arbete i skolan. I fråga om dagsschemat bör följande beaktas:

I regel bör skoldagens första arbetspass i tränings-skolan användas för undervisning i de grundläggande färdighetsämnena svenska och matematik. Ett arbetspass varje dag bör anslås för undervisning i orienteringsämnena i samband med viss träning av språkliga färdigheter och viss skapande verksamhet. I regel bör ett arbetspass eller en del av ett arbetspass om dagen disponeras för olika ämnen för estetisk-praktisk och fysisk fostran. På s 122 ff illustreras en tänkbar uppläggning av undervisningen.

Fördelningen av undervisningstiden på enskilda ämnen inom ett arbetspass bör ankomma på lärarens bedömning i föreliggande undervisningssituation. På schemat bör i regel anges endast den totala undervisningstid per vecka som skall anslås till de på timplanen angivna ämnena och ämnesgrupperna. Endast när specialsalar måste disponeras för undervisningen i ett ämne (t ex i gymnastik och slöjd), fixeras tid för detta ämne på schemat.

Varje vt i ämnet gymnastik beräknas till 60 minuter, varav 40 minuter utgör undervisning och 20 minuter används till omklädnad och dusch.

För undervisning i tränings-skolan ter sig ibland ett konventionellt schema föga ändamålsenligt, varför det om så anses lämpligt kan ersättas av ett vecko-planeringsschema enligt förslag på s 125. De där angivna rutorna symboliserar det antal timmar som enligt timplanen gäller för respektive ämne men med möjlighet att inom veckan fritt få disponera dem. Genom att efter hand fylla i rutorna helt eller — vid periodläsning — till hälften, ges en visuell bild av återstående arbetspass inom de olika ämnesområdena.

Variation

Särskilt betydelsefullt vid arbete med längre arbetspass i sarskolan är elevernas behov av variation i skolarbetet. Detta måste tillgodoses genom en planmässig kombination av olika undervisningsformer och arbetssätt.

Variation i undervisningen kan åstadkommas genom att läromedel av olika slag utnyttjas och genom fortlöpande inslag av naturiakttagelser, studiebesök, musikinslag, kortare rörelsemoment, aktuella inslag m m.

Förflyttningar och ämnesbyten

Ett skolarbete med längre arbetspass medför i viss utsträckning att förflyttningar och ämnesbyten måste ske under lektionstid. Förflyttningar till och från specialsalar för t ex gymnastik, slöjd, hems-kunskap beräknas dock ingå i rast. Vistelsen i korridorer, gruppum och specialsalar liksom omgrupperingar i klassrum utgör emellertid betydelsefulla pedagogiska situationer som skall tillvaratas bl a för elevernas sociala fostran.

Längre raster och avbrott för rekreation

Hur eleverna bäst skall kunna utnyttja raster och håltimmar bör uppmärksammas. Därvid iakttas bl a hur eleverna för rekreativ verksamhet kan utnyttja skolgårdar, lek- och idrottsplatser, uppehållsrum, särskilda elevrum samt lek- och arbetsmaterial.

Arbetspassens längd

Enligt 41 § Omsorgsstadgan får rektor bestämma att lektioner skall läggas samman till längre eller delas i kortare arbetspass än 40 minuter, om det med hänsyn till undervisningen är lämpligt.

För planering och organisation av dags- och veckoschemat i längre arbetspass skall följande anvisningar gälla:

- Arbetspassen skall i huvudsak anordnas enligt tim- och kursplaner i läroplanen.
- Läroplanens timplaner ersätts med periodplaner för respektive stadier och klasstyper. De i periodplanerna angivna talen avser antalet perioder per vecka (veckoperioder, förkortat vp). En period utgör 20 minuter.
- Arbetspassen skall utformas så att eleverna får möjlighet att ordentligt tränga in och fördjupa sig i en uppgift utan att splittra intresset och engagemanget på flera uppgifter inom samma arbetspass.
- Erforderlig hänsyn skall vid beslut om arbetspassens längd tas till vederbörande ämnes karaktär och till de arbetsätt och läromedel som används. I gymnastik bör lika många övningstillfällen per vecka och årskurs förekomma som det finns veckotimmar i ämnet. Till varje sådant övningstillfälle bör anslutas raster, som kan utnyttjas till förflyttningar, omklädnad och dusch. Arbetspassen i övriga ämnen eller ämnesgrupper bör i regel inte omfatta mer än 80 minuter.
- Tidpunkterna för arbetspassens och rasternas början och slut bör bestämmas så att skoldagen får en lugn arbetsrytm. Byte av elevgrupp, ämne eller ämnesgrupp samt byte av arbets- eller intresseområde inom ett ämne eller en ämnesgrupp bör i regel ske i samband med rast.
- Förflyttning under lärarens inseende till och från undervisningslokal i samband med verksamheten under ett arbetspass räknas ingå i arbetspasset. Övriga förflyttningar räknas ingå i rast.
- För morgonsamling skall i enlighet med skolstadgan en viss tid anslås för varje dag. Den anslagna tiden behöver inte tas i anspråk varje dag utan kan sammanföras till färre och längre gemenskapstillfällen under skolveckan. Den skall dock användas för sådana aktiviteter som anges i läroplanen. Viss del av morgonsamlingstiden kan användas för klassföreståndarnas elevvårdande uppgifter (41 § Omsorgsstadgan).

- Undervisningstiden per vecka för elever i grundskolan skall vara 20 vtr i årskurs 1, 24 vtr i årskurs 2, 28 vtr i årskurs 3, 32 vtr i årskurs 4 och 35 vtr i övriga årskurser, för elever i träningskolan 24 vtr på lågstadiet, 30 vtr på mellanstadiet och 35 vtr på högstadiet samt för elever i yrkesskolan 37 eller 38 vtr. Den dagliga undervisningen skall som regel omfatta högst sex lektioner för elever i årskurserna 1 och 2 samt högst åtta lektioner för övriga elever i skolan. Lektionerna skall ha en längd av 40 minuter. Detta är att betrakta som en tidsmodul som i den utsträckning så bedöms lämpligt kan sammanläggas till längre arbetspass eller delas på kortare pass. Måttenheten för raster är 10 minuter. Måltidsrast kan omfatta (10+40+10) = 60 minuter.

Dagsschema och arbetsätt

Utvecklingen av skolans inre arbete har resulterat i åtskilliga förändringar i undervisningsmetodiken, vilka bör beaktas vid dags- och veckoschemats utformning. De viktigaste av dessa förändringar är

- att en mångsidig elevaktivitet kännetecknar arbetet, vilket bl a betyder att ett laborativt arbetsätt tillämpas i flertalet ämnen
- att lärarens huvuduppgift är att organisera inläringstillfällen och att fungera som arbetsledare
- att en samlad eller samordnad undervisning eftersträvas, vilket bl a betyder att man ofta arbetar med större sammanhängande undervisningsenheter och att man söker åstadkomma samverkan mellan olika ämnen
- att studiebesök och exkursioner förekommer relativt regelbundet.

Praktiserar man sådana arbetsformer försvåras arbetet om man tillämpar ett traditionellt dagsschema och en traditionell planering av veckans arbete. I detta sammanhang bör framhållas, att det på många korta arbetspass splittrade dagsschemat medför att naturliga undervisningsenheter ofta blir sönderstyckade, att samverkan mellan olika ämnen försvåras och att förhållandevis mycket tid åtgår för elevernas omställning till nytt arbete.

Enligt de inledningsvis angivna bestämmelserna utgör den totala undervisningstiden per vecka i en årskurs med exempelvis 35 veckotimmar = 35 lektioner à 40 minuter, dvs 1 400 minuter. En konstruktion av en schemamodell med längre samman-

hängande arbetspass, åtskilda av ett färre antal men längre raster, bör göras så att den lätt kan anpassas till olika lokala förhållanden och önskemål. Detta kan åstadkommas om man bygger upp schemat kring en relativt liten tidsenhet.

Grundsärskola. Lågstadium (P = 20 min)

Ämne	Veckoperioder i genomsnitt per vecka		
	Åk 1	Åk 2	Åk 3
Sv	8	12	12
Ma	4	6	8
Oä	8	8	8
Si/ADL	8	8	8
Mu	2	2	2
Te			
Sl	4	6	12
Hk			
Gy	6*	6*	6*
Summa vp	40	48	56

* 3 lektioner om 40 minuter vardera

Grundsärskola. Mellanstadium (P = 20 min)

Ämne	Veckoperioder i genomsnitt per vecka		
	Åk 4	Åk 5	Åk 6
Sv	14	14	14
Ma	10	10	10
Oä	10	12	12
Si/ADL	8	4	4
Mu	2	2	2
Te	2	2	2
Sl	12	12	12
Hk		8	8
Gy	6*	6*	6*
Summa vp	64	70	70

* 3 lektioner om 40 minuter vardera

Grundsärskola. Högstadium (P = 20 min)

Ämne	Veckoperioder i genomsnitt per vecka			
	Åk 7	Åk 8	Åk 9	Åk 10
Sv	12	10	10	10
Ma	10	8	8	8
Oä	10	10	10	10
ADL	4	4	4	4
Mu	2	2	2	2
Te	2	2	2	2
Sl	12	12	12	12
Hk	8	12	12	12
Gy	6*	6*	6*	6*
Tillval	4	4	4	4
Summa vp	70	70	70	70

* 3 lektioner om 40 minuter vardera

Träningskola. Låg-, mellan- och högstadium (P = 20 min)

Ämne	Veckoperioder i genomsnitt per vecka		
	Lågstadium	Mellanstadium	Högstadium
Sv	}	}	}
Ma			
Oä			
Si	8	6	6
ADL/Hk	12	16	18
Pra	8	16	20
Mu	2	2	2
Gy	8*	8*	8*
Summa vp	48	60	70

* 4 lektioner om 40 minuter vardera

Grundsärskola

Svenska

MÅL

Undervisningen i svenska skall avse de grundläggande färdigheterna att lyssna, se och läsa, tala och skriva. Den syftar till att utveckla elevernas förmåga att förstå och ta ställning till vad de hör, ser och läser och att uttrycka sig enkelt i tal och skrift.

Undervisningen bör tillgodose det dagliga livets krav och skapa ökade förutsättningar för personlig utveckling samt för kontakt och gemenskap med andra.

HUVUDMOMENT

Inledande undervisning

1. Tal- och språkfattning
2. Se och lyssna
3. Träning av motoriken

Tala

1. Fria samtal och diskussioner
2. Se och redovisa
3. Lyssna och redovisa
4. Vardagslivets talsituationer
5. Dramatisk verksamhet
6. Tal- och röstvård

Läsa

1. Grundläggande läsinlärning
2. Kontinuerlig läsundervisning
3. Informationsläsning
4. Upplevelseläsning
5. Film, radio och television
6. Ordkunskap

Skriva

1. Grundläggande skrivundervisning
2. Fritt skriftligt berättande
3. Bunden skrivning
4. Handskrivning
5. Språkövningar
6. Rättstavning

Matematik

MÅL

Undervisningen har till uppgift att ge eleverna de kunskaper och färdigheter i matematik som de behöver i det dagliga livet.

HUVUDMOMENT

1. Storleks- och dimensionsuppfattning samt uttryck härför
2. Definition av position och uttryck härför
3. Talramsans
4. Ordning i serie
5. Antalsuppfattning
6. Tallinjen och talbegrepp
7. Siffror
8. Addition och subtraktion
9. Multiplikation (och division)
10. Penningräkning
11. Klockan
12. Mätning, längd
13. Mätning, volym
14. Vägning

Religionskunskap

MÅL

Undervisningen i religionskunskap har till uppgift att ge eleven en allmän orientering om de bibliska skrifternas innehåll, om kristendomens historia och samfundsformer, om kristen tro och etik och om övriga religioner samt ge kännedom om andra livsuppfattningar och attityder till tillvaron än de religiösa.

Undervisningen skall vara vidsynt och objektiv i den meningen att den meddelar sakliga kunskaper om olika tros- och livsåskådningars innebörd och innehåll utan att auktoritativt söka påverka eleverna att omfatta en viss åskådning.

Undervisningen bör ske på ett sådant sätt att eleven uppfattar frågeställningarnas allvar och betydelse. Den bör främja den personliga utvecklingen och bidra till att skapa förståelse för värdet av en personlig livsåskådning liksom förståelse och respekt för olika uppfattningar i livsåskådningsfrågor.

HUVUDMOMENT

Lågstadiet

1. Kristendom
2. Religiösa ämnen och samlevnadsfrågor

Mellan- och högstadiet

1. Kristendom
2. Övriga religioner
3. Religiösa ämnen och samlevnadsfrågor

Hembygdskunskap

MÅL

Undervisningen i hembygdskunskap har till uppgift att hjälpa eleven att orientera sig i omgivningen, stimulera begreppsbyggnaden och successivt öka föreställningskretsen.

Undervisningen bör utgå från elevens intresse för och erfarenheter av ting och förhållanden i den närmaste omgivningen och i naturen samt väcka och stimulera lusten att öka kunskapen härom. Den bör belysa hur människor lever och verkar tillsammans och hjälpa eleven att se samspelet mellan allt som lever.

Undervisningen i hembygdskunskap avser både samhällsorientering och naturorientering. Den bör ge eleverna övning i att utnyttja enkelt studie- och arbetsmaterial och ge rika tillfällen till laborativ och skapande verksamhet.

HUVUDMOMENT

1. Skolan
2. Hemmet
3. Samhället
4. Trafiken
5. Affären
6. Tid, väderlek, årstider
7. Terrängförhållanden och väderstreck
8. Växter och djur
9. Kroppen och hälsan
10. Andra länder
11. Teckning och annat manuellt arbete
12. Aktuellt stoff

Samhällskunskap

MÅL

Undervisningen i samhällskunskap har till uppgift att ge eleven en orientering i det nutida samhället. Den skall därvid också orientera om olika yrken och utbildningsmöjligheter, främst då sådana som kan tänkas vara tillgängliga för eleven själv och yrken som han kan tänkas komma i kontakt med på annat sätt.

Undervisningen bör inriktas på att ge eleven en uppfattning om innebörden i vår demokratiska livssyn.

Arbetet bör inriktas på att bibringa eleven sådana färdigheter att han i så hög grad som möjligt kan fungera självständigt och med säkerhet i samhället både som barn och vuxen.

HUVUDMOMENT

Mellanstadiet

1. Samlevnad
2. Samhällsbyggnad
3. Kommunikationer
4. Ekonomiska frågor

Högstadiet

5. Samhällsbyggnad
6. Kommunikationer
7. Ekonomiska frågor
8. Rikets styrelse
9. Internationella utblickar
10. Yrkesorientering

Historia

MÅL

Undervisningen i historia har till uppgift att orientera om betydelsefulla händelser, tidsföreteelser och personligheter i nordisk och allmän historia som kan ge eleven en föreställning om det liv som gångna generationer levat och det arv som de efterlämnat. I denna orientering skall människan och hennes levnadsförhållanden vara det centrala och särskild hänsyn tas till förhållanden i vår egen tid.

HUVUDMOMENT

Mellanstadiet

1. Berättelser och bilder från stenålder, bronsålder, vikingatid och medeltid
2. Berättelser och bilder från 1500-, 1600- och 1700-talet
3. Hembygdens historia

Högstadiet

Svensk och allmän historia från 1800-talet början

Geografi

MÅL

Undervisningen i geografi har till uppgift att ge eleven orientering om vårt lands och de övriga nordiska ländernas natur- och kulturgeografiska miljöer samt en motsvarande grundläggande orientering om jorden i övrigt. Ledmotiv för studierna bör vara att påvisa hur människorna utformar sina levnadsförhållanden under skiftande betingelser.

Undervisningen skall bedrivas så att den bidrar till att skapa förståelse för andra människor och åskådliggöra samarbetet mellan människor, folk och länder.

HUVUDMOMENT

Mellanstadiet

1. Orientering i vår hembygd
2. Vårt land
3. Geografiska begrepp
4. Miljöskildringar och levnadsförhållanden samt bebyggelse och samfärdslinjer i vårt land och några andra länder
5. Andra länder, i anslutning till aktuella händelser

Högstadiet

1. Våra grannar i Norden
2. Vår jord
3. Orientering om länder, världsdelar och världshav
4. Viktiga drag i den fysiska geografin
5. Sveriges näringsliv
6. Vi och vår värld
7. Natur- och kulturvård

Naturkunskap

MÅL

Undervisningen i naturkunskap har till uppgift

att ge eleverna en orientering om företeelser och skeenden i naturen och det samband som råder mellan dessa

att ge kunskap om människokroppens byggnad och funktion, så att i första hand hälsoläran betydelse förklaras

att efter hand vidga elevens insikt om de levande varelsernas beroende av varandra och av den miljö i vilken de lever, samt inrikta hans intresse på att väcka respekt för allt levande och ansvars känsla för naturen

att ge eleven orientering om sådana biologiska, fysikaliska och kemiska moment samt sådana tekniska tillämpningar som man möter i vardagslivet

eller i undervisningen i övrigt och som kan studeras genom undersökningar eller enkla experiment

att ge eleven kännedom om de faror som är förbundna med ett oriktigt handhavande av eld, elektricitet samt giftiga och vådliga ämnen.

HUVUDMOMENT

1. Några växter och djur i vårt land
2. Människans ansvar för naturen. Miljövård
3. Vår kropp och dess vård. Hygien
4. Alkohol, narkotika och tobak
5. Sexual- och samlevnadsfrågor
6. Fysikaliska företeelser av betydelse i naturen och vardagslivet
7. Några vanliga ämnen och enkla kemiska reaktioner
8. Faror och skydd
9. Exkursioner och studiebesök
10. Experimentellt arbete

Sinnesträning

MÅL

Målet för sinnesträning är

att vidga elevernas föreställningsvärld genom att låta dem uppleva föremål, personer och händelser i vardagslivet

att träna eleverna att med ökad säkerhet upptäcka, särskilja och benämna egenskaper hos dessa föremål, personer och händelser

att genom olika typer av begreppsbyggnad organisera dessa upplevelser så att tillvaron blir över-skådligare, lättare att inlära och lättare att hantera.

HUVUDMOMENT

1. Träning av visuell och taktil perception med inriktning på formuppfattning
2. Träning av visuell perception med inriktning på färguppfattning
3. Träning av auditiv perception
4. Träning av lukt- och smaksinnet
5. Träning av taktil perception
6. Träning av rumsuppfattning

ADL-träning

MÅL

Att göra eleven så väl rustad som möjligt att leva ett harmoniskt och innehållsrikt liv genom att uppöva hans förutsättningar att självständigt klara vanliga situationer och uppgifter i närmiljö och samhället i övrigt.

HUVUDMOMENT

1. Personlig hygien
2. Klädsel
3. Ätande och bordsvanor
4. Klädvård
5. Praktisk boendeträning
6. Ekonomi
7. Kommunikationer
8. Inköp
9. Fritidsaktiviteter
10. Samhällsinrättningar
11. Hälsovård och sjukvård

Musik

MÅL

Eleven skall genom undervisningen i musik

få praktisk erfarenhet av vokalt och instrumentalt musicerande samt i samband därmed kännedom om enkla musikaliska begrepp

stimuleras till att genom enkel skapande verksamhet uttrycka sig med musik

få kontakt med olika musikstilar samt med musiklivet i samhället

stimuleras till musikalisk verksamhet i och utanför skolan.

HUVUDMOMENT

1. Sång och spel
2. Skapande verksamhet
3. Lyssnande

Högstadiet

5. Samhällsbyggnad
6. Kommunikationer
7. Ekonomiska frågor
8. Rikets styrelse
9. Internationella utblickar
10. Yrkesorientering

Historia

MÅL

Undervisningen i historia har till uppgift att orientera om betydelsefulla händelser, tidsföreteelser och personligheter i nordisk och allmän historia som kan ge eleven en föreställning om det liv som gångna generationer levat och det arv som de efterlämnat. I denna orientering skall människan och hennes levnadsförhållanden vara det centrala och särskild hänsyn tas till förhållanden i vår egen tid.

HUVUDMOMENT

Mellanstadiet

1. Berättelser och bilder från stenålder, bronsålder, vikingatid och medeltid
2. Berättelser och bilder från 1500-, 1600- och 1700-talet
3. Hembygdens historia

Högstadiet

Svensk och allmän historia från 1800-talet början

Geografi

MÅL

Undervisningen i geografi har till uppgift att ge eleven orientering om vårt lands och de övriga nordiska ländernas natur- och kulturgeografiska miljöer samt en motsvarande grundläggande orientering om jorden i övrigt. Ledmotiv för studierna bör vara att påvisa hur människorna utformar sina levnadsförhållanden under skiftande betingelser.

Undervisningen skall bedrivas så att den bidrar till att skapa förståelse för andra människor och åskådliggöra samarbetet mellan människor, folk och länder.

HUVUDMOMENT

Mellanstadiet

1. Orientering i vår hembygd
2. Vårt land
3. Geografiska begrepp
4. Miljöskildringar och levnadsförhållanden samt bebyggelse och samfärdslinjer i vårt land och några andra länder
5. Andra länder, i anslutning till aktuella händelser

Högstadiet

1. Våra grannar i Norden
2. Vår jord
3. Orientering om länder, världsdelar och världshav
4. Viktiga drag i den fysiska geografin
5. Sveriges näringsliv
6. Vi och vår värld
7. Natur- och kulturvård

Naturkunskap

MÅL

Undervisningen i naturkunskap har till uppgift

att ge eleverna en orientering om företeelser och skeenden i naturen och det samband som råder mellan dessa

att ge kunskap om människokroppens byggnad och funktion, så att i första hand hälsoläran betydelse förklaras

att efter hand vidga elevens insikt om de levande varelsernas beroende av varandra och av den miljö i vilken de lever, samt inrikta hans intresse på att väcka respekt för allt levande och ansvarskänsla för naturen

att ge eleven orientering om sådana biologiska, fysikaliska och kemiska moment samt sådana tekniska tillämpningar som man möter i vardagslivet

eller i undervisningen i övrigt och som kan studeras genom undersökningar eller enkla experiment

att ge eleven kännedom om de faror som är förbundna med ett oriktigt handhavande av eld, elektricitet samt giftiga och vådliga ämnen.

HUVUDMOMENT

1. Några växter och djur i vårt land
2. Människans ansvar för naturen. Miljövård
3. Vår kropp och dess vård. Hygien
4. Alkohol, narkotika och tobak
5. Sexual- och samlevnadsfrågor
6. Fysikaliska företeelser av betydelse i naturen och vardagslivet
7. Några vanliga ämnen och enkla kemiska reaktioner
8. Faror och skydd
9. Exkursioner och studiebesök
10. Experimentellt arbete

Sinnesträning

MÅL

Målet för sinnesträning är

att vidga elevernas föreställningsvärld genom att låta dem uppleva föremål, personer och händelser i vardagslivet

att träna eleverna att med ökad säkerhet upptäcka, särskilja och benämna egenskaper hos dessa föremål, personer och händelser

att genom olika typer av begreppsbyggnad organisera dessa upplevelser så att tillvaron blir överskådligare, lättare att inlära och lättare att hantera.

HUVUDMOMENT

1. Träning av visuell och taktill perception med inriktning på formuppfattning
2. Träning av visuell perception med inriktning på färguppfattning
3. Träning av auditiv perception
4. Träning av lukt- och smaksinnet
5. Träning av taktill perception
6. Träning av rumsuppfattning

ADL-träning

MÅL

Att göra eleven så väl rustad som möjligt att leva ett harmoniskt och innehållsrikt liv genom att uppöva hans förutsättningar att självständigt klara vanliga situationer och uppgifter i närmiljö och samhället i övrigt.

HUVUDMOMENT

1. Personlig hygien
2. Klädsel
3. Ätande och bordsvanor
4. Klädvård
5. Praktisk boendeträning
6. Ekonomi
7. Kommunikationer
8. Inköp
9. Fritidsaktiviteter
10. Samhällsinrättningar
11. Hälsovård och sjukvård

Musik

MÅL

Eleven skall genom undervisningen i musik

få praktisk erfarenhet av vokalt och instrumentalt musicerande samt i samband därmed kännedom om enkla musikaliska begrepp

stimuleras till att genom enkel skapande verksamhet uttrycka sig med musik

få kontakt med olika musikstilar samt med musiklivet i samhället

stimuleras till musikalisk verksamhet i och utanför skolan.

HUVUDMOMENT

1. Sång och spel
2. Skapande verksamhet
3. Lyssnande

Teckning

Eleven skall utifrån sina egna förutsättningar

i arbetet med olika material och tekniker få tillfälle att göra egna upplevelser och upptäckter

i olika övningar uppöva finmotoriska färdigheter

få tillfälle att upptäcka och öva sin förmåga att uttrycka sig med bild

i arbetet med olika material och tekniker lära sig förstå och använda vissa begrepp som anger egenskaper och innebörd hos bilder, föremål och miljöer

öva sig att tolka olika typer av bilder och förstå deras varierande funktioner i samhället.

HUVUDMOMENT

1. Fri teckning, målning och modellering
2. Övningar inriktade på finmotorisk träning
3. Bildarbete i konventionella material och tekniker
4. Fabuleringsövningar med stoff hämtat från andra ämnen och aktiviteter i och utanför skolan
5. Begreppsträning genom arbete i olika bildmaterial
7. Praktiskt arbete i anslutning till enkla begrepp ur färgläran.

Slöjd

MÅL

Undervisningen i slöjd har till uppgift att utveckla elevernas intellektuella och manuela uttrycksmöjligheter samt främja koordinationsförmågan. Den skall bidra till en allsidig personlighetsutveckling och i sinnesuppfattning öka förmågan av koncentration, uppmärksamhet, omdöme, motorik och minne. Genom kontakt med olika materials egenskaper skall undervisningen i slöjd utveckla känslan för färg, form och kvalitet samt utgöra ett led i konsument- och miljöfrågor. Den skall främja elevernas självförtroende så att de på egen hand skall kunna planera och genomföra uppgifter som också kan utföras på fritiden.

HUVUDMOMENT

1. Motorisk träning
2. Planering och träning i självständigt arbete och samarbete

3. Utveckla förmågan till skapande verksamhet
4. Utveckla känslan för form, färg och kvalitet
5. Träning av dimensionsbegrepp
6. Grundläggande kännedom om material, material och tekniker
7. Konsument- och miljöfrågor
8. Praktiska aktiviteter med anknytning till dagligt liv
9. Slöjdsalens utrustning, verktyg, redskap och maskiner, deras skötsel och vård
10. Säkerhetsföreskrifter

Hemkunskap

MÅL

Eleven skall genom undervisningen i hemkunskap

få kännedom om de arbetsuppgifter som förekommer i ett hem

skaffa sig grundläggande kunskaper i frågor som rör kost, ekonomi och konsumtion samt bostad och hygien

förvärva färdigheter att tillreda enkla, näringsriktiga och tidsenliga måltider

utveckla sin förmåga att klara sig själv i hem, skola och samhälle.

HUVUDMOMENT

1. Näringsriktig kost. Livsmedelskunskap. Grundläggande principer för rationell matlagning
2. Personlig hygien och arbetshygien. Riktiga arbetsställningar
3. Redskapslära. Tekniska och kemiska hjälpmedel
4. Ekonomi och konsumtion. Enkla ekonomiska beräkningar, ekonomisk planering
5. Tvätt och klädvård, skovård
6. Bostaden och dess vård. Den inre och yttre miljöns betydelse
7. Arbetsteknik och arbetsorganisation
8. Olika gruppbildningar i samhället. Olika samlivnadsformer. Familjens funktioner, inbördes rättigheter och skyldigheter. Könsroller
9. Barnkunskap

Gymnastik

MÅL

Undervisningen i gymnastik har till uppgift att bidra till elevens allsidiga utveckling.

DELMÅL

Att utveckla styrka, kondition och koordination

att förmedla kännedom om den egna kroppens funktion och vård i samband med fysisk aktivitet

att utveckla samarbetsförmåga

att utveckla intresse för och färdighet i olika gymnastik- och idrottsformer

HUVUDMOMENT

1. Funktionsträning
2. Färdighetsträning
 - Gymnastik
 - Dans
 - Bollekar och bollspel
 - Fri idrott
 - Simning
 - Terrängövningar
 - Skidåkning
 - Skridskoåkning

Praktisk yrkesorientering

MÅL

Den praktiska yrkesorienteringen har till uppgift att som ett led i skolans samhällsorientering och övrig undervisning medverka till att eleven får en konkret uppfattning om arbetsliv och arbetsmiljö samt en fördjupad orientering om arbetsuppgifter på arbetsplatsen.

Den skall vidare tillsammans med övrig yrkesorientering bidra till elevens yrkesvalsmognad.

HUVUDMOMENT

Praktik på någon eller några arbetsplatser, där eleven genom att delta i lämpliga arbetsmoment kan få orientering om arbetsuppgifter, yrkeskrav och andra förhållanden på arbetsplatsen.

Maskinskrivning

MÅL

Eleven skall genom undervisningen i maskinskrivning

öka förmågan att kommunicera med andra genom att kunna skriva enkla meddelanden, vykort och brev

öva upp motoriken och därigenom få lättare även för handskrift

öva upp koncentration, minne och uppmärksamhet

erhålla ett hjälpmedel som underlättar undervisningen i andra ämnen, främst svenska

vara ett hjälpmedel i ADL-verksamheten.

HUVUDMOMENT

1. Skrivmaskinens funktion och skötsel
2. Arbetsställning
3. Anslagsövningar
4. Systematisk maskinskrivning
5. Löpande text
6. Pennskriven förlaga
7. Raderingsövningar
8. Mångfaldigande

Engelska

MÅL

Eleven skall efter genomgången undervisning ha nått de av följande mål, som är möjliga för honom:

känna igen när engelska talas eller sjungs

uppfatta och förstå vissa frekventa ord och fraser

förstå och begagna i vardagslivet förekommande enklare engelska uttryck i svenska språket

kunna uttala och begagna ett starkt begränsat centralt ord- och frasförråd

hjälpigt kunna sjunga några engelska sånger

vara något orienterad om levnadsförhållanden i engelsktalande länder.

HUVUDMOMENT

1. Hörövningar (tal och sång) för att träna upp förmågan att särskilja engelska från andra språk
2. Enkla hör- och talövningar i anslutning till verklighet, konkret material, bilder och avlyssnat material
3. Träning i att uppfatta och förstå den engelska man möter i vardagslivet
4. Så småningom införande av skriftbilden, som regel med stöd av bild eller verklighet. I anslutning härtill mycket enkla läs-, skriv- och arbetsövningar
5. Sånger och lekar
6. I lämpliga sammanhang upplysningar om vardagsförhållanden i engelsktalande länder

Träningskola

Svenska

MÅL

Undervisningen i svenska har till uppgift att ge eleven ökade förutsättningar till personlig utveckling, språklig kontakt och ge honom en allsidig språklig träning för att klara sin vardagssituation samt att göra honom bättre rustad att klara sig som vuxen i gemenskap med andra människor.

HUVUDMOMENT

Inledande undervisning

1. Kontakt
2. Kommunikation
3. Talstimulering
4. Identitetsuppfattning
5. Auditiv perceptionsträning
6. Tids- och rumsuppfattning

Egentlig undervisning

1. Språkförståelse och muntlig framställning
2. Läsning
3. Skrivning

Matematik

MÅL

Matematikundervisningen har till uppgift att ge eleven de kunskaper och färdigheter som han behöver i sitt dagliga liv.

HUVUDMOMENT

1. Storleks- och dimensionsuppfattning
2. Uttryck för position
3. Mängder och naturliga tal

4. Siffror som symboler för tal
5. Addition och subtraktion inom talområdet 0—10
6. Penningräkning
7. Klockan
8. Mätning av längd och volym
9. Vägning

Orienteringsämnen

MÅL

Undervisningen i orienteringsämnen syftar till att hjälpa eleven att utveckla jag-identitet samt ge kännedom om den omgivande verkligheten och om det samhälle han möter i vardagslivet.

Religionsorienteringens uppgift är att ge viss orientering om Jesu liv och om den svenska kyrkan och andra kristna samfund. Orientering om andra religioner ges i för eleverna aktuella sammanhang.

Undervisningen om *Att vara tillsammans* syftar till att främja elevernas personliga utveckling och hjälpa dem att förstå något av samlevnaden människor emellan.

Hembygdsorienteringen har som främsta uppgift att hjälpa eleverna bli förtrogna med sin närmaste omgivning och väcka deras intresse och respekt för växter och djur.

Samhällsorienteringen syftar till att söka anpassa och orientera eleverna i samhället.

Viss orientering om länder och folk vill ge eleverna någon kännedom om miljöer utanför det egna samhället.

HUVUDMOMENT

1. Religionsorientering: Olika religiösa seder och bruk. Lämpliga sånger och psalmer. Några berättelser ur Jesu liv
2. Att vara tillsammans: Samtal kring samlevnadsfrågor
3. Hembygdsorientering: Närmaste omgivningen. Arstider. Husdjur. Vår föda
4. Orientering om samhälle, länder och folk: Hemmet och familjen. Det egna samhället. Sverige och andra länder.

Sinnesträning

MÅL

Målet för sinnesträning och grundläggande kognitiv träning är

att vidga elevernas föreställningsvärld genom att låta dem uppleva föremål, personer och händelser i vardagslivet

att träna eleverna att med ökad säkerhet upptäcka, särskilja och benämna egenskaper hos dessa föremål, personer och händelser

att genom olika typer av begreppsbildning organisera dessa upplevelser så att tillvaron blir överskådligare, lättare att inlära och lättare att hantera.

HUVUDMOMENT

1. Träning av visuell och taktill perception med inriktning på formuppfattning
2. Träning av visuell perception med inriktning på färguppfattning
3. Träning av auditiv perception
4. Träning av lukt- och smaksinnet
5. Träning av taktill perception
6. Träning av rumsuppfattning

ADL-träning

MÅL

ADL-träningen har till uppgift

att göra eleven medveten om sig själv och sina behov

att uppöva elevens förmåga att fungera i närmiljö och samhälle

att träna eleven så att han som vuxen efter sina förutsättningar kan klara boende, arbete och fritid.

HUVUDMOMENT

1. Att äta
2. Att klä sig själv
3. Att sköta sin hygien
4. Att bo och hushålla
5. Att färdas
6. Att leva i samhället

Praktiskt arbete

MÅL

Undervisningen i praktiskt arbete har till uppgift

att utveckla elevens finmotoriska förmåga

att i arbete med olika material och tekniker ge eleven tillfälle till skapande verksamhet med färg, form, bild och olika slöjdmaterial

att ge eleverna en god manuell förmåga att på ett ändamålsenligt sätt handskas med olika material och verktyg

att uppöva elevens färdighet att på ett systematiskt sätt utföra delmoment i ett seriebetonat arbete.

HUVUDMOMENT

1. Grundläggande manuell träning
2. Teckning
3. Förberedande slöjd
4. Textilslöjd
5. Träslöjd
6. Sortering, montering, hopsättning och paketering

Gymnastik

MÅL

Undervisningen i gymnastik har till uppgift att bidra till elevens allsidiga utveckling

att utveckla styrka och kondition

att utveckla ett naturligt rytmiskt rörelsesätt

att lära känna den egna kroppens funktion och vård i samband med fysisk aktivitet

att utveckla hjälpsamhet och samarbetsförmåga

att utveckla intresse för och färdighet i individuellt lämpliga gymnastik- och idrottsformer.

HUVUDMOMENT

Funktionsträning

1. Konditions- och styrketräning
2. Rörelseteknik
3. Arbetsteknik
4. Hygien

Färdighetsträning

1. Gymnastik
2. Rytm- och dansövningar
3. Bollövningar
4. Vattenvaneövningar och simning
5. Terrängövningar
6. Vintersport

Musik

MÅL

Eleven skall genom undervisning i musik

få praktisk erfarenhet av vokalt och instrumentalt musicerande samt i samband därmed kännedom om enkla musikaliska begrepp

stimuleras till att genom skapande verksamhet uttrycka sig med musik och få kontakt med musikalivet i skolan och samhället

stimuleras till musikalisk gruppverksamhet.

HUVUDMOMENT

1. Skapande verksamhet
Primär musikupplevelse, aktivering, rörelse till musik, imitation, ljud, improvisation, gruppupplevelse
2. Sång och spel
Röstvård, sång, elementär instrumentkännedom, spel, spel efter symboler
3. Lyssnande
Koncentrationsträning, lyssnande i samband med konsertverksamhet, enkel repertoarkännedom

Schemaexempel

Måndag		Tisdag		Onsdag		Torsdag		Fredag	
Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2
Sv 4 p		Sl 4 p	Sv 4 p	Gy 2 p		Sv 2 p		Si ADL 2 p	
Oä 2 p		Sl 2 p	Ma 2 p	Ma 2 p		Oä 2 p		Gy 2 p	
Mu 2 p		Sl 4 p	Ma 2 p	Sl 4 p	Si 4 p	Si 4 p		Sv 2 p	
Si ADL 3 p						Sv 2 p		Si 2 p	
Si-ADL 1 p		Sl 2 p	Sv 2 p	Sl 2 p	Si 2 p	Si 2 p		Si ADL 2 p	
Gy 2 p									

Schemaexempel för årskurs 3, klasstyp a, grundskola

Schemaförslaget förutsätter ämneslärare i Sl och Gy. Det avser en klass med minst 9 elever i vilket medges undervisning i grupp 1–3 veckotimmar i Sv, Ma, Oä och ADL.

Ämne	Veckoperioder för varje ämne	
	För eleven	För läraren
Sv	12	16
Ma	8	10
Oä	8	8
Si-ADL	8	8
Mu	2	2
Sl	12	–
Gy	6	–
	56	44 (8)

Periodlängd = 20 min

Evtr = 28

Lvtr = 26

Måndag			Tisdag			Onsdag			Torsdag			Fredag		
4	5	6	4	5	6	4	5	6	4	5	6	4	5	6
Sv 4 p			Sv 2 p			Oä 1 p			Sv 4 p			Sv 4 p		
Gy 2 p			Ma 2 p			ADL 3 p			Ma 2 p			Te 2 p		
Ma 2 p			Oä 4 p			Ma 2 p			Sl 6 p			Ma 2 p		
Sl 6 p			Sl ADL 4 p	Hk 4 p		Oä 2 p			Oä 5 p					
						Hk 4 p			ADL 1 p					
									Gy 2 p					

Schemaexempel för årskurserna 4–6, klasstyp B 2, grundskolan

Schemaförslaget förutsätter ämneslärare i Sl, Hk och Gy. Möjligheter till undervisning i grupp 1–3 veckotimmar medges i årskurs 4 och 1–2 veckotimmar i årskurserna 5 och 6 i ämnena Sv, Ma, Oä och ADL.

Ämne	Veckoperioder för varje ämne		
	Åk 4	Åk 5, 6	För läraren
Sv	14	14	14
Ma	10	10	10
Oä	10	12	12
Si-ADL	8	4	8
Mu	2	2	2
Te	2	2	2
Sl	12	12	–
Hk	–	8	–
Gy	6	6	–
	64	70	48 (4)

Periodlängd = 20 min

klass 4 Evtr = 32

klass 5 och 6 Evtr = 35

Lvtr = 26

Schemaexempel för årskurserna 7–10, klasstyp B 2, grundskolan

Schemaförslaget förutsätter ämneslärare i Si, Hk och Gy. Eventuell ämneslärare även i tillvalsämne. Möjligheter finns till undervisning i grupp 1–2 veckotimmar i ämnena Sv, Ma, Oä och ADL.

Varje veckotimme i Gy beräknas till 60 minuter, varav 40 minuter utgör undervisning och 20 minuter omklädnad och dusch.

Ämne	Veckoperioder för varje ämne		
	Åk 7	Åk 8, 9, 10	För läraren
Sv	12	10	16
Ma	10	8	12
Oä	10	10	12
ADL	4	4	4
Mu	2	2	2
Te	2	2	2
Si	12	12	—
Hk	8	12	—
Gy	6	6	—
Tillval	4	4	—
	70	70	48 (4)

Schemaexempel för träningskolans lågstadium

Möjlighet till gruppdelning skall utnyttjas upp till 4 vtr i ämnen som ingår i timplanen. Ämnen som lämpar sig för delning är exempelvis gy – 1 vte, Si – 1 vte, Ma–Sv – 1 vte, ADL – 1 vte

Ämne	Veckoperioder för varje ämne		
	För eleven		För läraren
	Åk 1	Åk 2–3	
Sv	8	10	12
Ma			
Oä			
Si	8	8	10
ADL	8	12	14
Pra	6	8	12 (8)*
Mu	2	2	2
Gy	8	8	10
	40 p	48 p	60 p

*Beroende på elevantalet i klassen

Måndag			Tisdag			Onsdag			Torsdag			Fredag														
7	8	9/10	7	8	9/10	7	8	9/10	7	8	9/10	7	8	9/10												
Hk 8 p			Oä 4 p			Sv 4 p			Ma 2 p			Ma 2 p														
															Sv 4 p			Ma 2 p			Gy 2 p			Te 2 p		
															Ma 2 p			Oä 2 p			Tillval 2 p			Oä 2 p		
ADL 4 p			Tillval 2 p			Ma 2 p			Si 6 p			Si 6 p														
Gy 2 p			Ma 2 p			Sv 2 p																				
Sv 2 p			Hk 4 p			Gy 2 p																				

Periodlängd = 20 min

Evtr = 35

Lvtr = 26

Måndag		Tisdag		Onsdag		Torsdag		Fredag	
Åk 1	Åk 2–3	Åk 1	Åk 2–3	Åk 1	Åk 2–3	Åk 1	Åk 2–3	Åk 1	Åk 2–3
Sv Oä 3 p		Sv Oä 3 p		Si 3 p		Ma Si 3 p		Sv Oä 3 p	
Si Mu 3 p		Pra 3 p		Gy ADL 3 p		ADL 3 p		Si Mu 3 p	
ADL		Gy ADL 3 p		ADL 4 p		Pra 3 p		Gy ADL 3 p	
Gy 4 p						Ma Si 2 p			
Pra 2 p									

Periodlängd = 20 min

Evtr = 24 (för elever i första årskursen 20 v)

Lvtr = 30

Måndag		Tisdag		Onsdag		Torsdag		Fredag	
Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2
Sv Oä 3 p		PRA Si 3 p		ADL 3 p		Sv Oä 3 p		Si Ma 3 p	
Oä PRA 3 p		Si Mu 3 p		Oä Sv 3 p		Gy ADL 3 p		Gy ADL 3 p	
ADL Hk 4 p	PRA Slt 4 p	Slt 3 p	Sltm 3 p	Gy ADL 3 p		Si Mu 2 p		Pra Sltm 3 p	ADL Hk 3 p
ADL Gy 3 p		Slt ADL 2 p	Sltm 3 p	Slt 2 p	ADL Hk 4 p	ADL Hk 3 p	Slt ADL 3 p	Pra Sltm 3 p	Hk Si 2 p

Periodlängd = 20 min
 Evtr = 30
 Lvtr = 30

Schemaexempel för träningskolans mellanstadium

Schemaförslaget förutsätter ämneslärare i Slt och Sltm. Har skolan dessutom tillgång till lärare i gy kan Lvtr som då ej utnyttjas disponeras för gruppindelning i t ex Sv, Si och Ma.

Ämne	Veckoperiod för varje ämne	Elever	Lärare
Sv } Ma } Oä }	12	12	12 (16)
Si	6	6	6 (8)
ADL	8	8	8
ADL-Hk	8	8	16
Pra totalt	16	16	4
Slt	6	6	
Sltm	6	6	
Övrig	4	4	4
Mu	2	2	2
Gy	8	8	8 (0)
	60	60	56 (60)

Mellan- och högstadiets gymnastik är lagd parallellt för möjlighet till indelning i pojk- och flickgrupp.

Måndag		Tisdag		Onsdag		Torsdag		Fredag	
Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2	Gr 1	Gr 2
Sv Oä 4 p		Si Ma 2 p		Ma 2 p		Sv Oä 4 p		Sv Ma 3 p	
Pra 2 p		ADL Hk 4 p	Slt 4 p	Sltm 4 p	ADL Hk 4 p	Pra 2 p		Si 3 p	
Mu Si 2 p		Sv 2 p		Gy ADL 3 p		Gy ADL 3 p		Gy ADL 3 p	
Gy ADL 3 p		ADL 3 p		ADL Hk Si 5 p		Sltm 2 p	ADL Hk Si 5 p	Mu Si 2 p	
Pra 3 p		ADL 3 p		Sltm 3 p		Slt 3 p	Slt 3 p	Slt 3 p	Sltm 3 p

Periodlängd = 20 min
 Evtr = 30
 Lvtr = 30

Schemaexempel för träningskolans högstadium

Schemaförslaget förutsätter ämneslärare i Slt, Sltm och Gy. De 2 Lvtr som återstår utnyttjas för gruppindelning i t ex Ma eller Sv. Det långa ADL-passet är avsett att utnyttjas till besök i samhället.

Ämne	Veckoperioder för varje ämne	
	Elev	Lärare
Sv } Ma } Oä }	16	16
Si	6	6
ADL-	10	10
Hk	8	16
Pra		
Slt	6	
Sltm	6	
Övrigt	8	8
Mu	2	2
Gy	8	
	60	58 (2)

I de fall gymnastiken ej kan fördelas i pojk- och flickgrupper inom stadiet bör dessa grupper sammanslås med mellanstadiets pojk- och flickgrupper.

Exempel på planeringsblankett

L

Planering

Intresseområde: _____ Lärare: _____

	kursmoment	hjälpmedel	efteranteckningar
vtr Sv Ma Oä			
Si			
ADL			
Pra			
Mu			
Gy			

M

Planering

Intresseområde: _____

Lärare: _____

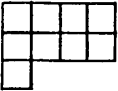
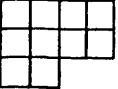

	kursmoment	hjälpmedel	efteranteckningar									
vtr Sv Ma Oä	<table border="1"><tr><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table>											
Si	<table border="1"><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table>											
ADL	<table border="1"><tr><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table>											
Pra	<table border="1"><tr><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table>											
Mu	<table border="1"><tr><td></td></tr></table>											
Gy	<table border="1"><tr><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table>											

H

Planering

Intresseområde: _____

Lärare: _____

	kursmoment	hjälpmedel	efteranteckningar
vtr Sv Ma Oä 			
Si 			
ADL 			
Pra 			
Mu 			
Gy 			

Förkortningar

Ämnen

ADL	Anpassning till daglig livsföring
Bk	Barnkunskap
Eng	Engelska
Ge	Geografi
Gy	Gymnastik
Hb	Hembygdkunskap
Hk	Hemkunskap
Hi	Historia
Ms	Maskinskrivning
Ma	Matematik
Mu	Musik
Na	Naturkunskap/ orientering
Oä	Orienteringsämnen
Pra	Praktiskt arbete

Pryo	Praktisk yrkes- och verksamhetsorientering
Re	Religionskunskap/ orientering
Sk	Samhällskunskap/ orientering
Si	Sinnesträning
Sl	Slöjd
Slit	Textilslöjd
Sltm	Träslöjd. Metallslöjd
Sv	Svenska
Te	Teckning
Tä	Tillvalsämnen

Övrigt

ao	arbetsområde
Bvl	barnvårdslagen
E	elev
evk	elevvårdskonferens

gr	grupp
hö	hörsel-
ht	hösttermin
L	lärare
Lgr	läroplan för grundskolan
lå	läsåår
Oml	omsorgslagen
Oms	omsorgsstadgan
rh	rörelsehinder
ssp	samordnad special- undervisning
spkl	specialklass
säu	särskild undervisning
vv	varannan vecka
vp	veckoperiod(er)
vtr	veckotimmar
vte	veckotimme
vt	vårtermin
åk	årskurs(er)

Sakregister

A

ADL-träning	58, 78, 103, 107, 108, 115, 120
agerande processer	10
aktivitet	23
alkohol	37
allmänna bestämnelser	101
anpassningssvårigheter	15, 43, 66
arbetsanpassning	15
arbetsfostran	28
arbetskort	35
arbetslag	20
arbetsmiljö	22
arbetspass	100, 110
arbets sätt	8, 78, 91, 110
arbetsterapeut	63
artikulation, suddig	54
audiometri	56
AV-apparatur	96
avläsning	56
avskärmning	67
attityder	38, 72

B

barnvårdsnämnd	49, 72
barnkunskap	104
bedömning	89

behandlingskonferens	48
behandlingsprogram	19, 22, 41, 47, 62, 65, 71, 80
beslutsnämnd	43
beteendestörningar	43
betygskatalog	90
betygsättning	89
bibliotek	28
blindmanér	60
body image	62
boende	15
bås	45

C

cerebral pares (CP)	61
---------------------	----

D

delmål	19
diagnostisk undersökning	41
dramatisk verksamhet	24

E

efterkontakt	33
elevakt	43, 77
elevassistent	29, 41, 71
elev	72
elevhemspersonal	97
eleviakttagelser	42
elevråd	75, 85
elevvård	76
elevvårdskonferens	42, 44, 74, 101

emotion	10
emotionellt störda	43
engelska	117
epilepsi	82

F

feltyper	51
film	8, 95
friluftsverksamhet	26, 107
fritidsaktiviteter	7, 16, 85
fritidshem	86
fritidsnämnd	72
frivillig folkbildningsverksamhet	8
frivillig undervisning	102, 105
föreställningstyper	11
förflyttningar	101, 109
förkortningar	101
förskolan	6, 17, 108
förstadielärare	56
förståndsprocesser	11
förstärkning	22
försöksplacering	92
föräldraförening	70
föräldrakontakt	17
föräldramöte	70
föräldrar	43, 75, 81, 89

G

geografi	114
grundsärskola	6, 8 (skola för grundundervisning)

grupparbete 24
gruppundervisning 34
grupprum 35, 46
gymnastik 103, 109, 117, 121

H

handskrivning 50
hembesök 81
hembygds kunskap 113
hemkunskap 101, 103, 116
hemuppgifter 28
historia 114
hjärnskada 61, 83
huvudlärare 95
huvudmoment 7, 21
hälsokort 81
hälsovård 80
hörapparat 57
hörcentral 56
hörselskada 55
hörselsvårigheter 41, 55
hörselvårdskonsulent 58

I

individualisering 7, 24, 41, 49
informerande processer 10
inläring 11
inlärningsstudio 94
inomhusaktiviteter 27
inskolningsperiod 17
instrumentalmusik 105
integration 15, 26, 28, 77, 80, 95
intressen 78, 91
invandrarbarn 87
intyg 89
ITV 95

J

journal, pedagogisk 56, 77, 79
jämkning 101, 105

K

klassföreståndare 98
klasskonferens 74, 92
klassmöten 28, 69
klasstyp 34, 104
klassundervisning 24
kognitiv 77
kognitiva processer 10
kollegium 74, 89
konferens 74
konkretion 23
kontakttarbete 33
kontaktverksamhet 88
kontrollelev 81
kortminne 10
kostfrågor 40, 81
kunskaper 91

kurator 33, 83
kursplaner 112 ff
kursplanering 34
känslöbindning 73
körsång 105

L

laborativt material 95
lek 23, 24, 25
lunch 100
långminne 10
lägerskolverksamhet 26
läkarmottagning 80
läkarundersökning 81
läns skolnämnden 101, 104
lärare 72
läromedel 63, 93
läromedelscentral 95
läsning 54
lässvårigheter 41, 49

M

maskinskrivning 63, 117
matematik 112, 119
medicinering 81
medövning 11
mentala störningar 73
miljövård 36
mognad 11
morgonsamling 99, 110
motion 40
motivation 10, 22
musik 59, 115, 121

N

narkotika 37
nasalering 53
naturkunskap 114
nedsättning av undervisningen 101, 104

O

observationsklass 44
observationsklinik 44
observationsundervisning 41, 43, 44
omdöme 42
olycksfall 81
omsorgsstyrelse 9, 49, 102, 104
orienteringsämnen 101, 107, 119

P

perception 10
periodundervisning 21
personlighetsstruktur 10, 12
personlighetsutveckling 7
planering 97, 109
polis 37, 72
praktisk yrkes- och verksamhetsorientering 24, 31, 48, 101, 104, 117

praktiskt arbete 101, 120
pressen 72
protokoll 75
provanställning 32
psykoterapeutisk behandling 41

R

radio 8
rastaktiviteter 7, 27, 99
raster 100, 101, 104, 109
R-fel 54
rektor 98
religionskunskap 113
respons 11
rutin 45
rytmik 59
rättsproblem 39
rörelsehinder 61
röststrubbingar 52, 54

S

samarbete 24, 39, 44, 49, 60, 64, 83
samhället 71
samhällskunskap 113
samordnad specialundervisning 20, 24, 41, 108
samlad undervisning 21
samlade områden 21
samlevnadsfrågor 38
samråd 32
samrådsgrupp 72
samtalsrum 69
samverkan 7, 9, 20, 22, 33, 37, 41, 67, 69, 79, 81, 97, 98
schema 110
sexualfrågor 38
sinnestråning 115, 120
sittställning 62
sjukgymnastik 63, 67, 103, 107
skapande verksamhet 23, 108
skola — samhälle 71
skolbibliotek 28
skolgård 27, 40
skolhälsovård 80
skolklinik 41
skollokaler 76
skolläkare 33, 80
skolmåltdspersonal 97
skolpsykolog 33, 79
skolskjuts 37, 100
skolsköterska 33, 80
skolstarten 17
skolsvårigheter 24
skolvårdinna 28
skoltrötthet 45
skrivsvårigheter 41, 49
slutbetyg 90
slöjd 101, 104, 116

social anpassning 71
social distans 72
sociala relationer 78, 91
socialt störda 43
specialklass 41
specialistbehandling 80
specialskola 6, 57
specialsärskola 6, 41, 46, 66
specialundervisning 6, 41
stamning 53
stimulus 10, 11
studiebesök 32, 72
studiecirkelverksamhet 85
studieorientering 31
ställföreträdande föräldrar 70
stödundervisning 41, 87
stödüvningar 25
svenska 112, 119
synskada 59
synskärpa 59
synsvag 59
synsvårigheter 41, 59
särskild undervisning 6, 8, 65, 90, 100,
108
särskolchef 104

T

talklinik 54, 55
talpedagog 52
tal, skenande 54
talsvårigheter 41, 52
talutveckling, försenad 53

tandhälsovård 83
teckenspråk 53, 57, 59
teckning 116
television 8, 95
terminsbetyg 90
tillvalsämne 105, 107
tilläggs-handikapp 82
timplaner 101 ff
tobak 37
trafikundervisning 36
transfer 11
träningsskola 8, 101
tystnadsplikt 69, 79
tänkande 10

U

undervisningsformer 8, 19, 35
undervisningsprinciper 7
undervisningstid 110
ungdomsstyrelser 72
uppehåll 99
uppehållsrum 100
uppflyttning 91
uppföljning 33
utomhusaktiviteter 27
utredning 8, 42
uttagnig 42
utskrivning 49
utveckling 11
utvecklingsnivå 12, 66
utvecklingsstörd 10
utvärdering 19

V

vaktmästare 97
variant 104
varierande elevgruppering 19
veckoperioder 110
visolett 60
visus 59
vård 29
vårdhemspersonal 33, 97
växelutbildning 32

Y

yrkesskola 6, 8
yrkesträning 8
yrkesutbildning 8
yrkesvalslärare 33
yrkesvägledning 81

Å

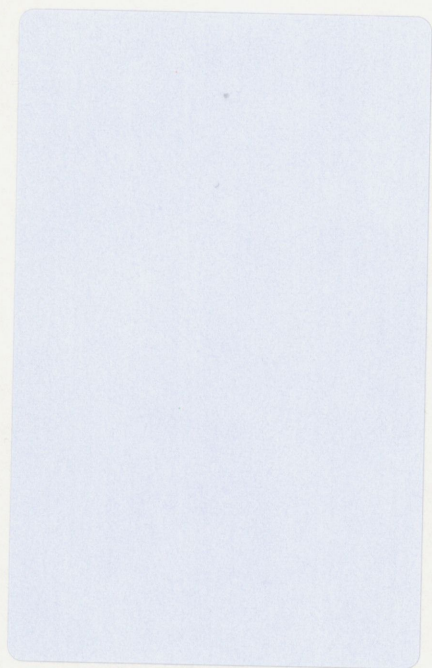
åhörardag 70
Åsbackaskolan 56

Ä

ämnesbyte 109
ämnesintegration 21
ämnesområden 20
ämnessamverkan 20
ämnesundervisning 20
ät-träning 103, 108

Ö

överbeskydd 59

Läroplan för särskolan

Lsä73

Allmän del

Lsä 73:I Allmän del

Lsä 73:II Supplement

Elevens personlighetsstruktur

Förskola

Träningskola/Särskild undervisning

Grundsärskola

Yrkesträning

Yrkessärskolan – Fyraårig Yrkesutbildning
Läroämnen

Yrkessärskolan – Fyraårig Distributions- och kontorslinje

Yrkessärskolan – Fyraårig Distributions- och kontorslinje
Gren för lagerutbildning

Yrkessärskolan – Fyraårig Grafisk linje

Yrkessärskolan – Fyraårig Konsumtionslinje

Yrkessärskolan – Fyraårig Lokalvårdsteknisk linje

Yrkessärskolan – Fyraårig Träteknisk linje

Yrkessärskolan – Fyraårig Verkstadsteknisk linje